

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ

Керівник теми,
декан факультету економіки і менеджменту,
канд. екон. наук., професор

Проректор з наукової роботи та економічних питань,
канд. екон. наук, доцент

Завідувач кафедри економіки,
д-р екон. наук., доцент

Доцент кафедри економіки,
д-р. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри фінансів,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук, доцент

Доцент кафедри економіки,
канд. екон. наук

Старший викладач кафедри економіки

Старший викладач кафедри економіки

Аспірант кафедри менеджменту в галузях АПК

Строченко Н. І.
(вступ, розділ 4.1,
висновки)

Маслак О. М.
(розділ 2.2)

Терещенко С. І.
(розділ 1.2)

Медвідь В. Ю.
(розділ 4.1)

Ковальова О. М.
(розділ 4.3)

Лозинська І. В.
(розділ 2.3)

Маслак Н. Г.
(розділ 2.2)

Наумко Ю. С.
(розділ 1.1)

Несветов О. О.
(розділ 3.1)

Пізняк Т. І.
(розділ 4.3)

Сухооставець А. І.
(розділ 1.3)

Ярова І. Є.
(розділ 3.2)

Коблянська І. І.
(розділ 4.2)

Ільченко О. В.
(розділ 2.1)

Новікова О. С.
(розділ 3.3)

Ільченко А. О.
(розділ 2.1)

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗМІЩЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	7
1.1. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил Сумської області (<i>Наушко Ю. С.</i>)	7
1.2. Методика оптимізації ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств (<i>Терещенко С. І.</i>)	18
1.3. Соціальний капітал: теоретичні підходи (<i>Сухоставець А. І.</i>).....	34
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	42
2.1. Аналіз сучасного стану сільськогосподарського виробництва Сумської області за 2010-2014 роки (<i>Ільченко О. В., Ільченко А. О.</i>).....	42
2.2. Стан аграрного сектору економіки Сумської області та програма його розвитку до 2020 року (<i>Маслак Н. Г., Маслак О. М.</i>).....	55
2.3. Оцінка рівня виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах Сумської області (<i>Лозинська І. В.</i>).....	78
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА НАПРЯМКИ СТАЛОГО ЇХ ВІДТВОРЕННЯ.....	95
3.1. Аналіз стану земельних ресурсів Сумської області як інструмент оцінки доцільності впровадження засад сталого землекористування (<i>Несветов О. О.</i>).....	95
3.2. Інтегральна оцінка агро- та лісоресурсного потенціалу Сумської області (<i>Ярова І. Є.</i>).....	109
3.3. Підвищення ефективності використання та забезпечення сталого відтворення земельних ресурсів Сумської області за рахунок організаційно економічних факторів (<i>Новікова О. С.</i>).....	116
РОЗДІЛ 4. ІННОВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.....	124
4.1. Визначення основних обов'язкових вимог щодо формування стратегії економічного стимулювання розвитку регіону на	124

прикладі Сумської області (<i>Строченко Н. І., Медвідь В. Ю.</i>).....	
4.2. Інноваційна складова в системі забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіону (<i>Коблянська І. І.</i>).....	130
4.3. Інновації в управлінні персоналом, як складової продуктивних сил, на прикладі сільськогосподарських підприємств Сумської області (<i>Ковальова О. М., Пізняк Т.І.</i>).....	141
ВИСНОВКИ.....	159

ВСТУП

Продуктивні сили суспільства – це сукупність усіх факторів виробництва, що знаходяться у взаємодії, результатом якої є певний продукт праці. Структура продуктивних сил включає: фактори виробництва – людина, що володіє робочою силою, засоби праці, предмети праці, сили природи та елементи взаємодії факторів виробництва – технологія, форми і методи організації виробництв.

Продуктивні сили забезпечують перетворення речовин природи на певні блага у відповідності до потреб людей. Продуктивні сили виступають серцевиною економічної системи, становлять її матеріальну основу. Основною продуктивною силою є людина. Без людини, людського фактора виробництво неможливе. Саме людина оживляє речові фактори виробництва, приводить їх у рух. Людина є творцем більшості відтворюваних засобів виробництва, таких як обладнання, устаткування, сировина, інструменти, будівлі тощо. Нарешті людина організовує виробництво матеріальних благ і послуг відповідно до своїх потреб, тобто забезпечує цілеспрямоване функціонування всієї системи продуктивних сил суспільства.

Однак решта факторів виробництва, таких як природні ресурси, капітал також відіграють важливу роль у суспільному виробництві. Вони є його основою, тобто тим за допомогою чого людина може виробляти. Отже, продуктивні сили мають важливе значення. Саме тому необхідно знаходити напрями вдосконалення їх розміщення, використання та відтворення.

Сумська область також має певний запас продуктивних сил. Найбільшим багатством області є родючі землі, тому наша область привносить певний внесок в аграрний потенціал України.

Проблеми ефективного використання, розміщення та відтворення продуктивних сил в аграрному секторі досліджували І. Ф. Баланюк, В. А. Борисова, О. А. Бугуцький, П. Т. Ващенко, К. Г. Воблій, О. Т. Діброва, В. С. Дієсперов, М. І. Долішний, С. І. Дорогунцов, Я. І. Жупанський, Ф. Д. Заставний, С. І. Іщук, О. М. Климов, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Паламарчук, Г. М. Підлісецький, М. Д. Пістун, П. Т. Саблук, А. М. Третяк, М. М. Федоров, А. Г. Фонов, О. І. Шаблій, В. Й. Шиян, В. В. Юрчишин та ін. Водночас окремі питання вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил в Україні в цілому та Сумській області зокрема потребують поглиблених досліджень.

Метою дослідження є розробка пропозицій щодо вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил Сумської області.

Об'єкт дослідження – проблеми вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил.

Теоретичною і методологічною основою науково-дослідної роботи є діалектичний метод пізнання та системний підхід до вивчення економічних процесів, законодавчі і нормативні акти органів державної влади України з

питань розвитку економіки та управління, праці вітчизняних та зарубіжних вчених з питань реформування економіки та вирішення проблем вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил. У процесі роботи застосовувалися такі методи економічних досліджень: абстрактно-логічний, порівняльний, морфологічний, економіко-статистичні методи дослідження.

Результатами даної науково-дослідної роботи є: аналіз використання продуктивних сил Сумської області та розробка пропозицій щодо вдосконалення їх розміщення, використання та відтворення.

Ключові слова: продуктивні сили, ресурсний потенціал, соціальний капітал, сільськогосподарське виробництво, аграрний сектор, агро- та лісоресурсний потенціал, «зелений» розвиток економіки, стале відтворення земельних ресурсів, економічне стимулювання розвитку регіону.

Проблема використання продуктивних сил досліджувалася виконавцями звіту, результатом чого є розроблені пропозиції щодо вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил Сумської області.

Звіт: 161 стор. (7,3 ум.др.арк.), 4 розділи.

Умови отримання звіту: за договором. 40021, м. Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, Сумський національний аграрний університет.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗМІЩЕННЯ, ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

1.1. Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил Сумської області

На сучасному етапі економічного розвитку Сумської області великого значення набувають знання про раціональне розміщення продуктивних сил, що дозволяє забезпечити більшу ефективність виробництва, отримати максимальний прибуток при бережливому, раціональному використанні природно-ресурсного потенціалу. В умовах ринкових перетворень особливе місце відводиться структурній перебудові всієї господарської системи, соціальному устрою, динамічному та збалансованому розвитку регіонів.

Вагомий внесок у розвиток науки про розміщення продуктивних сил зробили К. Г. Воблій, О. Т. Діброва, М. М. Паламарчук, О. М. Климов, Ф. Д. Заставний, С. І. Іщук, М. Д. Пістун, О. І. Шаблій, С. І. Дорогунцов, М. І. Долішний, Я. І. Жупанський, П. Т. Ващенко та інші.

Поступовий перехід до нових, переважно ринкових принципів господарювання, що здійснюється в Україні, спричиняє до істотних зрушень в самих методологічних підходах до наукового обґрунтування закономірностей, принципів та факторів розміщення продуктивних сил. За будь-яких соціально-економічних умов процес розвитку і розміщення продуктивних сил опосередковується дією певних економічних законів, які виражають об'єктивні, істотні, необхідні та постійно відновлювані взаємозв'язки і взаємозалежності в процесі виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ [8, с. 95; 3, с. 10]. Економічні закони характеризують об'єктивні відносини (тобто такі, що не залежать від волі окремих людей), які проявляються лише в процесі суспільно корисної трудової діяльності. Саме в цьому полягає їх головна відмінність від законів природи.

Відповідно до загальноприйнятої класифікації економічні закони поділяються на загальні, притаманні досить великій сукупності суспільних явищ, і специфічні. На формування і розвиток продуктивних сил найбільший вплив мають такі загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного та пропорційного розвитку виробництва, адекватності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил.

Сучасний світовий розвиток продуктивних сил характеризується істотним посиленням внутрі- та міжрегіональної інтеграції. Внутрірегіональна інтеграція, що зумовлена географічною цілісністю регіону, розвивається переважно на основі економічних взаємозв'язків між усіма елементами його господарського комплексу. Внаслідок цього

формується цілісна інтегрована господарська система або єдиний регіональний економічний простір. Міжрегіональна економічна інтеграція розвивається на базі територіального поділу праці, оскільки спеціалізація регіонів, їх певне територіальне відокремлення потребує встановлення й поглиблення економічних міжрегіональних зв'язків.

Розвиток інтеграційних взаємозв'язків та комплексне вдосконалення розміщення об'єктів виробничого і невиробничого призначення повинні спричинити до зближення рівнів економічного і соціального розвитку регіонів. Саме на це спрямовуються і заходи державної регіональної політики. Разом з тим між регіонами існують істотні відмінності, зумовлені різним природно-ресурсним потенціалом, структурою економіки, соціально-економічними умовами розвитку. Отже, зближення рівнів економічного і соціального розвитку регіонів вимагає надзвичайно великих зусиль в несприятливих економічних умовах, коли гостро відчувається нестача матеріальних і фінансових ресурсів.

В економічній і економіко-географічній літературі мають місце різні трактування сутності закономірностей розміщення продуктивних сил. Існують твердження про те, що загальні економічні закони у конкретному, економічному середовищі проявляються як закономірності. Наводяться такі аналогії: закон суспільного поділу праці у просторовому аспекті постає як закономірність територіального поділу праці; закон концентрації виробництва - як закономірність територіальної концентрації виробництва тощо [4, с. 20]. Нині домінує точка зору, згідно з якою економічні закони і закономірності розміщення продуктивних сил за своєю суттю є поняттями одного порядку.

Як економічні закони, так і закономірності відображають сталі зв'язки між усіма елементами продуктивних сил певного економічного простору, а тому є необхідним теоретико-методологічним підґрунтям для вирішення практичних завдань. Всебічне вивчення закономірностей розміщення і розвитку продуктивних сил дозволяє відтворювати й раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимально розміщувати підприємства різних галузей економіки, виробничу та соціальну інфраструктуру.

Формування основ ринкової економіки в Сумській області відбувається з урахуванням таких класичних, загальноновизнаних закономірностей: відповідності розміщення виробництва характеру і рівню розвитку продуктивних сил; територіального поділу суспільної праці; економії затрат праці на подолання просторового розриву між елементами виробництва; територіальної концентрації і комплексності виробництва, формування агломерацій населених пунктів.

Закономірність територіального поділу суспільної праці об'єктивно відображає принципові відмінності між територіями за природними, соціально-економічними та національно-історичними особливостями, максимально повне врахування яких в господарській діяльності зумовлює

певну спеціалізацію територій. Завдяки цьому досягається істотне зростання продуктивності суспільної праці.

Закономірність концентрації та комплексного розміщення продуктивних сил є результатом прояву територіального поділу праці. Спеціалізація виробництва спричиняє необхідність взаємопов'язаного розвитку галузей на окремій території, на основі чого досягається оптимальний режим використання усіх видів ресурсів. Основними якісними ознаками комплексного розміщення продуктивних сил виступають: економічно обґрунтований, раціональний режим використання природних ресурсів; максимально повне залучення до суспільно корисної трудової діяльності наявного трудового потенціалу регіону; збалансованість галузевої структури економіки регіону за природними, трудовими і виробничими параметрами; тісний взаємозв'язок (на основі комбінування, кооперації та спільного використання інфраструктури) між основними ланками господарства регіону.

Крім зазначених, до закономірностей розміщення продуктивних сил - в контексті нових методологічних основ їх формування - відносять: соціальну спрямованість та усталеність розвитку продуктивних сил, відповідність їх розміщення вимогам національної економічної безпеки, а також забезпечення плановірності, керованості процесів розміщення продуктивних сил, їх орієнтації на досягнення високої економічної ефективності господарської діяльності та конкурентоспроможності виготовленої продукції.

Соціальна спрямованість розвитку і розміщення продуктивних сил логічно впливає з необхідності загальної соціалізації економічної системи, оскільки саме всебічний розвиток людини та задоволення її потреб є метою економічного прогресу. Вона реалізується через врахування інтересів населення щодо піднесення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та реалізацію права всіх громадян і на вільний вибір місця і сфери прикладання праці. Отже, соціальна спрямованість передбачає насамперед таке розміщення продуктивних сил регіону, яке б давало змогу забезпечити повну продуктивну зайнятість трудоактивного населення регіону як першооснову його життєдіяльності і добробуту. При цьому важливо мінімізувати рівень регіонального безробіття (як зареєстрованого, так і прихованого) з тим, щоб він істотно не перевищував природної норми, що знаходиться в межах 4-6 % працездатного населення. Доцільність соціальної спрямованості розміщення і розвитку продуктивних сил регіону вимагає: інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості; збереження здоров'я населення через зниження екологічного навантаження на певні території; формування раціональної системи розселення; збільшення місткості регіонального ринку праці через створення додаткових робочих місць на діючих та нововведених підприємствах.

Сталий розвиток продуктивних сил як одна із закономірностей визначає стратегічний напрямок досягнення збалансованості економічної,

соціальної і екологічної складових регіональної господарської системи. Сталий розвиток продуктивних сил України можливий лише на основі кардинальної структурної перебудови економіки, техніко-технологічного переозброєння виробництва, інтенсивного розвитку наукомістких галузей, екологізації усіх сфер суспільного життя. Основна ідея сталого розвитку щодо продуктивних сил полягає у: забезпеченні раціонального природокористування; відтворенні ресурсної бази виробництва; реструктуризації господарського комплексу регіону у зв'язку з новими економічними і соціальними умовами; ефективному використанні трудового та виробничого потенціалу [1, с. 73-75].

Для розв'язання завдань сталого розвитку в Україні принципово важливими є нова структурна політика держави та інституційні перетворення, вихід з енергетичної кризи, оптимальне використання ресурсного потенціалу, раціональна система поселень, формування ефективної еколого-економічної політики держави.

Стратегія сталого розвитку базується на концепції екологізації суспільних відносин. Екологічний фактор повинен враховуватися в процесі вибору та наукового обґрунтування економічно доцільного розміщення продуктивних сил регіону. Головна увага має зосереджуватися на об'єктах, що є потенційними чи фактичними забруднювачами навколишнього середовища. При цьому повинні опрацьовуватися програми безпечного проживання на територіях; з підвищеною екологічною напруженістю чи програми адаптації та реабілітації населення до несприятливих екологічних умов.

Однією з принципів закономірностей є відповідність розміщення продуктивних сил вимогам національної економічної безпеки. Рівень економічної безпеки держави, що визначається саме фактором розміщення продуктивних сил, залежить від: рівня забезпеченості власних потреб у мінерально-сировинних та енергетичних ресурсах; галузевої і виробничої структури господарських комплексів; завершеності технологічних циклів виробництв; інтегрованості в світовий економічний простір.

Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів [1, с. 5]. В цілому наявна мінерально-сировинна база спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в хімічному обладнанні, електротехнічних та кабельних виробках, лісоматеріалах, продукції целюлозно-паперової, текстильної та медичної промисловості.

Вагомими перешкодами на шляху до зростання економічної безпеки України є диспропорції у розміщенні продуктивних сил регіонів. Недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських

комплексів та незавершеність технологічних циклів тих виробництв, що визначають спеціалізацію певних територій, спричиняють необхідність радикальних структурних перетворень. Тільки через структурні зміни та підвищення конкурентоспроможності власного виробництва можна сприяти зміцненню економічної безпеки України та її входженню до системи світових господарських зв'язків як рівноправного партнера.

Важливою закономірністю є планомірність і керованість у розміщенні і розвитку продуктивних сил, що ґрунтується на теоретичних засадах «планування розвитку» як синтезу державного регулювання, індикативного планування та економічного прогнозування. Планування розвитку, в тому числі і продуктивних сил, набуло значного поширення в країнах з ринковою економікою.

В Україні в теперішній час щороку розробляється Державна програма економічного і соціального розвитку держави, самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. В обласних програмах наводиться: загальна характеристика демографічних процесів, стан господарської системи області, зовнішньоекономічна діяльність, характеристика екологічної ситуації, залучення іноземних інвестицій тощо.

Одним з інструментів забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є Державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, які розробляються відповідно до постанов Кабінету міністрів України. Головна мета їх розробки - формування на території регіону ефективного господарського комплексу на основі раціонального використання наявного ресурсного потенціалу території. Ці програми дають змогу Кабінету міністрів України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо регіональної економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей. Відповідно до прийнятих урядових постанов в Україні ведеться підготовка середньострокових до 2000 р. та довгострокових на 10- 15 років прогнозів економічного та соціального розвитку країни.

Керованість процесу розміщення і розвитку продуктивних сил України та її регіонів забезпечується шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики органами державного управління та місцевого самоврядування. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчим органам сільських, селищних і міських рад надаються широкі повноваження у сфері економічного та соціального розвитку.

Важливою закономірністю, що об'єктивно зумовлена умовами ринкового господарювання, є орієнтація в процесі вирішення конкретних питань щодо розміщення продуктивних сил на забезпечення високої конкурентоздатності продукції, яка значною мірою залежить від прийнятого варіанта розміщення нових виробничих чи соціально-культурних об'єктів та напрямів удосконалення існуючої структури господарства регіону. Ця

закономірність базується на врахуванні специфіки ринкової кон'юнктури, в основі якої - кількісне і якісне співвідношення попиту і пропозиції не тільки на товарному ринку, а й на ринку робочої сили, ринку капіталу тощо. Якщо коливання ринкової кон'юнктури короткотермінові, то їх вплив на розвиток продуктивних сил не істотний чи повністю відсутній. І навпаки, суттєві зміни ринкової кон'юнктури та їх довготривалий характер спричиняють необхідність радикальних зрушень у територіальній структурі господарства.

Прикладом стійкої незбалансованості попиту на робочу силу та її пропозиції може слугувати ринок праці західних областей України, які традиційно відносять до трудонадлишкових регіонів держави. Досягнення збалансованості вимагає піднесення рівня попиту на робочу силу через введення в дію нових промислових, сільськогосподарських та інфраструктурних об'єктів відповідно до професійно-кваліфікаційних характеристик основного резерву робочої сили.

Певні уявлення щодо ефективності розміщення продуктивних сил регіону дає система таких показників: співвідношення за чисельністю зайнятих між спеціалізованими, обслуговуючими та допоміжними галузями; питома вага господарського комплексу регіону у валовому внутрішньому продукті чи національному доході у зіставленні з його питомою вагою в трудових ресурсах, основних виробничих фондах, інвестиційних ресурсах; рівень та динаміка продуктивності суспільної праці в регіоні; забезпеченість населення закладами соціальної інфраструктури та ін.

Чисельність наявного населення Сумської області на 1 серпня 2016р. становила 1107751 особу. Упродовж січня - липня 2016р. чисельність населення зменшилася на 5505 осіб. Зменшення чисельності населення області відбулося за рахунок природного скорочення на 5946 осіб, водночас зафіксовано міграційний приріст населення на 441 особу. Зменшення чисельності населення області відбулося за рахунок природного скорочення. Кількість зареєстрованих безробітних на кінець липня 2016р. становила 13,5 тис. осіб, що на 6,0% менше, ніж на кінець червня п.р., і складала 27,2% усіх безробітних працездатного віку, визначених за методологією Міжнародної організації праці. Допомогу по безробіттю отримували 78,2% осіб, які мали статус безробітного. Рівень зареєстрованого безробіття по області протягом липня 2016р. зменшився на 0,12 в.п. і на кінець місяця становив 1,95% населення працездатного віку [11].

Розміщення і розвиток продуктивних сил здійснюються на основі певних принципів. Принципи розміщення продуктивних сил - це науково обґрунтовані ідеї і положення, якими керуються в практичній діяльності при вирішенні конкретних питань щодо розташування нових об'єктів, вдосконалення територіальної і галузевої структури господарського комплексу регіону, опрацюванні окремих напрямків регіональної політики.

Принципи розміщення і розвитку продуктивних сил регіону впливають із закономірностей, виражають суспільно необхідні потреби і забезпечують ефективність регіонального розвитку. Вони являють собою

сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил. Отже, принципи - це результат пізнання особливостей дії закономірностей розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів. Існують твердження, згідно з якими принципи розміщення продуктивних сил - це правила діяльності та управління економікою, економічна політика держави в реалізації законів розміщення [2, с. 15].

Доцільно виокремити такі найважливіші принципи розміщення і розвитку продуктивних сил, які повинні використовуватися в практичній діяльності.

Принцип раціонального розміщення виробництва передбачає всебічне врахування економічних, демографічних, соціальних та екологічних передумов і факторів розміщення продуктивних сил з пріоритетністю соціальних та екологічних чинників. Його реалізація в господарській діяльності означає: наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел відповідної сировини, палива і енергії, водних ресурсів; наближення виробництв низько транспортабельної продукції до місць її споживання; уникнення зустрічних перевезень однотипної продукції, сировини і палива з одного регіону в інший.

Принцип збалансованості і пропорційності означає таке розміщення виробництва, за якого: структура господарського комплексу є оптимальною, тобто підтримуються економічно доцільні пропорції між галузями спеціалізації, допоміжними і обслуговуючими галузями; існує певна відповідність між сировинною базою, наявністю земельних, водних, енергетичних, трудових ресурсів та існуючими виробничими потужностями; задовольняються споживчі потреби населення в товарах і послугах.

Принцип забезпечення екологічної рівноваги передбачає формування екологобезпечного типу господарювання, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону; при виборі можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не спричиняють екологічної напруженості на певній території.

Принцип вирівнювання рівнів економічного розвитку районів та областей передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності (наприклад, національний доход на душу населення). Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва, активній державній регіональній політиці.

Принцип урахування міжнародного територіального поділу праці означає, що кожна держава розвиває ті виробництва, для яких вона має найкращі природні та економічні умови, а виготовлена продукція є конкурентоспроможною на світовому ринку. При цьому враховуються і інтереси інтеграції в світовий економічний простір.

Пріоритетність викладених вище принципів визначається загальною стратегією економічного розвитку держави. На сучасному етапі на перший план виступають соціально та екологічно спрямовані принципи розміщення і розвитку продуктивних сил. Проте не втрачають своєї актуальності й інші принципи.

Закономірності і принципи втілюються в практику розміщення продуктивних сил через врахування конкретних факторів, що впливають як на розміщення окремих об'єктів, так і на формування територіально-виробничих комплексів. Під факторами розміщення розуміють сукупність аргументів (причин), що зумовлюють вибір місця для окремих підприємств, їх груп і галузей [2, с.18]. Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами: природно-географічні, геополітичні, демоекономічні, соціально-економічні та техніко-економічні.

Природно-географічні фактори включають характеристику природно-кліматичних умов та економічну оцінку природних ресурсів.

В Україні з розвідкою, видобутком та переробкою різноманітних корисних копалин пов'язано близько 45% усіх промислових підприємств і до 20% трудових ресурсів [1, с. 6]. Екстенсивне некомплексне використання багатьох родовищ призвело до передчасного відпрацювання промислових запасів цінної мінеральної сировини. Кризовий стан з енергоносіями є прямим наслідком не виправдано високих темпів їх видобутку з легкодоступних родовищ у роки існування СРСР. Внаслідок недосконалості технології видобування та переробки мінеральної сировини, не комплексного освоєння родовищ у надрах сьогодні залишається і губиться: розвіданих запасів нафти - 70%, солей - 50%, вугілля - 40%, металів - 25% [1, с. 7].

Для раціонального розміщення продуктивних сил України необхідно: визначити потреби суспільного виробництва в мінерально-сировинних та паливно-енергетичних ресурсах з позицій збалансованості, достатньої необхідності, комплексності та екологічної безпеки; розробити екологічні вимоги до охорони і раціонального використання надр у нових економічних умовах.

Сучасне використання земельних, водних і лісових ресурсів Сумської області не відповідає вимогам раціонального природокористування. Тому в перспективі для посилення позитивного впливу цієї групи факторів на розміщення продуктивних сил необхідно сформувати високоефективну систему водо-, земле- та лісокористування.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку.

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і

міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави в світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики.

В сучасній системі світового господарства зовнішньоекономічні зв'язки національних економік охоплюють ширший, ніж раніше спектр взаємодій: торговельний обмін переріс у науково-технологічне та інвестиційне співробітництво. Склалася нова модель таких зв'язків - виробничо-інвестиційна, в якій важливе місце посідає не тільки зовнішня торгівля, а й співробітництво по всіх ланках виробничо-технічного прогресу з винесенням частини з них за національні межі.

Для України вихід на світовий ринок пов'язаний з формуванням конкурентоспроможної національної економіки, що вимагає докорінної зміни територіально-галузевої структури регіональних господарських комплексів, підвищення питомої ваги виробництв з високим ступенем переробки сировини, зниження залежності від імпорту енергоносіїв, створення нових виробництв для забезпечення власних потреб у товарах широкого вжитку. Вирішення цих надзвичайно складних завдань потребує реалізації принципово нових підходів до обґрунтування розміщення нових виробництв.

Демоекономічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил включають: загальну чисельність населення, його структуру, режим відтворення та територіальні особливості розміщення; чисельність трудових ресурсів, їх територіально-галузевий розподіл та якісні характеристики; чисельність робочої сили, основні форми її зайнятості, рівень зареєстрованого і прихованого безробіття; мобільність робочої сили та форми її економічного руху.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів дозволяє оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

У зв'язку із зміною соціально-економічної ситуації в державі та появою значного контингенту незайнятого населення ця обставина також враховується при вирішенні питання щодо розвитку різних форм територіальної організації продуктивних сил. Зокрема, формування вільних економічних зон сприяє піднесенню ділової активності населення, зростанню рівня зайнятості та відповідно скороченню різних форм безробіття, особливо соціально небезпечних.

Основні проблеми демоекономічного розвитку Сумської області, які істотно впливають на характер розміщення і розвитку продуктивних сил,

полягають у: різкому падінні показників народжуваності, погіршенні показників шлюбності, високій дитячій смертності, особливо на першому році життя; низькій порівняно із показниками розвинутих країн світу середній тривалості життя; несприятливій, з точки зору потреб сучасної економіки, віковій структурі населення; високому рівні смертності з причин виробничого травматизму; зростанні економічного навантаження на працездатне населення з боку осіб, що вийшли за межі працездатного віку; збільшенні кількості територій з від'ємним природним приростом населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю. Міграційний рух населення в Сумській області у січні - червні 2016 року становив кількість прибулих 4742 осіб, а кількість вибулих 4739 осіб, що засвідчує про міграційний приріст на 3 особи. Природний рух населення у січні - липні 2016 року в області становив: кількість живо народжених 5180 осіб, кількість померлих – 11126 осіб, природне скорочення –5946 осіб, кількість померлих дітей у віці до 1 року – 42 особи [11].

Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці.

З розвитком продуктивних сил актуальність соціально-економічних факторів постійно зростає. В площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу всієї соціальної сфери та вирішення питань щодо задоволення відповідних соціальних потреб населення. Важливо досягти внутрірегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку, і в першу чергу на рівні міських і сільських поселень.

Великі міста і промислові центри мають розвиватися на основі модернізації, реконструкції та екологізації виробництва, прискореного розвитку соціальної інфраструктури, раціонального використання міських територій. Для середніх і малих міських поселень першочергове значення має зміцнення промислової бази та соціальної інфраструктури. Особливо гострою є проблема створення на селі розвинутої мережі закладів соціальної сфери. Цьому сприятиме реалізація широкомасштабних заходів щодо соціально-економічного розвитку сільських поселень відповідно до Національної програми відродження села.

За сучасної економічної ситуації, крім традиційних цілей, соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил повинні забезпечити: зменшення масштабів бідності та посилення соціального захисту населення, розширення продуктивної зайнятості населення і скорочення безробіття, сприяння соціальній інтеграції.

Техніко-економічні фактори включають: основні напрями науково-технічного прогресу та конкретні форми впровадження його результатів у практику господарювання, форми суспільної організації виробництва та

рівень розвитку транспортної системи. Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють і критерії їх розміщення. Критерії - це інтегральні показники, (орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

На сьогодні визначальними критеріями раціонального розміщення продуктивних сил виступають екологічні та соціальні. Дотримання екологічних критеріїв передбачає: збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання; освоєння та застосування природо- і ресурсозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цього критерію, необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, екологобезпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

Результативною закономірністю розміщення продуктивних сил виступає забезпечення його високої економічної ефективності. Безумовно, ефективність залежить від цілого спектра різних чинників, взаємодія яких і визначає кінцеву економічну результативність розміщення. При цьому економічний ефект досягається через вдосконалення територіальної та галузевої структури господарського комплексу, раціональне використання природного і трудового потенціалу, оптимізацію галузевих і міжгалузевих зв'язків тощо. Існують різні методи оцінки ефекту від економії витрат за рахунок оптимального розміщення продуктивних сил; найпоширеніший з них - це підсумовування ефекту, що обчислюється для окремих галузей.

Наукове обґрунтування найважливіших закономірностей, принципів і критеріїв слугує основою вирішення завдань прикладного характеру. До основних, перспективних напрямів розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил України слід віднести: структурну трансформацію народного господарства з метою збільшення в галузевій структурі наукомістких галузей обробної промисловості і галузей споживчого сектора економіки; інтенсивний розвиток соціальної інфраструктури; підвищення

ефективності розміщення нових об'єктів на основі вирішення проблеми використання відходів виробництва, зниження водо-, енерго- та матеріаломісткості виробництва; розвиток екологобезпечного напрямку в розміщенні продуктивних сил, санація територій колишніх військових об'єктів, поглиблення конверсії військово-промислового комплексу, диверсифікація виробництва.

Список літератури:

1. Дорогунцов С. І. Україна: проблеми сталого розвитку: Наукова доповідь / Дорогунцов С. І., Даншишин Б. М., Лібанова Е. М., Шевчук В. Я. // К.: РВПС України НАН України. - 1997. - С. 5 - 96.
2. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил (теоретико-методологічні основи) / Іщук С. І. // К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу. - 1997. - С. 11 -30.
3. Качан Є. П. Розміщення продуктивних сил: Підручник / За ред. Є. П. Качана // К.: Вища школа. - 1998. - С. 10-18.
4. Ковалевського В. В. Розміщення продуктивних сил: Навч. посібник / За ред. В. В. Ковалевського та О. Л. Михайлюк // К.: Либідь. - 1996. - С. 19 - 32.
5. Ковалевський В. В. Розміщення продуктивних сил: Підручник // В. В. Ковалевський, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенов та ін.. // К.: Знання, КОО. - 1998. - С. 285.
6. Кравців В. С. Економічний розвиток і екологічна безпека: шлях України / Кравців В. С. // Регіональна економіка. - 1997. -№ 3. - С. 97-105.
7. Курдюкової Н. Г. Регіональна політика України / За ред. Н. Г. Курдюкової // К.: Наукова думка. - 1995. - 210с.
8. Мочерного С. В. Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного // К.: Femina. - 1995. - С. 45, 95-97, 131, 146, 154, 164, 176, 251, 268, 279, 344.
9. Найдюнова В. С. Економіка України: сучасний стан, динаміка, тенденції розвитку: Інформаційно-аналітичний огляд (1997 р.) / За ред. В. С. Найдюнова // Донецьк: ДІКОМ. - 1998. - 80 с.
10. Пастернак-Таранущенко Г. Результати дослідження шляхів забезпечення економічної безпеки України / Пастернак-Таранущенко Г. // Економіка України. - 1999. - №2.- С. 21-28.
11. <http://sumy.ukrstat.gov.ua/?menu=48&level=3>

1.2. Методика оптимізації ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств

Нами пропонуються три методики оптимізації ресурсних пропорцій їх використання дозволить сільськогосподарським підприємствам:

- по-перше, оцінити свої виробничі можливості у розрізі трьох варіантів формування ресурсного потенціалу: при наявних обсягах і відповідній структурі ресурсів (1-й варіант), при трансформації окремих факторів виробництва в інвестиційні ресурси (2-й варіант) і при залученні інвестицій, необхідних для виходу на оптимальні ресурсні пропорції (3-й варіант);
- по-друге, провести оцінку за різними критеріями альтернативних варіантів розвитку підприємств;
- по-третє, провести аналіз чутливості системи до зміни умов господарювання;
- по-четверте, обґрунтувати стратегічні параметри розвитку формувань і визначити обсяги, структуру і динаміку інвестицій, необхідних для їх досягнення;
- по-п'яте, досліджувати ефективність різних заходів по регулюванню ресурсного потенціалу господарюючих суб'єктів.

Аналіз можливих сценаріїв розвитку сільськогосподарських підприємств при незмінній структурі ресурсів, при їх внутрішній трансформації і при використанні залучених коштів був проведений на прикладі сільськогосподарських підприємств ТОВ „Вікторія” Краснопільського району Сумської області та СТОВ «Хлібороб» Лебединського району Сумської області.

ТОВ «Вікторія» є підприємством, яке має міцні виробничі традиції. Основними товарними культурами є зернові, цукровий буряк, соняшник. Галузь тваринництва представлена молочним скотарством. Виробничий потенціал підприємства складається з землі, основних засобів і трудових ресурсів. Станом на 1.01.2014р у господарському обігу перебувало – 3663 га ріллі та 318 га пасовищ. До складу основних засобів увійшли: 27 тракторів (середній знос складає близько 98%); 10 зернозбиральних комбайнів (середній знос - 100%), 19 вантажних автомобілів (середній знос - більш 75%) та інші сільськогосподарські машини, основна частина з яких повністю зношена. Середньорічна чисельність працівників у 2013 році склала 156 осіб, з яких 36 механізатори, 21 оператор машинного доїння, 32 скотарі і телятниці, 29 керівники і спеціалісти.

У господарському обороті СТОВ «Хлібороб» у 2013р перебувало 3496 га ріллі, 348 га пасовищ. Основні засоби були представлені: 24 тракторами (середній знос складає близько 85%); 13 зернозбиральними комбайнами (середній знос - 100%), 17 вантажними автомобілями (середній знос - 48%) та іншими сільськогосподарськими машинами, основна частина з яких повністю зношена. Середньорічна чисельність працівників у 2013 році склала 102 особи, з яких 22 механізатори, 12 операторів машинного доїння, 11 скотарі, 20 керівники і спеціалісти.

Реалізація економіко-математичних моделей по оптимізації ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств за трьома варіантам дозволила отримати наступні результати (табл. 1).

Таблиця 1 - Порівняльна оцінка сценаріїв розвитку ТОВ «Вікторія»

Показники	1-й	2-й	3-й
Рілля в обробці, га	2182	2350	3663
Структура посівних площ,%			
Зернові всього	40,7	53,7	47,3
в т.ч. озимі	25,1	27,8	22,5
Технічні всього	13,9	19,8	22,0
в т.ч. цукрові буряки фабричні	5,7	6,9	10,0
цукрові буряки маткові	1,2	2,3	1,5
Буряковисадки	2,3	4,1	2,6
Соняшник	4,7	6,5	7,9
Кормові всього	35,4	14,8	21,0
в т.ч. кукурудза на силос і зелений корм	12,6	5,3	7,5
однорічні трави	10,4	4,4	6,2
багаторічні трави	9,6	4,0	5,7
Пар	10,0	11,7	9,7
Поголів'я худоби, гол.			
Велика рогата худоба всього	870	392	870
в т.ч. корів	400	180	400
Потреба в трудових ресурсах			
Середньорічна чисельність працівників	115	94	133
Результативність виробничо-фінансової діяльності			
Виручка від реалізації, тис. грн.	4796,5	7504,5	12322,3
Собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	4514,1	6629,3	7658,1
Прибуток, тис. грн.	282,4	875,2	4664,2
Рівень рентабельності,%	6,3	13,2	60,9
Інвестиції в основні кошти, тис. грн.	0	907,7	10867,4
Поточні витрати без амортизації, тис. грн.	5401,5	6852,3	7389,6
Прибуток за 5 років у розрахунку на 1 грн.	0,05	0,12	0,48
Прибуток за 5 років у розрахунку на 1 га ріллі,	0,65	1,86	6,37

*розраховано автором

Дані таблиці 1. свідчать про те, що до ТОВ «Вікторія» при відповідній структурі ресурсів за умов виконання належних технологій може бути залучено у господарський обіг тільки 2182 га ріллі.

При збереженні поголів'я худоби на фактичному рівні питома вага кормових культур у структурі посівних площ досягає 35,4%. Зменшення ріллі в обробітку відбувається за рахунок скорочення площ, виділених під зернові і технічні культури, так як саме з техніки, необхідної для їх вирощування та збирання, положення найбільш критичне.

У таблиці 1. наведені основні показники, які характеризують формування ресурсного потенціалу ТОВ «Вікторія» за наявних обсягів і відповідної структури ресурсів, оптимізація проходить за рахунок власних і залучених коштів.

Сумарна вартість інвестиційних ресурсів, отриманих за рахунок власних коштів, складе 1782,9 тис.грн., з яких 875,2 тис. грн. будуть спрямовані на погашення кредиторської заборгованості, а 907,7 тис. грн.

будуть інвестовані в капітальний ремонт та придбання основних засобів. За рахунок скорочення площ кормових культур і збільшення загальної площі ріллі в обробці ТОВ «Вікторія» може досить суттєво збільшити обсяги виробництва товарної рослинницької продукції. Сума виручки від її реалізації становить 7,49 млн. грн., величина прибутку – 0,88 млн. грн., рівень рентабельності - 13,2%.

Основним недоліком даного варіанта є: не довикористання ріллі (64,2% від наявної площі); власні джерела додаткового придбання основних і обігових коштів вичерпано; отримання банківських кредитів неможливо в силу низької заставної вартості наявного у підприємства майна. Для виходу на оптимальні ресурсні пропорції необхідним є залучення інвестиційних ресурсів.

Основні параметри розвитку підприємства (табл.5.1), отримані у ході реалізації третього варіанту поставленої економіко-математичної задачі, які свідчать про досить високу інвестиційну привабливість ТОВ «Вікторія». Яка зумовлена розміром інвестування в 1175,1 тис. грн. для придбання рекомендованого асортименту техніки та фінансуванні поточних витрат протягом перших трьох років (1,9 млн. грн.) та з урахуванням погашення наявної кредиторської заборгованості і терміном окупності інвестицій 45 місяців. Використання інвестицій для збалансування задіяних у процесі виробництва ресурсів забезпечує істотне зростання економічної ефективності функціонування підприємства. Так, розрахунковий рівень рентабельності становить 60,9%, а величина прибутку досягає 4,6 млн. грн. Отримання прибутку у розрахунку на 1 га ріллі при функціонуванні підприємства в рамках даного варіанту складе 6,37 тис. грн., що в 9,8 і 3,4 рази більше, ніж відповідно в першому та другому варіантах.

Таблиця 2 - Порівняльна оцінка сценаріїв розвитку СТОВ «Хлібороб»

Показники	1-й	2-й	3-й
Рілля в обробітку, га	2655	3496	3496
Структура посівних площ, %			
Зернові всього	60,1	64,2	58,8
в т.ч. озимі	20,3	21,6	22,8
Технічні всього	7,7	12,0	15,6
в т.ч. цукрові бурякі фабричні	1,9	0,0	3,6
Соняшник	5,8	12,0	12,0
Кормові всього	20,6	11,2	15,6
в т.ч кукурудза на силос и зелений корм	7,2	3,9	5,5
однорічні трави	4,6	2,5	3,5
багаторічні трави	6,8	3,7	5,2
Пар	11,6	12,6!	10,0
Поголів'я худоби, гол.			
Велика рогата худоба всього	566	353	566
в т.ч. корів	250	156	250
Потреба в трудових ресурсах			
Середньорічна чисельність працівників	89	83	92

Результативність виробничо-фінансової діяльності			
Виручка від реалізації, тис. грн.	5769,9	6736,7	8720,3
Собівартість реалізованої продукції, тис. грн.	5220,3	5336,2	5817,8
Прибуток, тис. грн.	549,6	1400,5	2902,5
Рівень рентабельності, %	10,5	26,2	49,9
Інвестиції в основні фонди, тис. грн.	0	1744,9	5840,0
Поточні витрати без амортизації, тис. грн.	5533,6	5675,1	6340,0
Прибуток за 5 р. у розрахунку на 1 грн. інвестицій, грн.	0,10	0,23	0,39
Прибуток за 5 років у розрахунку на 1 га ріллі, тис. грн.	1,04	2,0	4,15

*розроблено автором

Даний варіант має значну перевагу і в ефективності використання інвестицій. Якщо на 1 грн. вкладених коштів за п'ять років прибуток за третім варіантом досягає 0,48 грн., то за другим варіантом - всього 0,12 грн., а по першому - лише 0,05 грн.

Аналогічні розрахунки були проведені по СТОВ «Хлібороб» (табл.2). Навіть при фактичному рівні ресурсозабезпеченості СТОВ «Хлібороб» може отримувати більше 0,55млн. грн. прибутку при рівні рентабельності - 10,5%. Відносно задовільний стан активної частини основних засобів, незважаючи на високий рівень зносу, у поєднанні з виключенням із сівозміни цукрових буряків, як самої капіталомісткої культури, дозволяє за рахунок власних джерел досягти ресурсних пропорцій, які забезпечують у повному обсязі використання землі (у першому варіанті була можливість обробки лише 75,9% ріллі). Тоді як, поголів'я великої рогатої худоби скорочується на 37,6% при відповідному скороченні площ, що відводяться під кормові культури. Вивільнені площі використовуються для максимального насичення сівозмін соняшником і зерновими культурами. Загальна сума інвестицій, необхідних для відновлення і додаткового придбання основних засобів, покривається за рахунок власних джерел і становить 1744,9 тис. грн. При даних ресурсних пропорціях рівень рентабельності по СТОВ «Хлібороб» досягає 26,2%, а величина прибутку збільшується до 1400,5 тис.грн. У розрахунку на 1 грн. власних сукупних інвестиційних вкладень за п'ять років дане господарство має можливість отримати 0,23 грн. прибутку.

Разом з тим слід зазначити, що подальше нарощування ресурсного потенціалу може відбуватися тільки за рахунок залучених коштів. Так, для виходу на параметри третього варіанту розвитку СТОВ «Хлібороб» на капітальний ремонт та придбання основних коштів потрібно затратити 5,8 млн. грн., А загальна сума залучених коштів до настання окупності проекту (35 місяців) складе 12437,5 тис.грн. Освоєння рекомендованих ресурсних пропорцій забезпечить зростання ефективності всіх факторів виробництва і залучених інвестиційних ресурсів. Дані інвестиційні проекти можуть бути реалізовані за рахунок залучення інвестиційних кредитів без втрати економічної самостійності підприємств. В результаті недостатньої розвиненості системи довгострокового кредитування, альтернативним

джерелом фінансування запропонованих структурних змін можуть бути кошти приватних інвесторів. Поряд з підприємствами, що мають задовільний фінансовий стан, досить велика питома вага сільськогосподарських підприємств, що знаходяться на межі банкрутства, одним з яких є сільськогосподарське підприємство ТОВ «Криниця» Недригайлівського району Сумської області. Відсутність власних фінансових ресурсів призвело до різкого падіння його ресурсного потенціалу. На момент приходу в це господарство інвестора, ТОВ «Криниця» Недригайлівського району Сумської області, володіло наступними основними засобами:

- група «будівлі» - два корівника (введені в експлуатацію у 1982 р і 1983 г.) на 200 ското-місць, телятник (1994 г.) на 300 ското-місць, будинок тваринника - контора (1992 г.). - залишкова вартість будівель – 0,55 млн. грн.;

- група «споруди» - комплекс зерноочисний (1983 г.), сіноховище (1987 г.), ангар для отрутохімікатів (1987 г.), ангар-склад (1992 г.), приміщення для зберігання і ремонту техніки (1989 г.), забійний цех (1992 г.), свердловина та башта водопостачання (1984 г.) - залишкова вартість споруд – 0,3 млн. грн.

- група «машини та обладнання» - один трактор К-700, два - ДТ-75, три - МТЗ-80, по одному зернозбиральному комбайну Дон-1500 і Єнісей - 1200, самохідна косарка Д-101н. Знос по всім тракторам і самохідним машинам становить 100%. Оціночна вартість – 0,17 млн. грн. Знос всіх сільськогосподарських машин - 100%, оціночна вартість – 0,03 млн. грн.

- група «транспортні засоби» - 3 автомобіля САЗ-3507 і два причепи 2ПТС-4 із загальною залишковою вартістю 0,03 млн. грн. Сумарна вартість основних засобів, придбаних інвестором, склала 1,09 млн. грн. Також інвестор погасив 0,1 млн. грн. кредиторської заборгованості ТОВ «Криниця».

В оренду було взято 946 га ріллі та 120 га пасовищ. Тваринництво як галузь в господарстві було ліквідовано повністю ще у 2008 р. На початок 2014 року організація процесу виробництва, ТОВ «Криниця», за рахунок власних ресурсів була неможливою, так як повністю були відсутні оборотні кошти, а залишок сільгоспмашин не міг забезпечити проведення основних агротехнічних заходів у допустимі строки. Для порівняння інвестиційної ефективності конкретних галузей на першому етапі дослідження нами були допущені такі умови: вся наявна в господарстві рілля засівається тільки однією культурою, потреба в основних коштах визначається виходячи із забезпечення оптимальних агротехнічних термінів проведення окремих технологічних операцій. Цей етап є умовним, оскільки: по-перше, науково обґрунтована система землеробства для Сумської області не передбачає обробітку монокультур; по-друге, оптимальність використання техніки загального призначення досягається за рахунок добірки культур з різними термінами проведення аналогічних технологічних операцій, що дозволяє скоротити потребу в основних засобах при дотриманні рекомендованих агротехнічних термінів.

Таблиця 3- Проект структури посівних площ у ТОВ «Криниця», (%)

Сільськогосподарські культури	1 -й варіант	2-й варіант	3-й варіант
Озима пшениця	17,2	17,2	22,6
Ярова пшениця	7,3	9,6	11,8
Ячмінь	19,0	14,8	17,9
Горох	14,2	14,2	13,0
Просо	6,4	6,4	8,0
Гречка	5,0	5,3	10,1
Картопля	9,7	0,0	0,0
Цукровий буряк	10,8	18,8	0,0
Соняшник	10,5	13,7	16,5
Всього	100,0	100,0	100,0

*розроблено автором

При визначенні сумарного ефекту від поєднання різних культур було розглянуто три варіанти сівозмін: 1-й варіант: зернові-соняшник-цукровий – буряк-картопля; 2-й варіант: зернові-соняшник-цукровий буряк; 3-й варіант: зернові-соняшник. Оптимальні структури посівних площ сільськогосподарських культур для кожного з цих варіантів, отримані в результаті реалізації економіко-математичних задач, представлених в табл. 3.

Відсутність у сівозмінах кормових культур призводить до того, що питома вага картоплі і технічних культур перевищує рекомендовані межі насичення сівозмін цими культурами. Так, при розвитку виробництва зернових і соняшнику питома вага останнього в структурі посівних площ досягає 16,5%. Разом з тим слід зазначити, що аналіз ротації сівозмін сільськогосподарських культур, по полям та робочим ділянкам, з урахуванням фактичного розміщення соняшнику в останні роки дозволяє стверджувати про те, що рекомендовані терміни повернення соняшнику на ті ж площі і термін реалізації проекту дотримуються.

Таблиця 4 - Інвестиції в основні засоби ТОВ «Криниця», тис. грн.

Сільськогосподарські культури	Об'єм інвестицій
Озима пшениця	11332,5
Ярова пшениця	10383,5
Ячмінь	10639,3
Горох	110256,6
Просо	13313,7
Гречка	10075,7
Картопля	39349,4
Цукровий буряк	28192,8
Соняшник	12593,6
1 -й варіант сівозміни	13652,8
2-й варіант сівозміни	9963,6
3-й варіант сівозміни	5318,9

*розраховано автором

Протягом проекту підприємство вийде на рівень самофінансування, після чого буде проведено коректування структури посівних площ відповідно до змін кон'юнктури ринку та можливих змін стратегії розвитку сільськогосподарського підприємства.

У таблиці 4 наведені дані про використання інвестицій у випадках, коли вся площа буде зайнята однією культурою або одним з трьох оптимальних варіантів поєднання культур. Самими капіталомісткими культурами з числа розглянутих є картопля і цукровий буряк, тоді як по решті культур обсяг інвестицій в основні засоби коливається незначно. Показова ситуація у разі оптимізації поєднання культур.

За рахунок згладжування пікової потреби в техніці загального призначення при різних термінах її використання по всій сукупності розглянутих культур сумарний обсяг інвестицій в основні засоби може бути знижений до 13,6млн.грн. (до 14,4 тис. грн. в розрахунку на 1 га ріллі).

А у випадку з розвитком виробництва зернових і соняшнику і до 5,3 млн. грн. (до 5,6 тис. грн. на 1 га ріллі). Інша ситуація складається за поточними витратами в загальній сумі залучених коштів (табл. 5).

Таблиця 5 - Поточні витрати з ПДВ ТОВ «Криниця», тис. грн.

Сільськогосподарські культури	Роки						Всього
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Озима пшениця	943	1243	1186	1255	1210	1388	7225
Ярова пшениця	825	1713	1345	1423	1371	1540	8217
Ячмінь	783	1659	1300	1377	1326	1500	7945
Горох	1037	1725	1248	1322	1273	1447	8052
Просо	746	1325	1262	1336	1283	1471	7423
Гречка	797	1383	1320	1398	1338	1512	7748
Картопля	10818	16017	15244	16134	15312	14955	88480
Цукровий буряк	2395	3743	3554	3795	3656	3758	20901
Соняшник	713	1277	1216	1287	1239	1429	7161
1 -й варіант сівозміни	1972	3047	2901	2883	3034	3147	16984
2-й варіант сівозміни	1151	1898	1643	1795	1804	1966	10257
3-й варіант сівозміни	877	1435	1255	1310	1280	1457	7614

*розраховано автором

Наявність у сівозміні культур, що аналізуються при їх різній питомій вазі у структурі посівних площ призводять до значного зростання інвестицій в оборотні кошти у порівнянні з зерновими культурами та соняшником. Але при визначенні сумарної потреби в інвестиціях в основні та оборотні кошти ця різниця практично ліквідується.

Особливо чітко дана тенденція розкривається при аналізі обсягів залучених коштів, які характеризують величину фінансових ресурсів, інвестованих у проект до настання терміну його окупності (табл.6).

Таблиця 6- Обсяг залучених коштів ТОВ «Криниця», тис. грн.

Сільськогосподарські культури	Роки						Всього
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
Озима пшениця	7056	1077	1026	1086	889	1002	12136
Ярова пшениця	6408	1541	1181	1250	1204	1153	12737
Ячмінь	6509	1486	1133	1200	1155	1107	12590
Горох	7005	1570	1097	1162	1120	1073	13027
Просо	7944	1152	1097	1160	1115	1068	13536
Гречка	6220	1218	1161	1229	1176	1127	12131
Картопля	32404	15955	15485	11846	-	-	75690
Цукровий буряк	17592	3272	3105	3299	2869	2728	32865
Соняшник	7553	1159	1104	1168	1125	951	13060
1 варіант сівозміни	9052	2435	2310	2252	2351	-	18400
2 варіант сівозміни	6297	1433	1207	1321	1295	-	11553
3 варіант сівозміни	3680	1262	1088	1136	473	-	7639

*розрахунки автора

Проведені розрахунки показують, щодо 2014 року при заданих умовах господарювання кожен з варіантів сівозмін дозволяє здійснювати подальший розвиток підприємства за рахунок власних коштів. Терміни окупності проектів відповідно варіанту становлять 60, 59 і 58 місяців. Тобто, при коригуванні графіка реалізації виробленої продукції термін окупності для всіх варіантів можна вважати рівним. Але обсяг залучених ресурсів, необхідних для виходу господарства на рівень самофінансування, буде розрізнятися досить істотно. Якщо на протязі п'яти років для розвитку виробництва зернових і соняшнику необхідно залучити близько 11,8 млн. грн., то при включенні до сівозміни картоплі та цукрових буряків у розмірах, що забезпечують збалансованість ресурсного потенціалу підприємства, обсяг залучених коштів збільшиться в 2,4 рази.

У ситуації обмеженості земельних ресурсів інтерес викликає і розвиток галузей з коротким циклом виробництва, таким як птахівництво та кролівництво. Наявність у господарствах річок та заплавних земель дозволяє розглядати варіант з розведенням гусей. У зв'язку з чим, планується два тури відгодівлі по 500 голів у кожному. Тип годівлі - сухий, на основі повністю збалансованих комбікормів. При відносно невеликих обсягах стартових інвестицій і досить низькому рівні ризиків варіант розвитку цієї галузі для інвестора виявляється слабо привабливим в силу недостатньо короткого терміну окупності і невеликого обсягу чистого накопиченого доходу.

У разі розвитку кролівництва з маточним поголів'ям кролиць в 500 голів розрахунковий інвестиційний ефект також низький. При стартових інвестиціях 4,5 млн. грн. термін окупності вкладень складе більше 8 років. У разі якщо стратегія розвитку сільськогосподарського підприємства вже визначена, то запропонована методика дозволяє оптимізувати параметри розвитку підприємства, виходячи з фінансових можливостей інвестора та його готовності йти на той чи інший рівень ризику. Такий варіант оптимізації

ресурсного потенціалу був використаний та обґрунтований на базі СЗАТ «Україна», яке розташоване у Роменському районі Сумської області. В якості стратегічної лінії розвитку даного аграрного формування було обрано пріоритетний розвиток виробництва товарних сільськогосподарських культур на основі використання сучасної техніки та інтенсивних технологій при незначному скороченні поголів'я великої рогатої худоби (табл. 7.).

Таблиця 7 - Потреба в грошових коштах і джерела покриття по СЗАТ «Україна»

Показники	2010	2011	2012	2013	2014
Інвестиції в основні засоби	13654	734	5794	4062	3823
Поточні виробничі витрати	22341	15362	17338	16492	16293
Отримана виручка	21193	28688	32918	33221	34396
Потреба у грошових коштах:	43153	19749	25960	21884	20317
на оборотні кошти	22341	15362	17338	16492	16293
на основні засоби	13654	734	5794	4062	3823
на погашення кредиту 2013 р.	4528	-	-	-	-
проценти за кредит	2629	3654	2828	1330	201
на погашення основного боргу по кредитам	8031	19362	22856	18095	5981
Джерела покриття	43153	19749	25960	21884	20317
з виручки	13162	9326	10062	9283	14336
Залучені кошти	29991	10423	15897	12601	5981
Поточне сальдо від фінансової діяльності	-	-	-	5843	14079
те ж наростаючим підсумком	-	-	-	5843	19677

*розраховано автором

Дисконтний термін окупності проекту становить 45 місяців, чистий дисконтний дохід перевищує 28,1 млн. грн., внутрішня норма рентабельності проекту склала 44,2%. Для реалізації даного проекту сума інвестицій в основні засоби та затрат на стартовий ремонт наявної техніки становить 27,3млн.грн.

Таблиця 8 - Прибуток від реалізації основних видів продукції і рівень її рентабельності по СЗАТ „Україна ”

Продукція	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р	2014р.
Прибуток, тис. грн.					
Озима пшениця	2617	4504	4987	6053	6065
Озиме жито	235	824	628	949	1275
Ярова пшениця	468	748	1182	1451	1390
Ячмінь	994	1178	2132	2341	2925
Овес	25	46	40	55	62
Кормові боби	28	96	106	130	114
Цукровий буряк	861	2135	3245	2604	3030
Соняшник	327	615	785	837	807
Сіно	-0.3	9	6	1.2	-2.2
Молоко	242	589	678	676	803
Всього живої маси ВРХ	64	320	139	134	-57
Всього прибуток від реалізації	5844	11076	13928	15231	16412
Чистий прибуток	3102	7295	10325	12915	14936
Рівень рентабельності, %					

Озима пшениця	162,0%	139,7%	172,2%	189,5%	215,1%
Озиме жито	107,1%	175,6%	189,0%	217,5%	240,9%
Ярова пшениця	33,0%	55,3%	78,7%	95,7%	96,7%
Ячмінь	47,0%	44,8%	59,0%	75,1%	93,6%
Овес	26,9%	110,0%	145,4%	177,5%	185,2%
Кормові боби	61,1%	231,8%	276,9%	295,9%	320,1%
Цукровий буряк	31,1%	60,2%	75,7%	78,5%	85,2%
Соняшник	32,2%	70,3%	85,5%	87,3%	85,9%
Сіно	0,4%	54,2%	11,4%	2,8%	-5,2%
Молоко	14,0%	42,4%	51,8%	50,8%	58,2%
Всього живої маси ВРХ	5,0%	28,8%	19,1%	19,4%	-8,4%
Разом	47,7%	75,3%	88,7%	103,8%	112,6%

*розраховано автором

Поряд з досить високими показниками інвестиційної ефективності даний варіант розвитку СЗАТ „ Україна ” забезпечує стійке зростання ресурсного потенціалу даного підприємства, причому як в обсягах виробленої продукції, так і в розмірі отриманого прибутку. У таблиці 8. наведено інформацію про обсяги прибутку в розрізі окремих видів продукції і про рівень її рентабельності. Отже, підприємства аграрної сфери зберігають свою інвестиційну привабливість, незважаючи на досить високий рівень ризиків, властивих сільськогосподарському виробництву. Інвестиційно привабливі сільськогосподарські підприємства мають більші можливості щодо залучення фінансових ресурсів на реалізацію проекту як щодо джерел, так і схем взаємодії з інвестором: власні кошти – ефективне господарство має можливість фінансувати інвестиційні програми за рахунок прибутку; банківські кредити – наявність активів із високим рівнем ліквідності, стабільно високих фінансово-економічних показників діяльності, достатнього рівня розвитку виробничого потенціалу – дозволяє залучати довгострокові інвестиційні банківські кредити; наявність розвиненого виробничо-майнового комплексу та бізнес-ідеї, які становлять очевидний економічний інтерес, забезпечують можливість для залучення коштів приватних інвесторів; збільшення статутного капіталу за рахунок залучення додаткових власників підприємства (емісія акцій та ін.); участь у створенні нового підприємства з метою реалізації інвестиційного проекту як одного із засновників. Апробація запропонованої методики оптимізації формування та використання ресурсного потенціалу дозволила зробити наступні висновки. Диференціація сільськогосподарських підприємств по фінансовому стану і рівню ресурсозабезпеченості вимагає при оцінці їх ресурсного потенціалу обліку можливої зміни обсягів і структури ресурсів як за рахунок власних джерел, так і за рахунок залучених інвестиційних коштів. На основі наших досліджень підтверджено, що підвищення рівня доходності сільськогосподарських підприємств можливе за оптимального розподілу ресурсного потенціалу. Для вирішення вказаного завдання запропоновано економіко-математичну модель, результатом виконання якої є оптимізація використання обмежених виробничих ресурсів сільськогосподарських товаровиробників. Реалізація моделі на практиці дає можливість виявити резерви для вивільнення ресурсів та напрямки їх використання, що сприятиме

підвищенню рівня прибутковості підприємства за умови ефективного використання його ресурсного потенціалу (рис.1.).

Рисунок 1 - Модель оптимізації ресурсного потенціалу сільськогосподарського підприємства

*складено автором

Розглянувши питання оптимізації використання ресурсного потенціалу на прикладі ТОВ «Вікторія», СТОВ «Хлібороб», ТОВ «Криниця» та інших нами проведено дослідження щодо оптимальних пропорцій взаємодії складових ресурсного потенціалу на регіональному рівні з урахуванням основної спеціалізації сільськогосподарських підприємств Сумської області.

Сільськогосподарські підприємства ми поділили на чотири групи: у галузі рослинництва ми виділили ті, що спеціалізуються на виробництві зернових та технічних культур, а у галузі тваринництва – ті, що спеціалізуються на м'ясному і молочному скотарстві. Наша вибірка охопила більш ніж 94% сільськогосподарських підприємств Сумської області. Неохопленими залишилися вузькоспеціалізовані підприємства, такі як ТОВ «Авіс-Україна» Сумського району, що спеціалізується на птахівництві; ТОВ «Сумський бекон» Сумського району, що спеціалізується на виробництві м'яса індички, ТОВ «Плодорозсадник» Охтирського району, що спеціалізується на розведенні овець української м'ясо-вовнової породи харківського типу, Білопільська філія ДП «Укрліктрави», що спеціалізується на виробництві лікарських трав, ТОВ АФ «Вперед» Сумського району та ТОВ «Ряснянське» Краснопільського району, що спеціалізуються на свинарстві. Також слід зауважити, що до підприємств, які спеціалізуються на молочному та м'ясному скотарстві відносяться підприємства з добре розвинутою галуззю рослинництва, яка є власною дешевою кормовою базою.

Таблиця 9 - Динаміка розподілу сільськогосподарських підприємств Сумської області за спеціалізацією

Показники	роки				
	2010	2011	2012	2013	2014
Підприємства, що спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва	210	222	234	235	228
Підприємства, що спеціалізуються на виробництві зернових культур	166	169	175	177	167
Підприємства, що спеціалізуються на виробництві технічних культур	44	53	59	58	61
Підприємства, що спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва	161	140	122	120	123
Підприємства, що спеціалізуються на молочному скотарстві	100	86	78	83	87
Підприємства, що спеціалізуються на м'ясному скотарстві	61	54	44	37	36
Відсоток підприємств, які включено до аналітичної вибірки, %	93,1	94,3	94,6	94,1	94,4

* розраховано автором

У якості показника, навколо якого побудовано регресійну залежність ми обрали суму прибутку у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, а її оптимальний рівень визначили на рівні 35% рентабельності виробництва за чистим прибутком.

Саме таке значення закладено при визначенні нормативної грошової оцінки земельних ділянок і вважається, що 35% рентабельність виробництва здатна забезпечити розширене відтворення.

Крім того, при оцінці вартості складових ресурсного потенціалу нами враховано ряд особливостей:

1) оцінку вартості земельної складової ресурсного потенціалу ми проводили за поточною ринковою вартістю шляхом дисконтування середньої суми прибутку за останні 5 років в цілому по сільськогосподарських підприємствах Сумської області на доходність державних цінних паперів.

2) при врахуванні трудових ресурсів, як зазначалось у розділі 4, ми беремо до уваги тільки управлінських працівників та їх фонд плати праці;

3) вартість оборотних та необоротних активів за 2010-2014 роки.

Регресійна залежність за результатами проведених розрахунків має наступний вигляд:

підприємства, що спеціалізуються на виробництві зернових культур:

$$y = 4245 + 1,43 * X_1 - 118,47 * X_2 - 11,19 * X_3 + 6,68 * X_4$$

підприємства, що спеціалізуються на виробництві технічних культур:

$$y = 625,75 + 0,69 * X_1 - 72,94 * X_2 - 5,24 * X_3 + 4,03 * X_4$$

підприємства, що спеціалізуються на молочному скотарстві:

$$y = -302 - 0,01 * X_1 + 10,79 * X_2 + 1,69 * X_3 - 0,99 * X_4$$

підприємства, що спеціалізуються на м'ясному скотарстві:

$$y = 432 + 0.09 * X_1 - 31.52 * X_2 + 1.76 * X_3 - 0.03 * X_4, \text{ де}$$

X_1 – вартість земельної складової;

X_2 – вартість інтелектуальної складової;

X_3 – вартість необоротних активів;

X_4 – вартість оборотних активів.

Y – оптимальний рівень прибутку.

Розподіл складових ресурсного потенціалу, що забезпечує отримання оптимального 35% рівня прибутку наведено у таблиці 10 та проілюстровано на рисунках 2;3; 4.

Аналіз проведених розрахунків в таблиці 10. свідчить про зменшення ролі земельної складової у структурі ресурсного потенціалу та поступове підвищення ролі необоротних та оборотних активів, що безумовно пояснюється бурхливим економічним розвитком сільськогосподарських підприємств регіону у 2010-2014 роках. Розширення, підтримання належного функціонального стану, оновлення, модернізація та раціональне використання необоротних активів сприятимуть сталому функціонуванню та розвитку сільськогосподарських підприємств, а отже, підвищуватимуть рівень їх конкурентоспроможності.

Таблиця 10 - Розподіл складових ресурсного потенціалу, що забезпечує отримання оптимального 35% рівня прибутку за спеціалізацією сільськогосподарських підприємств Сумської області

Категорії підприємств	земельна складова			інтелектуальна складова			необоротні активи			оборотні активи		
	2010	2014	Середнє значення за 2009/2013 роки	2010	2014	Середнє значення за 2009/2013 роки	2010	2014	Середнє значення за 2009/2013 роки	2010	2014	Середнє значення за 2009/2013 роки
підприємства, що спеціалізуються на виробництві зернових культур	51,09	45,21	55,47	1,50	1,48	1,39	17,36	16,34	14,80	30,05	36,97	28,34
підприємства, що спеціалізуються на виробництві технічних культур	70,48	50,98	66,26	1,61	1,43	1,38	12,62	16,24	12,54	15,29	31,35	19,83
підприємства, що спеціалізуються на молочному скотарстві	70,36	59,10	69,00	2,81	2,67	2,44	10,66	14,87	11,73	16,16	23,36	16,83
підприємства, що спеціалізуються на м'ясному скотарстві	53,05	28,52	47,12	2,48	2,01	2,12	18,75	23,94	19,72	25,72	45,53	31,05

*розраховано автором

Проте внаслідок погіршення фінансового становища в сільському господарстві України, трансформації структурних одиниць, спостерігається погіршення рівня забезпеченості, якісного складу необоротних активів

сільського господарства. За таких умов виникає потреба у дослідженні сучасного стану інформаційно-аналітичного забезпечення управління формуванням, використанням і відтворенням необоротних активів та їх ролі у процесі обороту капіталу сільськогосподарських підприємств.

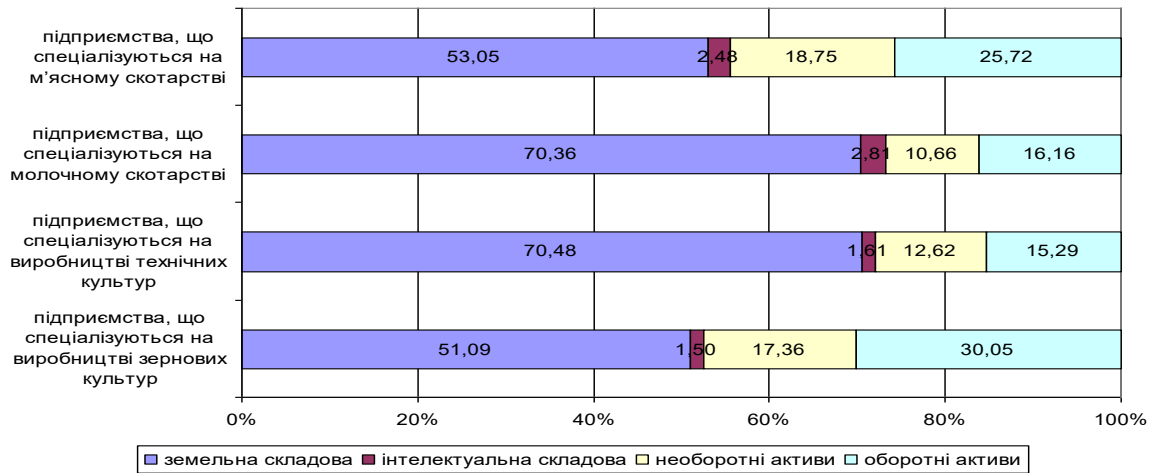

Рисунок 2 - Графічне відображення складових ресурсного потенціалу, що забезпечує отримання оптимального 35% рівня прибутку за спеціалізацією сільськогосподарських підприємств у 2010 році

*розраховано автором

Враховуючи відповідну спеціалізацію сільськогосподарських підприємств, при отриманні прибутку на рівні 35% (обґрунтований розмір оптимального прибутку на основі Постанови № 213, від 1995р «Нормативна грошова оцінка земельних ділянок») у підприємств є змога зменшити роль земельної складової у структурі ресурсного потенціалу та поступове підвищення ролі необоротних та оборотних активів. До речі, цей факт необхідно постійно фіксувати у ресурсному паспорті підприємства, який нами рекомендовано для складання і використання.

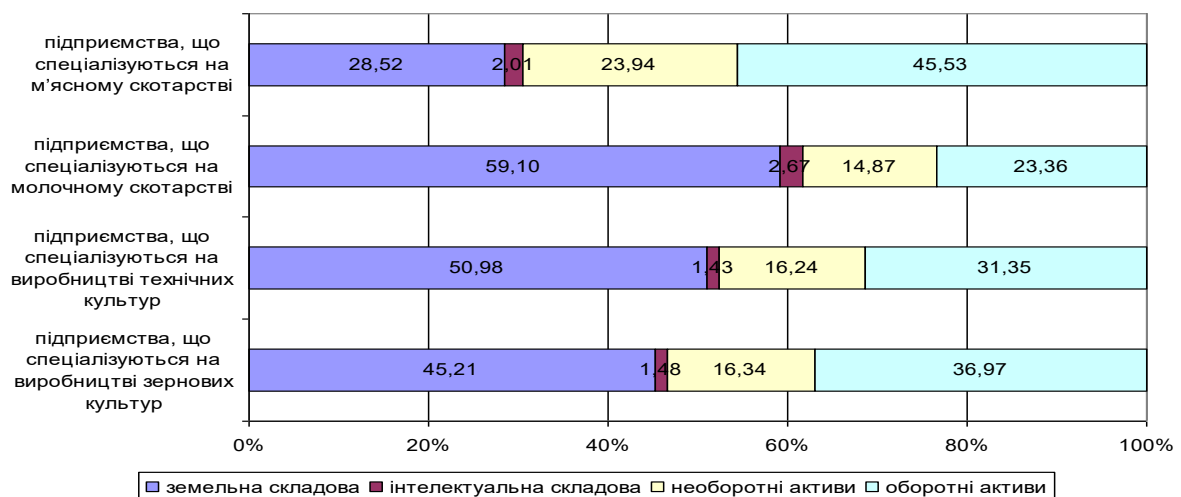

Рисунок 3 - Графічне відображення складових ресурсного потенціалу, що забезпечує отримання оптимального 35% рівня прибутку за спеціалізацією сільськогосподарських підприємств у 2014 році

*розраховано автором

Нажаль також слід відмітити зменшення питомої ваги інтелектуальної складової, в структурі ресурсного потенціалу, по підприємствах, які аналізувалися за відповідними рівнями спеціалізації. Проблеми формування інтелектуального потенціалу зумовлюють проблеми формування інтелектуального капіталу, а також трансформаційні процеси фінансового потенціалу підприємства в інтелектуальні ресурси й інтелектуальний потенціал. Підґрунтям виникнення проблем є невирішені проблеми пошуку джерел, оцінки й захисту інтелектуальних ресурсів підприємства. Процес формування інтелектуального потенціалу є складним та не знаходить свого відображення у бухгалтерському обліку у повному обсязі. Саме тому його детальне вивчення й фіксація його основних етапів дасть змогу чітко визначити об'єкт обліку та створити систему обліку інтелектуального капіталу, яка дає змогу простежити процес його формування й зафіксувати його кінцевий результат. Проте у стратегічному перерізі інтелектуальний капітал зазнає якісних змін, що відіграють важливу роль у процесі життєдіяльності підприємства.

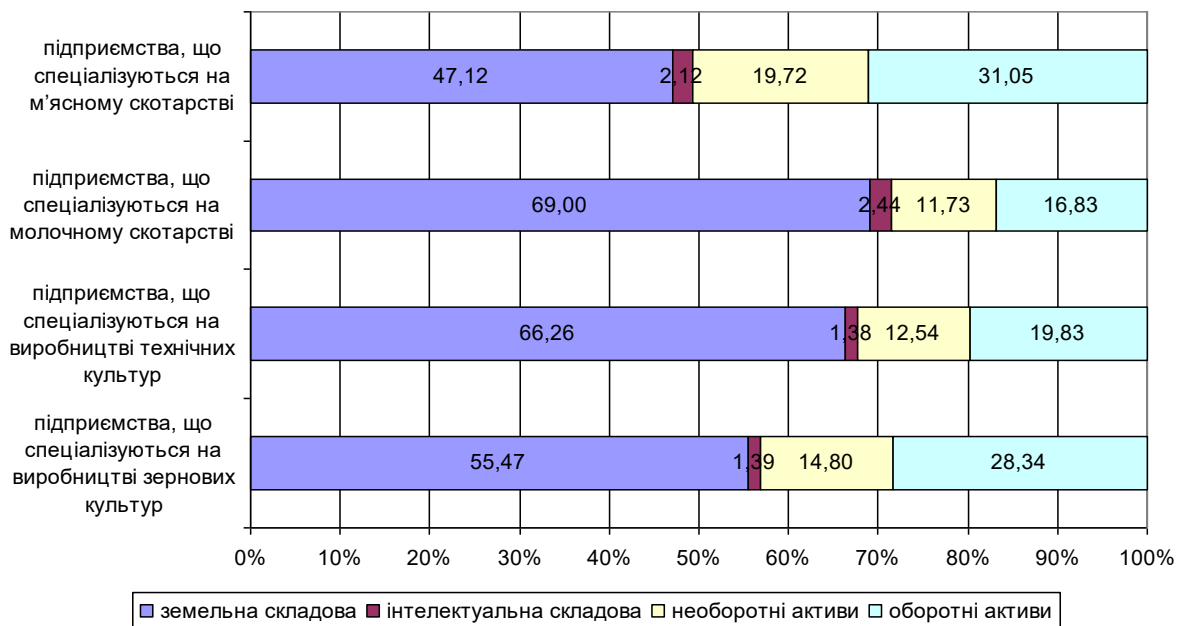

Рисунок 4 - Графічне відображення складових ресурсного потенціалу, що забезпечує отримання оптимального 35% рівня прибутку за спеціалізацією сільськогосподарських підприємств у середньому за 2010-2014 роки
*розраховано автором

Сучасні тенденції ресурсного забезпечення аграрного виробництва досліджуваного регіону характеризуються збільшенням площі використовуваних сільськогосподарських угідь, в тому числі зростанням посівних площ, зменшенням кількості зайнятих працівників, низьким рівнем оплати праці, недостатньою кількістю матеріально-технічних ресурсів, що призводить до збільшення завантаженості технічних засобів в розрахунку на одиницю землі. Для підвищення ефективності використання наявного ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств в сучасних

економічних умовах, велика роль відводиться механізмам державної підтримки аграрних товаровиробників, забезпеченню еквівалентного обміну між сільським господарством та іншими галузями національної економіки, пільговому кредитуванню, оподаткуванню тощо. Це передбачається досягти за рахунок продовження реформ в економіці країни та її аграрному секторі в напрямі оптимального поєднання промислового й аграрного виробництва, підпорядкування їх діяльності потребам внутрішнього й зовнішнього ринків.

Список літератури:

1. Буряк П.Ю. Інтегровані підприємницькі структури: формування, ефективність, потенціал [Монографія] / П.Ю. Буряк / - Львів: Логос, 2007. - 468с.
2. Бутинець Ф.Ф. Теорія бухгалтерського обліку : підручн. для вузів. / Ф.Ф. Бутинець. - 2-е вид., допов. і перер. - Житомир: Рута, 2000. - 640 с.
3. Бухгалтерський облік у сільському господарстві: Навчальний посібник для вузів / За ред. Ф.Ф. Бутинця, М.М. Кацупатрого. - Житомир: Рута, 2003. - 512 с.
4. Василенко Ю.В. Производственный потенциал сельскохозяйственных предприятий / Ю.В.Василенко. - М.: Агропромиздат, 1989. - 152с.
5. Василенко Ю.В. Факторы и эффективность использования производственного потенциала./ Ю.В.Василенко // Экономика сельского хозяйства.- 1987. - №9.

1.3. Соціальний капітал: теоретичні підходи

Сучасний світ ставить нові вимоги щодо побудови теоретичних конструкцій економічної теорії та розвитку суспільства. Функціонування держави та її розбудови неможливо без соціального капіталу.

Експерти Світового банку відзначають: «Не будь його, суспільство б просто розвалилося і не було б мови про економічне зростання, сталий розвиток і добробут людства». За твердженням одного з основоположників визначення понять «соціальний капітал» Фр. Фукуями: «Соціальний капітал необхідний для процвітання і того, що прийнято називати конкурентоспроможністю, але ще більш важливі ті її наслідки, що не відчуються в економіці так сильно, як в соціальному та в політичному житті». Досвід розвинутих країн свідчить, що забезпечити швидке та стабільне зростання економіки можна тільки за рахунок вкладу в соціальний та людський капітал. Це зростання відбувається за рахунок: освіти, постійного підвищення кваліфікації, зміцнення найрізноманітніших професійних і громадських зв'язків, виявлення та узгодження інтересів різних соціальних, конфесійних, етнічних груп, врахування культури, тендерних та ін. тому, важливим на нашу думку, є розуміння сутності соціального капіталу. Вивченню соціального капіталу та оцінці його впливу на

рівень економічного розвитку присвячені роботи таких зарубіжних вчених як П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Фр. Фукуями. М. Олсона, В. А. Портеса, Н. Ліна, Р. Берта, Ф. М. Вулкока, М. Пелдема, Е. Острома, Р. Роуза, Ф. Фукуями, Радаєва, М. Утіна, Г. Лурі, С. Шавеля, П. Шихірева, П. Содергарда, А. К. Тоттермана та вітчизняних – Л. І. Поліщука, А. А. Аузана, А. Т. Конькова, М. Й. Маліка, Є. В. Мшенина, О. П. Славкової, О. Г. Шпикуляка.

Соціальний капітал – це поняття, введене вперше П. Бурдьє у статті «Форми капіталу» (1983) в якій він використав його для позначення соціальних зв'язків, які можуть виступати ресурсом отримання вигод.

Поняття «соціальний капітал» є словосполученням, яке має особливу внутрішню фразову єдність, що характеризується певними граматичними ознаками і смисловим значенням, які впливають з його компонентів [1]. Вивчаючи вимоги витоки слів «соціальний» та «капітал» ми дійшли наступних висновків, що соціальний: громадський, що відноситься до життя людей і їх відносин в суспільстві. Капітал – «накопичується господарський ресурс, який включений в процеси відтворення і зростання вартості шляхом взаємної конвертації своїх різноманітних форм. Поєднуючи ці дві категорії можна сказати, що «соціальний капітал» - це громадський ресурс, який накопичується та використовується для економічного розвитку країни, конвертації його в інші ресурси.

В працях видатного дослідника Френсіса Фукуями соціальний капітал обмежується рівнем суспільної довіри («trust»). На думку вченого, що соціальний капітал - це норми (як формальні, так і неформальні) або цінності, які роблять можливими колективні дії груп людей [2]. У своїй праці «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» [3] Ф. Фукуяма демонструє, що саме довіра є ключовою характеристикою сучасного розвиненого суспільства. Ці аспекти, на думку вченого, стосуються як індивідуального, так і соціального рівня (довіра до суспільних інститутів і держави).

Аналіз розуміння сукупності наукових робіт щодо визначення сутності соціального капіталу свідчить про наступне: Дж. Коулман вважає, що соціальний капітал, як і інші форми капіталу, є продуктивною силою, завдяки якій можна досягти таких результатів, які інакше ніяк не могли бути досягненні. [4]

Р. Патнем пише: «центральна ідея соціального капіталу – це соціальні мережі і норми взаємодопомоги, мають цінність для індивідів, які перебувають в мережах, і мають зовнішні ефекти» [5]. Ще один підхід до вивчення даного поняття відображений і задекларований Д. Діксоном у його визначенні: «Соціальний капітал, який дуже важко не тільки виміряти, але і визначити, являє собою сплав особистісних та інституційних відносин між людьми, що визначає, чому різним товариствам в різному ступені вдається перетворити ресурси, що знаходяться в їхньому розпорядженні, в стійкий добробут [5].

Розглядаючи концепцію соціального капіталу можна виділити праці французького соціолога П'єр Бурдьє, який у статті «Форми капіталу», яка була видана у 1983 р. виділяє три основні форми капіталу: економічний капітал, культурний капітал та соціальний капітал. Він вважає, що соціальний капітал є «сукупністю реальних чи потенційних ресурсів, які пов'язані з володінням стійкою мережею більш - менш інституційних взаємин знайомств та визнання - іншими словами, з членством у групі» [6, с. 66].

І. П. Бурдьє і Дж. Коулмен в своїх дослідження указували на відмінні характеристики соціального капіталу в порівнянні з іншими його формами. Соціальний капітал, на відміну від інших видів капіталу, являє собою невід'ємний елемент у структурі соціальних відносин. Концепт полягає в тому, що володіючи соціальним капіталом, людина вступає в взаємодію з іншими індивідуумами, які є безпосередніми джерелами її блага [4, 6].

Дослідник соціального капіталу за програмою Світового Банку М. Вулкок, запропонував концепцію уявлення про „вертикальну компоненту” соціального капіталу, яку він додав до наявної дихотомії (bonding та bridging – зв'язуючий та горизонтально-інтегруючий капітал Р. Патнема) третій вимір - вертикально-інтегруючий (linking) соціальний капітал, що є специфічним випадком горизонтально-інтегруючого соціального капіталу[7]. На думку вченого головною властивістю вертикально-інтегруючого соціального капіталу є те, що він створює можливості для обміну та відносин, заснованих на довірі (цієї ж думки притримується Ф. Фукуяма, який теж пов'язує соціальний капітал з довірою) та повазі між індивідами-представниками місцевих громад та іншими корпоративними агентами в межах певного громадянського суспільства, а також за його межами.

У 1990 р. У. Бейкер дає наступне визначення «соціальний капітал - це ресурс, який отримують актори зі специфічних соціальних структур, а потім використовують його, виходячи зі своїх інтересів; це дає можливість внести зміни у відносини між акторами» [8].

Важливий внесок у розвиток концепції соціального капіталу зробили А. Портес та Дж. Сенсенбреннер, які визначають соціальний капітал як «очікування стосовно соціальної дії в рамках колективу, які впливають на поведінку членів цього колективу» [9].

Вищезазвані автори зробили спробу систематизації механізмів формування соціального капіталу. Загалом виділяється чотири механізми: перший - ціннісна орієнтація; другий - індивідуальна соціальна взаємодія; третій - соціальна поведінка, орієнтована на групу; четвертий – «вимушена довіра» [9].

«Соціальний капітал» як комплексне визначення трактує М. Шифф: «соціальний капітал – це набір елементів соціальної структури, що впливають на відносини між людьми і є базовими аргументами для продукування і реалізації функцій» [10].

А. Портес вважає, що: «соціальний капітал це здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у певній соціальній мережі чи у більш широкій соціальній структурі...» [11]. Х. Д. Флап визначає соціальний капітал як функцію розміру мережі, сили відносин між актором, об'єм капіталу якого визначається (так званим фокальним тобто центральним актором) і іншими членами мережі та ресурсів, якими володіють члени мережі [12]. Н. Лін трактує соціальний капітал як ресурси, що містяться у соціальних мережах і обраховує об'єм соціального капіталу, сумуючи цінні ресурси (багатство, влада, авторитет) приналежні акторам з якими фокальний (центральний) актор має прямі чи опосередковані зв'язки [13].

В деякій мірі поверхньо стосовно визначення соціальний капітал висловлюється Р. Берт. На його думку це «приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які Ви маєте змогу використовувати свій фінансовий і людський капітал» [14].

Ми приєднуємося до думки М. Гука і Д. Стоула, в критиці Ліна Н. що порівнюючи категорії соціального та людського капіталу можна сказати, що вони змістовно збігаються, наприклад, розділяючи, з одного боку, фізичний і людський капітал як належні індивіду і, з іншого, соціальний капітал, що вже за визначенням є закладений у соціальні відносини колективним благом [15].

К. Ньютон досліджуючи зв'язок соціального капіталу з демократією, пише: «якщо соціальний капітал і є дечим, то це дещо є соціетальною, а не індивідуальною властивістю, і повинно бути досліджено як колективний феномен, а не як властивість ізольованих індивідів» [16].

Такі дослідники як Т. Скокпол, С. Нек, П. Коліе, В. Істелі, використовуючи інституційний підхід до дослідження соціального капіталу, розглядали вплив формальних інститутів та накопичення соціального капіталу в рамках окремих груп.

Слід зазначити, що, П. С. Адлер і С. В. Кван виділяють три групи підходів до визначення форми соціального капіталу [17]. Вони стверджують, що перші, що відносяться до групи аналізують зовнішні зв'язки, відповідають представленим Р. Патнем поняттю з'єднує (bridging) соціального капіталу. Він стверджує, що з'єднує соціальний капітал є зовнішнім і з'єднує індивідів, що належать до різних соціальних груп. Ця форма соціального капіталу сприятлива для пошуку способів використання зовнішніх ресурсів, а також розповсюдження або отримання інформації.

На думку цих дослідників, добробут суспільства та бізнесу багато в чому залежить від злагодженості взаємодії, довіри, партнерства при вирішенні спільних проблем. Т. Скокпол зазначає, що добробут суспільства і бізнесу не завжди підвищується в міру відсторонення держави від вирішення соціально-економічних проблем, так як тільки воно може підтримувати працездатність інститутів громадянського суспільства. Синергетичний підхід інтегрує мережевий і інституційний. Дослідження, проведені П. Еванс,

Дж. Ішам, Д. Нараян, М. Вулкоком, показали, що для забезпечення сталого розвитку економіки необхідне партнерство бізнесу, суспільства і держави [18].

Деякі російські вчені стверджують, що «У найзагальнішому вигляді соціальний капітал можна визначити як властивість товариств, яке дозволяє індивідам спільними силами працювати на загальний результат або здатність спільнот до колективних дій», вважає Поліщук Л. І. [19].

А. Т. Коньков визначає соціальний капітал як «сукупність структурно оформлених соціальних відносин, заснованих на взаємно поділжованих і підкріплюються нормах, зобов'язання і уявленнях, використання яких дозволяє отримувати доступ до різноманітних благ і підвищувати ефективність колективної діяльності» [20]. Економічна корисність соціального капіталу полягає в його здатності зменшити трансакційні витрати, інновації, розвитку технологій, інформаційної асиметрії, яке досягається за рахунок віддачі від якості освіти, взаємин, поліпшення соціальної несправедливості, інтеграції вразливих верств населення в суспільне життя.

На відміну від людського капіталу соціальний формується в мережі соціальних зв'язків, які використовуються для транспортування інформації, економії ресурсів, навчання правилам поведінки, формування репутації. М. Олсон виявив, що участь індивідів у великих добровільних організаціях, таких, як профспілки, професійні лобі, інші групи інтересів, залежить не від колективних вигод, що надаються ними в формі селективних винагород за участь і відвідування зборів або накладаються ними стягнень формі штрафів та інших індивідуалізованих санкцій [21].

Азуан А. А. пов'язує накопичення соціального капіталу з розвитком суспільства, яке складається з організації людського суспільства, відмінною їх рисою є неприбутковий (некомерційний) характер і добровільність участі громадян у цих організаціях [22].

В працях деяких вчених спостерігається філософсько-історичний ухил, в якому в формуванні соціального капіталу акцентують роль культури, що, зумовлено спробами осягнення впливу ідейних факторів соціальної зміни, так концепція П. Сорокіна [23] визначає соціальний капітал як циклічну соціокультурну динаміку суперструктур чи концепція С. Гантінгтона [24] яка визначає соціальний капітал як «конфлікт цивілізацій».

На думку М. В. Рябінчука [25] культурно-цивілізаційні відмінності зумовлюють змістовну специфіку форм соціального капіталу, але не детермінують його формальну структуру. Примат структурно-мережевого базису над культурно-символічною надбудовою, проте, коректується при осмисленні процесів репродукції соціального капіталу, що характеризуються рефлексивністю. Регіональні, етнічні та урешті класові відмінності відображаються у змістовних характеристиках поведінкових партнерів, що обростають довкола мережевої структури. Утім, «ідеаційні» чинники також беруть участь в репродукції структур. Наприклад, змістовний характер

символічних ритуалів притаманний неформальним (часто етнічним) економікам, відмінний для різних груп, проте існування таких економік передбачає їх структурну гомологію[25].

Серед сучасних вчених спроби інтерпретації поняття «соціальний капітал» можна знайти в окремих публікаціях, так в статті російського соціолога Н. Бусової «Культурні корені соціального капіталу» [26] міститься аналіз поняття «соціальний капітал», в праці Ф. Фукуями «Віра: соціальні переваги і формування просперіті».

Аналіз різних підходів, проведений Кіреєвою О. Б. показує, що соціальний капітал може бути визначений як рівень кооперації, спрямований на досягнення загальних цілей, чисельність організацій взаємодопомоги, щільність (насиченість зв'язків) неформальної мережі, ступінь довіри до інших людей і різних інституцій [27].

На думку Мішеніна Є. В. що соціальний капітал на рівні економічної організації (підприємства) найменше представлений в літературі окремими дослідженнями. На цьому рівні господарський соціальний капітал передбачає як кооперацію, так і соціальні винятку. Позитивні ефекти цього капіталу можуть отримувати тільки члени відповідної економічної організації, і вони не поширюються на членів [28].

Підсумовуючи вищенаведене корисні ефекти соціального капіталу виходять далеко за межі ринкового сектора. Втілений в громадських організаціях і в перевтіленнях неформальних зв'язків, цей ресурс сприяє зміцненню позиції сім'ї, поліпшення мікроклімату в освітніх установах, зниження рівня злочинності. Часто відзначається і його внесок у поліпшення здоров'я населення. Іншими словами, по соціальний капітал цілої низки напрямків сприяє збереженню та підвищенню якості потенціалу нації. При цьому відносини, які формують соціальний капітал, несуть в собі не конкурентний початок, а початок співпраці та єднання.

Соціальний капітал – це, з одного боку, суспільне благо, а з іншого боку це вид капіталу з усіма властивостями притаманними цій категорії та його рівень впливає на економічний розвиток країни. Сутність категорії соціальний капітал полягає у формуванні стійких зв'язків між сторонами.

Вивчаючи дане питання ми прийшли до висновку, що теорії соціального капіталу є сучасним інструментарієм економічної теорії та політичної економіки і сама концепція соціального капіталу дає потужний інструмент науковцям для досліджень, тому що на даний момент закладаються методологічні основи вивчення даного багатогранного поняття.

Опираючись на дослідження різних наукових шкіл та теорій вивчення соціального капіталу аналізуючи форми та наслідки відносин в соціумі, роботу інститутів, соціальні мережі та якість життя можна визначити вплив соціального капіталу на суспільний розвиток. На нашу думку це питання дуже важливе та потребує подальших розвідок.

Список літератури:

1. Бурдые, П. Начала. Choses dites / П. Б. Бурдые ; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М., 1994. – 210.
2. Фукуяма Ф. Великий крах: людська природа і відновлення соціального порядку. Львів: Кальварія, 2005. - 380 с.
3. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. - М.: ООО «Изд-во АСТ»; ЗАО НППП «Ермак», 2004. - 730 с.
4. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. - 2001. - № 3. - С. 122-139. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа. - <http://ecsocman.edu.ru/ons>.
5. Патнем Р. Д. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. - К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2001. - 302 с.
6. Бурдые П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Экономическая социология : электрон- ный журнал. – Т. 3. – № 5. – 2002. – Режим доступа : http://ecsoc.hse.ru/data/670/586/1234/ecsoc_t3_n5.pdf
7. Woolcock M. Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and a Policy Framework / M. Woolcock // Theory and Society. – 1998. – № 27/2. – P. 151 –208.
8. Baker, W. Market networks and corporate behavior / W. Baker // American Journal of Sociology. – 1990. – Vol. 96. – P. 171
9. Шихирев П.Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход / П.Н. Шихирев // Общественные науки и современность. -2003. - № 2. – С.25-29.
10. Schiff, M. Social capital labor mobility and welfare / M. Schiff // Ration. Soc. – 1995. – Vol. 4. – P.161.
11. Portes A. Social capital: Its origins and application in modern sociology / A. Portes // Annual Review of Sociology. — 1998. — Vol. 24. — P. 1–24.
12. Flap H.D. No Man Is An Island / H.D. Flap // The Research Program of a Social Capital Theory. World Congress of Sociology. - Bielefeld, Germany, July. - 1994.
13. Lin N. Conceptualizing Social Support / N. Lin // Social Support, Life Events, and Depression, edited by Nan Lin, Alfred Dean and Walter Ensel. - Orlando, Florida: Academic Press, 1986. — P. 17–30.
14. Burt, R. Structural Holes the Social Structure of Competition / R. Burt. – Cambridge (MA), 1992. – P. 9.
15. Lin N. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action / N. Lin. – NY: Cambridge University Press, 2001. – 278 p
16. Ostrom E. Social capital: a fad or a fundamental concept / Elinor Ostrom // Dasgupta P., Serageldin I. Social Capital: A Multifaced Perspective. – Washington DC : World Bank, 1999. – P. 172 –214.
17. Adler P. S. Social Capital: Prospects for a new concept / P. S. Adler, S. W. Kwon // Academy of Management Review. – 2002. – № 1. – P. 17–40.
18. Woolcok M. Social Capital: Development Theory / M. Woolcok, D. Narayan // The World Bank Reserch Observer. – 2000. – № 15. – P. 225–251.

19.Полищук Л.И. Как важно быть социальным [Электронный ресурс] // Экспертный канал «Открытая экономика». – Режим доступа: <http://www.opes.ru/1327507.html>

20.Коньков А. Т. Социальный капитал как концепция экономической социологии и его роль в системе экономического взаимодействия : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. соц. наук : спец. 22.00.03 «Экономическая социология и демография» / А. Т. Коньков. – Москва, 2006. – 22 с.

21. Olson N. The logic of collective action / N. Olson // Harvard University Press Cambridge. Massachusetts London. England. – 2002. – 199 s.

22.Азуан А. Экономическое значение гражданского общества // Информационно-аналитический портал SocPolitika.ru. URL: [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/research/document5784.shtml>.

23.Сорокин П. Социальная и культурная динамика / П. Сорокин. – СПб. : РХГИ, 2000. – 1054 с.

24.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хан- тингтон. – М.: АСТ, 2007. – 576 с.

25.Рябінчук М.В. Соціальний капітал: структура та зміст / М. В. Рябінчук // ВІСНИК НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 2’2012. – С. 59-64

26.Бусова, Н. А. Культурные корни социального капитала / Н. А. Бусова // Социс. – 1999. – № 8. – 21 – 35.

27.Кіреєва О.Б. Тенденції розвитку теорії «соціального капіталу» / О.Б. Кіреєва // Тенденція розвитку теорії «соціального капіталу» / Електронний режим доступу // <http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2009-01/KireevaStat.pdf>

28.Мишенин, Е.В. Социальный капитал: теоретические подходы к формированию сущности и содержания [Текст] / Е.В. Мишенин, Н.В. Олейник // Механізм регулювання економіки. - 2008. - №3, Т.2. - С. 84-91.

РОЗДІЛ 2.

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Аналіз сучасного стану сільськогосподарського виробництва Сумської області за 2010-2014 роки

Україна має високий природно-ресурсний потенціал, сприятливі та різноманітні кліматичні умови, що створює можливості для виробництва високоякісної сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчої безпеки держави, позиціонування країни на світовому ринку продовольства. Однак, збереження існуючої моделі розвитку агропромислового сектору України може призвести до зниження конкурентних позицій національної економіки й подальшого нарощування технологічного відставання від розвинених країн. Єдиним засобом подолати даний розрив зараз розглядається саме розвиток аграрної галузі в Україні на інноваційній основі.

Сільськогосподарське підприємство на сучасному етапі розвитку розглядається у довготривалих взаємозв'язках з постачальниками сировини та споживачами готової продукції, та повинно займати центральне місце для реалізації конкурентних переваг та отримання ефекту від виробничо-господарської діяльності.

Сумська область розташована на північному сході України. Більша частина території області знаходиться в межах Придніпровської низовини, крайня північна частина – у межах Поліської низовини, на сході і північному сході – відроги Середньо-Руської височини. Область розташована в межах двох природно-кліматичних зон – Полісся і Лісостепу. На півдні і південному сході вона межує з Полтавською і Харківською областями, на заході – з Чернігівською. На півночі і сході протягом 498 км її межі збігаються з українсько-російським державним кордоном, де область межує з Брянською, Курською і Белгородською областями Росії.

Територія області простягається з заходу на схід на 170 км і з півночі на південь – на 200 км.

В агрокліматичному відношенні територія Сумщини досить сприятлива, оскільки тут поєднується достатня кількість сонячної радіації і тепла з необхідним мінімумом опадів. За даними Сумського обласного центру з гідрометеорології клімат області – помірно-континентальний. Середньомісячна температура липня складала +21,2о, січня -7,3о за Цельсієм, середньорічна кількість опадів становить 613,5 мм.

Кардинальною зміною в аграрному секторі області за 20 років реформ став розвиток багатокладної економіки, заснованої на зміні відносин власності згідно Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року, яким було передбачено реформування протягом грудня 1999 р. – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах

приватної власності на землю. Цей Указ забезпечував усім членам колективних сільськогосподарських підприємств право вільного виходу з цих підприємств із земельними частками (паями) і майновими паями та створення на їх основі приватних (приватно-орендних) підприємств, селянських (фермерських) господарств, господарських товариств, сільськогосподарських кооперативів, інших суб'єктів господарювання, заснованих на приватній власності; запровадження обов'язкового укладання підприємствами, установами, організаціями, які використовують землю для сільськогосподарських потреб, договорів оренди земельної частки, майнового паю з власниками цих часток, паїв із виплатою орендної плати в натуральній або грошовій формах у визначеному законодавством розмірі.

В результаті інституційних перетворень відбулась реорганізація державних і колективних сільськогосподарських підприємств. Внаслідок цього в сільському господарстві виникли нові виробничо-господарські структури ринкового типу з приватними, колективними й індивідуальними організаційно-правовими формами господарювання. При цьому новостворені сільськогосподарські підприємства можуть самостійно обирати види та обсяги виробництва й реалізації продукції та послуг, вільно розпоряджатися своїм майном, матеріальними та фінансовими ресурсами. Динаміка кількості та розподілу підприємств за основними формами господарювання в сільському господарстві Сумської області за останні 5 років наведена в таблиці 1.

Таблиця 1 - Кількість підприємств* за організаційно – правовими формами господарювання в сільському господарстві Сумської області

Форми господарювання	Роки					2014р. в % до 2010р.
	2010	2011	2012	2013	2014	
Усього сільськогосподарських підприємств	348	346	344	339	341	98,0
у тому числі: господарські товариства	223	222	222	217	217	97,3
приватні підприємства	82	82	80	84	83	101,2
виробничі сільськогосподарські кооперативи	8	8	8	8	8	100,0
фермерські господарства	23	22	21	19	24	104,3
державні підприємства	8	8	10	9	8	100,0
підприємства інших форм господарювання	4	4	3	2	1	25,0

Джерело: сформовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області.

* сільськогосподарські підприємства (крім суб'єктів малого підприємництва і які ведуть спрощений облік).

Наведені в таблиці 1 дані свідчать, що в результаті реструктуризації переважна частина колективних сільськогосподарських підприємств реформувалася в господарські товариства, в переважній більшості це – товариства з обмеженою відповідальністю. Наприклад, у 2014 році кількість господарських товариств становить 63,6% від загальної кількості підприємств, а приватних підприємств і фермерських господарств – відповідно 24,3% і 7,0%.

Переважна кількість в структурі недержавних сільськогосподарських організацій господарських товариств має позитивне значення для розвитку ефективних виробничих відносин у сільськогосподарському виробництві регіону. Господарства створюються, в основному, за допомогою оренди сільськогосподарських земель.

Створення в сільському господарстві товариств з обмеженою відповідальністю на початку реформ активно підтримували адміністративні структури обласних і районних рівнів. Хоча ця форма господарювання є, по суті, власністю кількох осіб, і селяни в товаристві з обмеженою відповідальністю відчужені від володіння та розпорядження засобами виробництва та результатами господарської діяльності.

Проте зроблений вибір форм господарювання під час реформи був не остаточним, і в наступні роки постійно відбувалися зміни у структурі сільськогосподарських підприємств. Так, в Сумській області почали функціонувати виробничі сільськогосподарські кооперативи. Як зазначалось, в 2014 році найбільшу частку в кількості сільськогосподарських підприємств Сумської області мають господарські товариства. Другу позицію посідають приватні підприємства. Третє місце посіли фермерські господарства, четверте – сільськогосподарські виробничі кооперативи (2,3%) та державні сільськогосподарські підприємства (2,3%), п'яте – група інших недержавних сільськогосподарських підприємств (0,3%).

У 2013 році порівняно з 2010 роком загальна кількість сільськогосподарських підприємств зменшилась на 7 підприємств або на 2,0%. Скорочення кількості відбулося в групі господарських товариств та інших форм господарювання в сільському господарстві області. Основними причинами, що вплинули на зміни і в загальній кількості, і в структурі сільськогосподарських підприємств, стали: збанкрутіння деяких господарств; значне подрібнення сільськогосподарських підприємств, в результаті якого вони виведені із даної статистичної категорії; оренда їх земель підприємствами несільськогосподарської сфери з інших регіонів, які звітують про результати виробничої діяльності за місцем своєї реєстрації.

Земля є головним засобом сільськогосподарського виробництва і якщо її раціонально використовувати, то родючість в неї не зменшується, а ефективність підвищується. Радикальні соціально-економічні і структурні перетворення на селі, що відбулись, позначились на системі організації використання сільськогосподарських угідь (табл. 2.). Дані таблиці 2

відображають незначне зниження площі сільськогосподарських угідь у користуванні господарств всіх категорій області за досліджуваний період.

Таблиця 2 - Динаміка землекористування у господарствах всіх категорій Сумської області, тис. га на кінець року

Показники	Роки						2014р. в % до 2005р.
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Загальна земельна площа, тис. га	2383,2						-
Площа сільськогосподарських угідь - всього по області	1703,8	1699,8	1699,8	1698,6	1698,7	1698,5	99,7
в т.ч.: ріллі	1232,7	1227,4	1226,8	1226,3	1226,1	1226,3	99,5
сіножатей	286,3	280,8	280,8	280,9	281,3	280,8	98,1
пасовищ	176	167,0	167,0	166,9	166,8	166,9	94,8
Рівень розораності	72,4	72,2	72,2	72,2	72,2	72,2	99,8

Джерело: сформовано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області.

Площа ріллі в користуванні сільськогосподарських підприємств області за останні роки теж знизилася. На такому фоні високий ступінь розораності території залишається майже без змін – на рівні 72,2%. Тому з метою запобігання повного виснаження земельного фонду вкрай необхідно працювати над формуванням більш оптимальної структури сільськогосподарських угідь, зокрема за допомогою переводу певної частини орних земель у багаторічні пасовища та сіножаті.

Розглядаючи незмінність землекористування в господарствах усіх категорій, проведемо аналіз ефективності використання земель (табл. 3.).

Виробництво продукції рослинництва в Сумській області відновлюється, про що свідчить показник вартості валової продукції (в постійних цінах 2010 р.), яка становила в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у 2005 році 351,3 тис. грн, а в 2014 році збільшилась на 73%.

Таблиця 3 - Ефективність використання земельних угідь у Сумській області за 2005–2014 рр. (всі категорії господарств)

Показники	Роки						2014р. в % до 2005р.
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Площа с.-г. угідь, тис.га	1703,8	1699,8	1699,8	1698,6	1698,7	1698,5	99,7
Вироблено валової продукції в розрахунку на 100 га с.-г. угідь (в постійних цінах 2010р.), тис.грн.	351,3	338,4	462,4	484,4	554,1	607,8	173,0
в т.ч.: продукції рослинництва	197,2	223,5	347,7	364,0	430,6	484,3	245,5

продукції тваринництва	154,1	114,9	114,7	120,4	123,5	123,5	80,1
Вироблено на 100 га ріллі, ц:	907,9	1078,6	2055,9	2175,5	2926,4	3213,4	353,9
зернових							
у т.ч. пшениця озима	353,4	411,9	493,3	543,7	695,8	700,9	198,3
цукрових буряків	522,7	273,4	669,7	482,7	25,2	62,9	12,0
соняшнику	22,2	105,1	193,8	237,1	341,7	345,6	1554,8
картоплі	744,1	798,4	940,2	920,3	890,5	1081,6	145,4
овочів	113,4	125,2	154,3	151,1	154,5	158,4	139,7
Урожайність, ц/га:							
зернових	21,2	22,1	38,3	40,5	54,0	62,2	293,4
у т.ч. пшениця озима	25,3	22,5	28,9	35,8	44,0	50,2	198,4
цукрових буряків	216,0	232,0	388,0	415,0	298,0	437,0	202,3
соняшнику	9,5	15,1	20,4	21,6	25,9	24,1	253,7
картоплі	136,0	154,0	174,0	170,0	175,0	222,0	163,2
овочів	136,0	167,0	188,0	178,0	185,0	189,0	139,0

Джерело: розрахунки автора за даними Головного управління статистики у Сумській області.

Дослідження показали, що за досліджуваний період виробництво сільгосппродукції в розрахунку на 100 га угідь підприємствами області збільшилось на 256,5 тис. грн. Що стосується галузі тваринництва, то тут спостерігається скорочення обсягів виробництва на 30,6 тис. грн. або на 19,9%. Поряд з цим, в галузі рослинництва виробництво продукції зросло на 287,1 тис. грн. або майже в 2,5 рази. Головним чином це відбулося завдячуючи збільшенню площ посівних угідь та урожайності основних сільськогосподарських культур. Але в галузі рослинництва також є проблеми, зокрема при виробництві цукрових буряків, яке за 2005–2014 рр. значно скоротилося з 522,7 до 62,9 ц з розрахунку на 100 га ріллі, не зважаючи на підвищення їх врожайності в 2 рази. Таким чином, серед технічних культур головні позиції зайняв соняшник. Відмітимо, що протягом досліджуваного періоду по всіх основним сільгоспкультурах спостерігалось збільшення рівня урожайності. Результати аналізу свідчать, що ефективність землекористування залежить від зростання врожайності сільськогосподарських культур.

Важливим ресурсом виробництва є також робоча сила. Забезпеченість сільськогосподарських підприємств Сумської області трудовими ресурсами викладено в таблиці 4.

В даних таблиці 4 чітко простежується стала тенденція щорічного поступового скорочення середньооблікової чисельності працівників. За останні роки кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарському

виробництві на підприємствах області, скоротилася на 55,8%. На 51,2% в 2014 р. в порівнянні з 2005 р. скоротилася чисельність працівників, зайнятих в рослинницькій галузі і на 63,3%, зайнятих в тваринництві.

Динаміка розрахованого в таблиці 4 показника середньооблікової чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах в розрахунку на 1 господарство свідчить про невеликі розміри діючих в регіоні сільськогосподарських організацій та практичну відсутність великотоварного сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 4 - Динаміка середньооблікової чисельності працівників у сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Показники	Роки						2014р. в % до 2010р.
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Кількість сільськогосподарських підприємств	415	348	346	344	339	341	82,2
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с/г виробництві, усього осіб	35186	17402	17509	16461	16101	15553	44,2
у тому числі: в рослинництві	21816	10790	11254	10404	10300	10651	48,8
в тваринництві	13370	6612	6255	6057	5801	4902	36,7
Середньооблікова чисельність працівників у сільськогосподарських підприємствах в розрахунку на 1 господарство, осіб	85	50	51	48	47	46	53,8

Джерело: сформовано автором за даними ф. 50 – с.-г. Сумської області.

В ході дослідження було встановлено, що багаторічна практика виробництва сільськогосподарської продукції в Сумській області зазнала змін протягом 1990 - 2013 рр., що підтверджують і статистичні дані. Динаміка змін валового виробництва сільськогосподарської продукції в Сумській області наведена в таблиці 5.

Дані, наведені в табл. 5, вказують на те, що сучасні ринкові умови вплинули на діяльність виробників сільськогосподарської продукції Сумської області, означивши виробництво продукції рослинництва як більш рентабельне. Зазначена тенденція призвела до змін у співвідношенні частки продукції рослинництва й тваринництва в структурі валової продукції сільського господарства.

Таблиця 5 - Виробництво валової продукції сільського господарства в Сумській області за 2005 - 2014 рр., млн.грн.

Категорії господарств	Роки	Продукція сільського господарства	Продукція рослинництва	Продукція тваринництва
Господарства усіх категорій	2005	5986,1	3360,7	2625,4
	2010	5751,8	3798,5	1953,3
	2011	7860,1	5910,4	1949,7
	2012	8227,8	6183,4	2044,4
	2013	9413,0	7314,6	2098,4
	2014	10323,3	8226,3	2097,0
Сільськогосподарські підприємства	2005	2531,0	1761,7	769,3
	2010	2785,0	2174,1	610,9
	2011	4630,1	3988,7	641,4
	2012	4997,3	4277,2	720,1
	2013	6128,9	5360,6	768,3
	2014	6770,6	5984,2	786,4
Господарства населення	2005	3455,1	1599,0	1856,1
	2010	2966,8	1624,4	1342,4
	2011	3230,0	1921,7	1308,3
	2012	3230,5	1906,2	1324,3
	2013	3284,1	1954,0	1330,1
	2014	3552,7	2242,1	1310,6

Джерело: розрахунки автора за даними Головного управління статистики у Сумській області.

Так, в структурі валової продукції сільського господарства Сумської області в 2005 році продукція рослинництва складала 56,1%, а продукція тваринництва 43,9%, аналогічним було й співвідношення галузі рослинництва та тваринництва на сільськогосподарських підприємствах, а саме 69,6% й 30,4% відповідно. В той же час, в господарствах населення спостерігалась протилежна тенденція, а саме - продукція рослинництва складала 46,3%, а продукція тваринництва 53,7%.

В 2014 році структура валової продукції сільського господарства змінилась по всім категоріям господарств і спостерігається, як зазначалось раніше, стійка тенденція до збільшення виробництва продукції рослинництва, яка займає 79,7% валової продукції сільського господарства, в той же час, продукція тваринництва складає лише 20,3%. Зауважимо, що таке співвідношення спостерігалось і в попередні роки. Аналізуючи обсяги виробництва валової продукції на сільськогосподарських підприємствах зазначимо, що найбільше продукції рослинництва було вироблено в 2014р.,

крім того частка продукції рослинництва зросла з 69,6% до 88,4% в порівнянні з 2005 р. В той же час, за аналогічний період частка виробництва продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами зменшилась з 30,4% до 11,6%. В господарствах населення, які в 2005 році віддавали перевагу виробництву продукції тваринництва (частка якої складала 53,7%), в 2014 р. також перейшли на виробництво продукції рослинництва, частка якої переважає у загальній структурі виробництва сільськогосподарської продукції й складає 63,1%.

Варто зауважити, що важкий стан у аграрному секторі відмічався в 2010 році - обсяг виробництва валової продукції (у постійних цінах 2010 р.) склав лише 5751,8 млн. грн., що вплинуло на ефективність використання сільськогосподарських угідь в Сумській області.

Зазначимо, що приріст валового виробництва сільськогосподарської продукції до попереднього року в Сумській області був найбільшим в 2011 році й склав 36,7% (другий показник по Україні після Харківської області). Хоча в 2014 році даний показник зменшився й склав лише 9,7% (сьоме місце по Україні), відмічається стійка тенденція до його зростання протягом досліджуваного періоду. Стійке збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції протягом 2010 - 2014 років є результатом збільшення виробництва продукції рослинництва на сільськогосподарських підприємствах. За обсягом виробленої валової продукції сільського господарства в 2014 році Сумська область посіла 4 місце по Україні.

Виробництво продукції рослинництва на сільськогосподарських підприємствах в 2014 р. перевищило показник 1990 р. на 22,3%, що вказує на важливість впровадження інновацій для нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції саме на сільськогосподарських підприємствах регіону, які більш сприйнятливі до інноваційної діяльності.

Результати виробничого розвитку знаходять узагальнене відображення у вартості валової продукції сільського господарства (рис. 1).

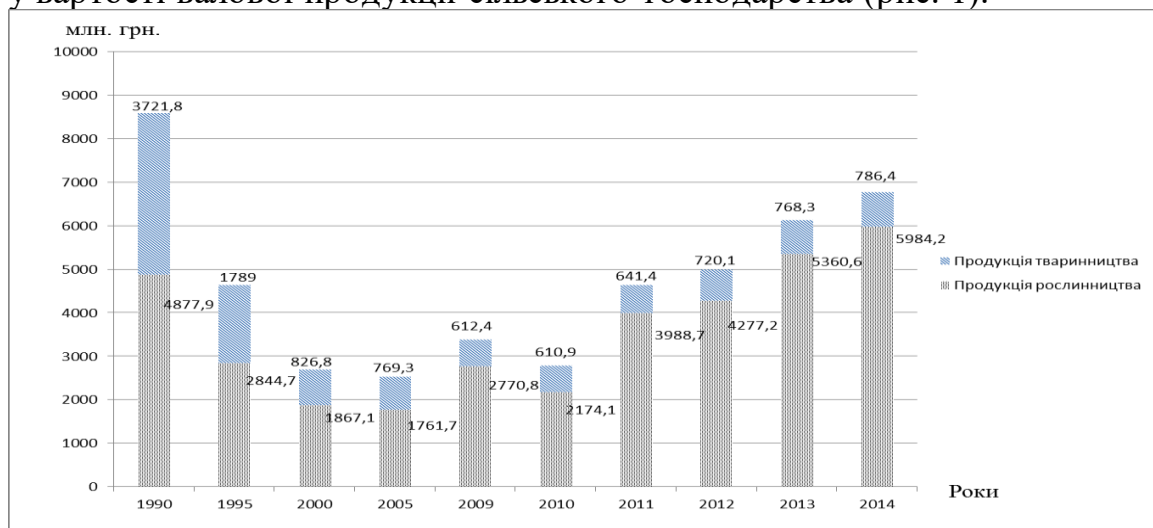

Рисунок 1 - Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 року) в сільськогосподарських підприємствах Сумської області, млн грн

Джерело: сформовано автором за даними Головного управління статистики у Сумській області.

Головними чинниками, які впливають на валове виробництво продукції рослинництва, є структура посівних площ та раціональне розміщення культур у сівозміні. В останні роки посівні площі й площі, з яких було зібрано врожай, відрізнялись, тому для більш детального аналізу ефективності виробництва галузі рослинництва Сумської області доцільно дослідити структуру зібраних площ. Беручи до уваги зміни в структурі валової продукції Сумської області, а саме більшу частку виробництва продукції рослинництва як на сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах населення в останні роки, представимо динаміку зібраних площ усіх господарств Сумської області на рисунку 2.

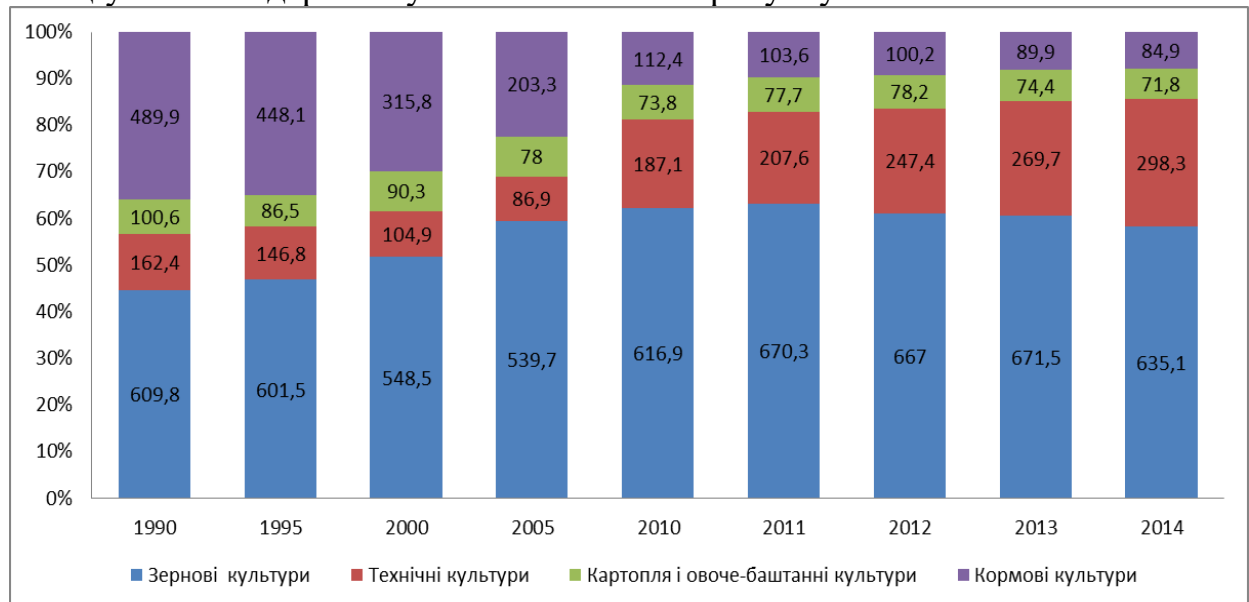

Рисунок 2 - Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур в сільськогосподарських підприємствах Сумської області за 1990-2014 рр., тис. га

В структурі площ, з яких зібрано врожай усіх категорій господарств Сумської області протягом досліджуваного періоду, найбільшу питому вагу займають зернові культури, а саме 45-60%, в той же час питома вага площ, з яких зібрано врожай кормових культур та картоплі і овоче-баштанних культур зменшилась відповідно з 36,0% і 7,4% в 1990 році до 7,8% і 6,6% в 2014 році. Зовсім протилежна тенденція спостерігається з посівами технічних культур, які збільшились з 12,0% в 1990 році до 27,4% в 2014 році, на рис. 2.2 простежується поступове їх збільшення. При цьому варто зазначити, що протягом останніх років деякі сільськогосподарські підприємства нехтують затвердженими на законодавчому рівні сівозмінами й застосовують практику вирощування на одному полі із року в рік найбільш рентабельної монокультури, що несе за собою катастрофічні наслідки для ґрунту, а особливо - якщо такими культурами є соняшник, ріпак, соя та цукрові буряки.

На результативність трансформації соціально-економічних відносин на селі негативно вплинула масштабна криза вітчизняної економіки середини 90-х років минулого століття, наслідки якої неперодолані й донині. Зокрема, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України від 1990 року постійно скорочувалися. Їх зростання відновилося лише у 2011 році, але й зараз (у 2014 році) вони становлять лише 98,8% рівня 1990 року (в постійних цінах 2010 року). Основними причинами зниження рівня виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах стали несприятливі погодно-кліматичні умови, суттєве здорожчання матеріальних та технічних ресурсів, зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Таблиця 6 - Реалізація основних видів продукції сільськогосподарських підприємств Сумської області, тис. т

Види продукції	Роки						2014р. в % до 2005р.
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Зернові культури	657,7	1009,6	1113,7	1822,6	2152,3	2452,5	372,9
у тому числі пшениця	293,5	413,6	356,8	508,2	561,9	666,1	227,0
жито	40,2	50,3	27,1	45,1	43,0	31,8	79,1
кукурудза	58,5	316,6	598,8	1088,9	1416,6	1577,2	2696,1
ячмінь	195,7	146,3	86,3	126,7	79,3	123,7	63,2
овес	31,7	40,6	11,1	16,7	14,5	14,8	46,7
просо	2,4	6,0	3,7	5,2	2,6	3,3	137,5
гречка	10,9	16,4	13,8	12,1	18,5	20,7	189,9
зернобобові	16,2	15,7	14,1	15,9	10,4	13,1	80,9
Олійні культури	25,0	195,7	225,6	376,5	486,3	507,0	2028,0
Цукрові буряки	527,8	211,9	342,2	152,8	-	54,3	10,3
Картопля	2,1	1,3	0,7	3,1	13,2	8,9	423,8
Овочі	4,7	3,3	4,3	3,8	4,9	5,4	114,9
Плоди та ягоди	0,9	1,4	1,4	1,2	1,6	1,9	211,1

Джерело: сформовано автором за даними Головного управління статистики у Сумській області.

В умовах ринкових відносин значно зросла залежність між сферою виробництва в новостворених сільськогосподарських підприємствах і сферою обміну. Тобто досить важливим є не тільки виробництво сільськогосподарської продукції, але й її реалізація. Аналіз загальних обсягів реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами за останні 9 років (таблиця 6) свідчить, що зменшилися обсяги реалізації жита, ячменю, вівса, зернобобових культур та цукрових

буряків. За досліджуваний період значно зросли обсяги реалізації пшениці, кукурудзи, гречки та олійних культур, зокрема насіння соняшнику.

Починаючи з 2010 р., темпи зростання обсягів реалізації кукурудзи та олійних культур були найбільш швидкими. В 2014р. збільшення обсягів реалізації кукурудзи та олійних культур в порівнянні з 2005 р. склало відповідно в 27 та 20 разів. Чого не можна сказати про цукрові буряки, реалізація яких зменшилась на 89,7%.

Узагальнюючим показником оцінки виробничо - господарської діяльності сільськогосподарських підприємств є рівень рентабельності. Загальний рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств за досліджуваний період коливається в широкому діапазоні – від -4,6% в 2005 р. до 28,4% в 2014 р. (табл.7).

Таблиця 7 - Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції рослинництва в сільськогосподарських підприємствах Сумської області, %

Види продукції	Роки						+ (-) 2014р. до 2005р.
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	
Продукція сільського господарства	-4,6	-0,6	11,0	17,0	5,5	28,4	33,0
Продукція рослинництва всього	0,7	3,6	15,6	22,7	8,1	34,2	33,5
з неї:							
зерно	1,4	0,4	14,2	19,2	2,9	37,8	36,4
цукрові буряки	-5,3	-17,6	21,1	10,1	-	17,5	22,8
насіння соняшнику	9,9	37,9	35,2	53,3	34,5	39,5	29,6
картопля	10,4	17,5	-24,9	-28,5	33,4	13,1	2,7
овочі	32,0	71,5	53,0	-6,7	75,3	13,8	-18,2
плоди	105,6	20,3	21,1	25,9	39,9	-5,5	-111,1

Джерело: сформовано автором за даними Головного управління статистики у Сумській області.

Що стосується рівня рентабельності виробництва рослинницької продукції, то в досліджуваному періоді значення цього показника значно коливаються по роках і в 2014 році підвищується на 33,5 п.п. відносно 2005 року. Також простежується чітко виражена тенденція в зміні рівня рентабельності і по окремих сільськогосподарських культурах. Так, рентабельність виробництва зерна у 2014 році становить 37,8%, що в порівнянні з 2005 роком більше на 36,4%. Виробництво насіння соняшнику в сільськогосподарських підприємствах Сумської області щороку за досліджуваний період було рентабельним. Найвищий рівень рентабельності соняшника (53,3%) був зафіксований у 2012 р., найнижчий (9,9 %) – у 2005 р. Найбільший рівень збитковості сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах області за досліджуваний період

спостерігався за статистичними даними на виробництво картоплі у 2012 році (-28,5%).

На рис. 3 відображено динаміку рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах Сумської області та України, яка підтверджує висновок щодо вкрай нестабільного економічного стану сільгоспвиробників регіону.

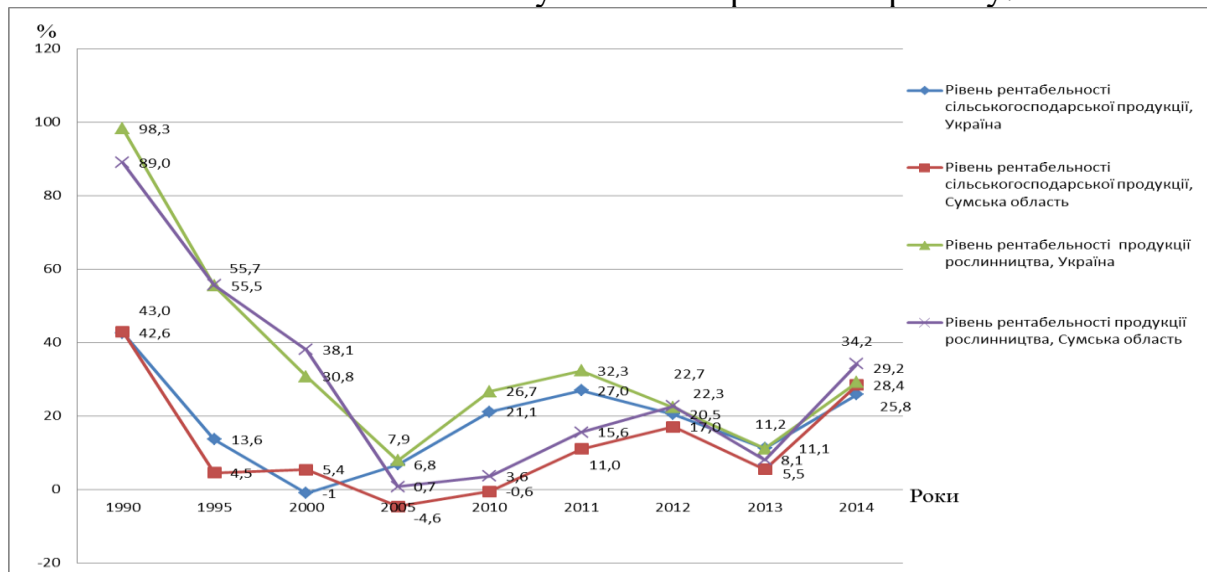

Рисунок 3 - Динаміка рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України та Сумської області, %

Шляхом роздержавлення та приватизації власності в аграрному секторі економіки держава намагалася досягти стабілізації виробництва сільськогосподарської продукції та формування на селі механізмів високопродуктивної праці. Але, на жаль, цього не сталося. За останні роки економічне становище сільськогосподарських підприємств області істотно погіршилось. Значна частина сільськогосподарських підприємств знаходиться на межі банкрутства, а в інших спостерігається щорічне скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Розгляд фінансових результатів від усієї діяльності сільськогосподарських підприємств області в динаміці надає можливість розрахувати аналогічні середні показники за 5 останніх років. Результати таких розрахунків надаються в таблиці 8.

Таблиця 8 - Результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області в середньому за 2010 – 2014 рр.

Показники	Середні значення
Середня кількість сільськогосподарських підприємств - всього	355
Середня площа сільськогосподарських угідь, тис. га	1699,8
Середня кількість прибуткових господарств, од.	238
Середня сума прибутку на 1 прибуткове господарство, тис. грн.	3125,46
Середня кількість збиткових господарств, од.	105
Середня сума збитку на 1 збиткове господарство, тис. грн.	2660

Середній чистий прибуток (збиток), тис. грн.	1124846,44
Чистий прибуток (збиток) в середньому на: 1 господарство, тис. грн.	3168,58
1 га сільськогосподарських угідь, грн.	661,75

Джерело: розрахунки автора

Різнобічний аналіз показує продовження занепаду більшості господарств області. Сільське господарство внаслідок технологічної відсталості нездатне формувати дохід, достатній для стійкого функціонування виробників в умовах ринкової конкуренції. Якщо ж у сільськогосподарському підприємстві створюється значний прибуток, то виникають питання, ким і як він використовується, чи враховуються при цьому інтереси селян і чи забезпечується розвиток виробництва. Однак досвід значного числа господарств свідчить, що й сьогодні можна діяти ефективно.

Основні результати діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області свідчать про спад виробництва протягом 2009 - 2010 рр., а саме отриманий збиток перевищував прибутки сільськогосподарських підприємств. Підвищення собівартості продукції та інфляційні процеси призвели до збиткової фінансово-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств на рівні 6,5% в 2009 р. й відповідно найбільшій кількості збиткових підприємств протягом досліджуваного періоду, а саме 196. В 2010 р. рівень збиткової діяльності сільськогосподарських підприємств зменшився до 0,9 %, відповідно зменшилась кількість збиткових підприємств та отриманий збиток.

Стабілізацію діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області підтверджує позитивна динаміка, яка спостерігається протягом 2011 - 2014 рр., адже саме в цей період сільськогосподарські підприємства перейшли на вектор рентабельного виробництва з вектору збиткового виробництва, який спостерігався протягом 2009 - 2010 рр. Отже, ми можемо зауважити, що в 2012 році прибуток сільськогосподарських підприємств збільшився до 817019,1 тис.грн, хоча 2013 рік також характеризується позитивною динамікою, однак при цьому розмір прибутку зменшився до 270167,1 тис. грн. За період з 2009 року по 2012 рік збиток сільськогосподарських підприємств зменшився вдвічі до 129077,0 тис. грн. Проте в 2013 році кількість збиткових підприємств збільшилась до 120 од., а загальна сума збитку склала 181677,4 тис. грн. Незважаючи на це, у 2014 році господарствами області отримано прибутку на суму 1635756,0 тис.грн. Сільськогосподарська діяльність була прибутковою для 83,6% господарств.

Сьогодні Сумщина демонструє стабільну, планову роботу аграрного сектору, впевнено утримує лідируючі позиції в державі за сільськогосподарськими показниками, має колосальний потенціал галузі.

У галузі рослинництва в 2015 році Сумщина зайняла п'яте місце серед областей України по валовому виробництву зернових та зернобобових культур. По урожайності зернових та зернобобових культур, яка становить

56,0 центнерів з гектара, Сумська область посідає третє місце. Також у 2015 році досягнуто найкращого показника виробництва озимої пшениці (1083,8 тис. тонн) за роки незалежності України. Аграрії області в повному обсязі забезпечують продовольчу безпеку регіону основними продуктами харчування.

За попередніми підсумками у 2015 році фінансовий результат підприємств від реалізації продукції сільського господарства та надання послуг у рослинництві і тваринництві становив 4907,7 млн. грн. прибутку проти 1640,4 млн. грн. у 2014 році, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва у цілому склав 48,8% проти 28,4% у попередньому році. Прибутки від реалізації продукції сільського господарства і надання послуг отримали 92,1% підприємств, у середньому на одне підприємство сума прибутку становила 15,9 млн. грн. (у 2014 році – відповідно 83,9% і 6,3 млн. грн.).

Для забезпечення стабільної діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області необхідно впроваджувати результати наукових та науково-технічних досягнень в сільськогосподарське виробництво. Різкі коливання рівнів рентабельності протягом досліджуваного періоду також підтверджують важливість розвитку інноваційної діяльності на сільськогосподарських підприємствах.

Список літератури:

1. Статистичний щорічник Сумської області за 2014 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2015. – 544 с.
2. Статистичний щорічник Сумської області за 2013 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2014. – 690 с.
3. Статистичний щорічник Сумської області за 2012 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2013. – 588 с.
4. Статистичний щорічник Сумської області за 2011 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2012. – 631 с.
5. Статистичний щорічник Сумської області за 2010 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2011. – 672 с.
6. Статистичний збірник «Наукова та інноваційна діяльність в Україні» за 2014 рік. - Київ: Державна служба статистики в Україні, 2015. – 255 с.

2.2. Стан аграрного сектору економіки Сумської області та програма його розвитку до 2020 року

Агропромисловий комплекс Сумщини відноситься до провідних галузей економіки області, стан справ в якій впливає на рівень і якість життя населення, стабільну роботу галузей, що споживають сільськогосподарську продукцію, та формування експортного потенціалу регіону.

Станом на початок 2016 року він налічував 387 сільськогосподарських підприємств різних форм власності та господарювання, 721 фермерське господарство, понад 80 великих та середніх підприємств переробної та харчової промисловості.

Крім того, агропромисловий комплекс включає в себе 46 сільськогосподарських кооперативів та 135,8 тис. особистих селянських господарств.

Саме результати господарювання в агропромисловому комплексі великою мірою визначають загальні показники валового виробництва, наповнення державного та місцевих бюджетів, рівня життя переважної більшості людей.

Значну організаційну, інформаційну та консультативну роботу здійснюють в районах структурні підрозділи з питань агропромислового розвитку місцевих державних адміністрацій, функції яких необхідно в подальшому передбачити в структурі апарату та виконавчих органів об'єднаних територіальних громад області.

Ці структурні підрозділи виконують завдання, пов'язані з реалізацією програм, що фінансуються з обласного і місцевих бюджетів, утворюють конкурсні комісії із розподілу бюджетних призначень, що є ефективним механізмом допомоги аграріям з боку держави.

До завдань і функцій зазначених структурних підрозділів належить стан забезпечення продовольчої безпеки регіону, організація роботи з питань розвитку галузей рослинництва і тваринництва, землеробства, племінної справи, карантинного режиму, створення умов для покращення інноваційно-інвестиційного стану розвитку галузей агропромислового виробництва, аналізу кон'юнктури аграрного ринку, моніторингу рівня забезпечення споживчого попиту на харчові продукти в регіоні, виявлення проблем розвитку агропромислового комплексу та оперативного реагування.

Частка сільського господарства (включаючи лісове та рибне господарство) у структурі валової доданої вартості за видами економічної діяльності області становить 18,2% (по Україні – 9,9%).

Сільське господарство Сумщини спеціалізується в рослинництві на вирощуванні зернових і технічних культур, в тваринництві – на виробництві молока, м'яса великої рогатої худоби та свиней.

Основними проблемними питаннями розвитку агропромислового комплексу та сільських територій області є:

- недостатній рівень технологічного і технічного забезпечення сільськогосподарських та переробних підприємств;
- недосконала система ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;
- нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення;
- недостатній рівень державної підтримки вітчизняного дрібнотоварного сільськогосподарського виробника;

- невідповідність сільськогосподарської продукції міжнародним стандартам якості та безпеки;
- зниження попиту на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку внаслідок зменшення платоспроможності населення;
- недостатнє фінансове забезпечення сільськогосподарських виробників;
- недостатня забезпеченість висококваліфікованими кадрами;
- недостатній розвиток логістичної інфраструктури.

Перш ніж перейти до аналізу стану окремих галузей, слід визначити, що в обсягах загальноукраїнського виробництва частка сільського господарства Сумської області становить: виробництво зерна – 6,2%, соняшнику – 4,2%, картоплі – 5,1%, овочів – 2,1%, м'яса – 2%, молока – 3,9% та яєць – 2,5%.

Рослинництво.

Зернове господарство є стратегічною галуззю економіки Сумської області. Вирощене на Сумщині зерно реалізується в інші регіони України та експортується за кордон. Зерно є сировиною для борошномельних та комбікормових підприємств регіону, переробляється власноручно сільськогосподарськими підприємствами. Надходження коштів від продажу зерна та зернопродуктів забезпечують фінансову стійкість аграрних підприємств.

За підсумками 2011-2015 років зернові і зернобобові культури в середньому займали площу 660,8 тис. гектарів, що становило в структурі посівних площ Сумської області майже 61%. Упродовж визначеного періоду посіви зернових культур постійно збільшувалися. У 2015 році в усіх категоріях господарств області посівна площа під зерновими та зернобобовими культурами становила 671 тис. гектарів, що більше порівняно з 2011 роком на 0,8%. Збільшення посівів зернових культур відбулося за рахунок розширення посівних площ пшениці озимої та кукурудзи на зерно. Домінує кукурудза, посіви якої в структурі посівних площ становлять 46%, пшениці озимої – 37% (рисунок 1).

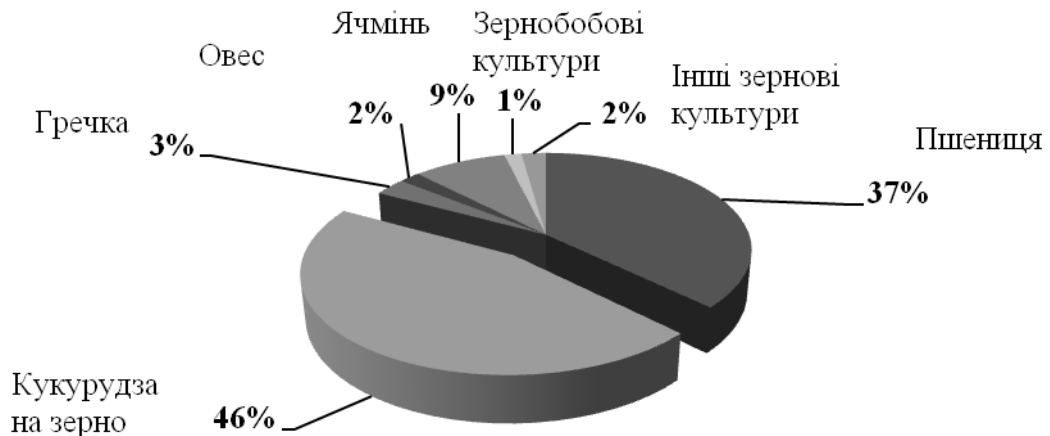

Рисунок 1 - Структура посівних площ зернових і зернобобових культур у всіх категоріях господарств Сумської області в 2015 році, %

Обсяги виробництва зерна в Сумській області впродовж 2011-2015 років коливалися від 2,5 до майже 4 млн. тонн.

При цьому посіви інших зернових культур зменшувалися. Зокрема, за цей же період посівні площі жита та ячменю зменшилися майже у 2 рази, вівса – на 42%, гречки – на 28%.

За підсумками 2015 року в усіх категоріях господарств Сумщини зібрали 3,7 млн. тонн зерна, що на 5,6% менше рівня 2014 року та в 1,5 рази перевищило рівень 2011 року (рисунок 2). Але слід відмітити, що за останні декілька років валове виробництво зернових становить не нижче за 3,5 млн. тонн, тобто намітилась стійка тенденція до підвищення обсягів виробництва зерна.

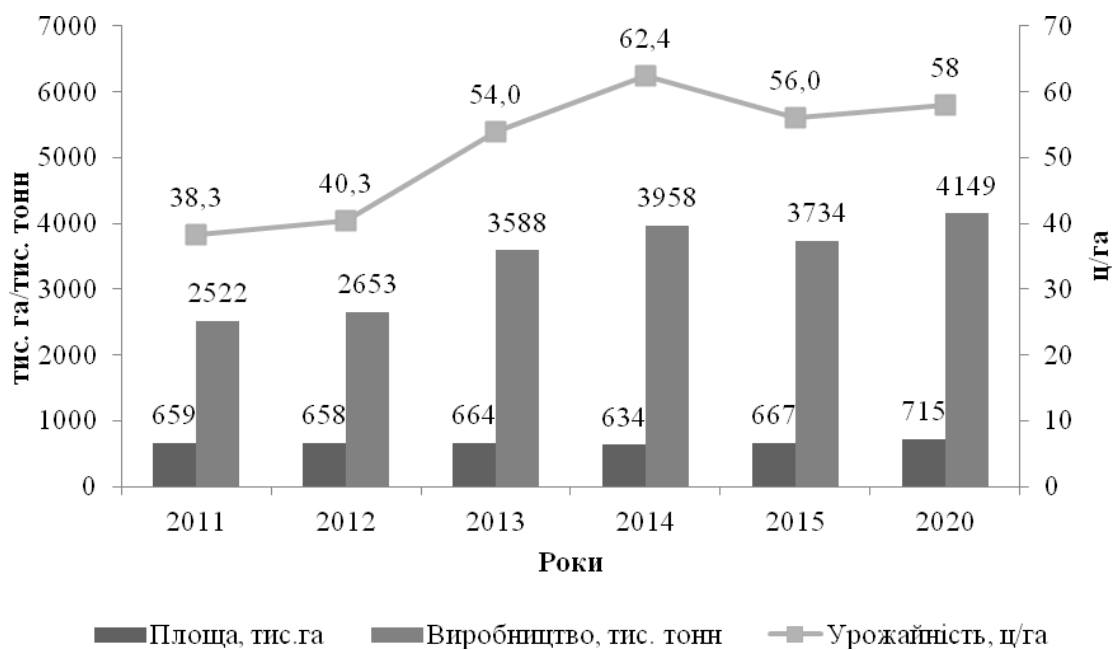

Рисунок 2 - Динаміка вирощування зернових і зернобобових культур у всіх категоріях господарств Сумської області

Важливим заходом отримання високих валових зборів зерна є розміщення зернових культур у сівозмінах. Набутий багаторічний досвід показує, що за рахунок покращання попередників можливе збільшення виробництва зерна до 10%. Традиційними попередниками, особливо для озимих зернових, залишаються зайняті пари, багаторічні та однорічні трави, зернобобові та кормові культури.

Внутрішні потреби області умовно можна вважати на рівні продовольчого, насінневого і фуражного фондів. Продовольчий фонд по всіх категоріях господарств області становить у межах 138 тис. тонн, насінневий – 76 тис. тонн, фуражний фонд – понад 500 тис. тонн. Виходячи з цього, область має і завжди буде мати надлишок ресурсів зерна для експорту у розмірі понад 3 млн. тонн.

Експортні ціни на сільськогосподарську продукцію через девальвацію гривні вирости в гривневому еквіваленті. Така тенденція стимулювала експорт зернових культур, в основному пшениці та кукурудзи.

Основне виробництво зерна зосереджено в сільськогосподарських підприємствах. Так, за підсумками 2015 року ними було зібрано 3,5 млн. тонн зерна, що становило 93,7% від його загального виробництва в Сумській області.

Інтенсифікація розвитку зернового господарства та збільшення обсягів виробництва зерна досягається завдяки таким основним чинникам, як підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, структури посівів, попередників, обробітку ґрунту, внесення мінеральних добрив і проведення хімічної меліорації земель, захисту рослин, розвитку селекції і насінництва, підвищення якості зерна, науково-методичне забезпечення, розвиток ринку зерна.

У 2015 році середня урожайність зернових та зернобобових культур у всіх категоріях господарств області становила 56 ц/га, що на 6,4 ц/га менше 2014 року та в 1,5 рази більше рівня 2011 року. Цього вдалося досягти через збільшення частки посівів кукурудзи на зерно, яка має значно вищий рівень урожайності порівняно з іншими зерновими та зернобобовими культурами. Так, у 2015 році урожайність кукурудзи на зерно становила 76,6 ц/га, що лише на 6 ц/га менше від рекордного її рівня, досягнутого у 2014 році. За цим показником Сумщина в 2015 році посіла перше місце серед регіонів України.

Виробництво зернових культур в області в повній мірі забезпечує продовольчу безпеку регіону.

Поряд з тим сільськогосподарські товаровиробники Сумщини стикаються з одними й тими ж проблемами: перевищення пропозиції зерна над попитом; заниженою ціною на зерно на внутрішньому ринку; залежність аграріїв від зернотрейдерів, які сьогодні контролюють переважну частину товаропотоків зерна; експортні обмеження та інше.

Всі ці проблеми обумовлюють об'єктивну необхідність пошуку інноваційних шляхів підвищення конкурентоспроможності продукції українських зерновиробників як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

У Сумській області поширено вирощування *олійних культур*, серед яких найбільші площі займають соняшник та соя.

Соняшник. У 2015 році площа до збирання соняшнику в усіх категоріях господарств Сумської області становила 175,2 тис. гектарів, що менше на 0,2% порівняно з 2014 роком, але в 1,5 рази більше порівняно з 2011 роком. Упродовж 2011-2015 років валове виробництво соняшнику зростало. На це впливало розширення посівних площ та зростання урожайності. Так, у 2015 році всіма категоріями господарств Сумщини вироблено 471,2 тис. тонн цієї культури, що на 11,2% перевищує рівень 2014 року та майже вдвічі більше урожаю 2011 року. Виходячи із середньої урожайності соняшнику за останні три роки (25,5 ц/га), у 2020 році очікуваною є урожайність цієї культури на рівні 27-27,5 ц/га, тобто вище на 6% до рівня 2013-2015 років (рисунок 3).

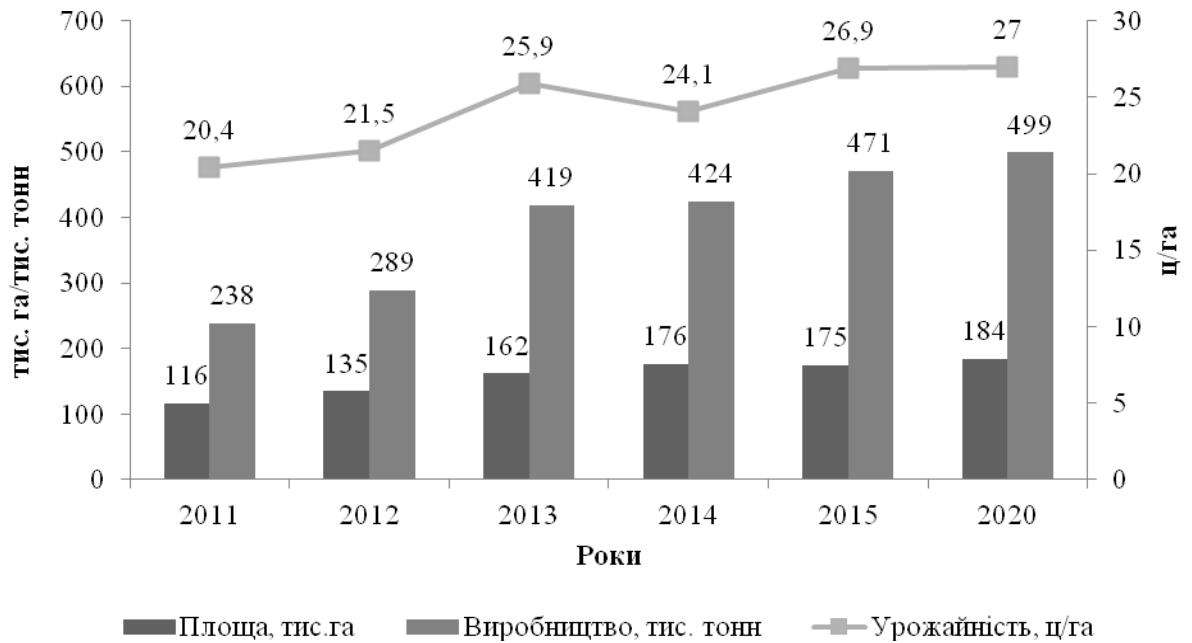

Рисунок 3 - Динаміка виробництва соняшнику в усіх категоріях господарств Сумської області

Сумська область має достатній науковий та виробничий потенціал для забезпечення потреб виробництва у власному насінні соняшнику (сорт соняшнику Сумського національного аграрного університету, державна наукова і селекційна Програма по соняшнику на базі Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України).

Вирощування соняшнику протягом останніх років залишається найбільш рентабельним видом діяльності аграрних підприємств. У 2015 році рівень рентабельності соняшнику становив 78,6% проти 35,2% у 2011 році.

Сприятлива кон'юнктура світового ринку є ключовим чинником, що стимулює сільськогосподарських товаровиробників вирощувати соняшник.

Соя. На Сумщині соя належить до перспективних, економічно привабливих культур. Підтвердженням цього є розширення в області її посівних площ, зростання урожайності та збільшення валового збору. Так, у 2015 році площі збирання культури становили 104 тис. гектарів, або у 2,5 рази більше порівняно з 2011 роком, валовий збір – 220,8 тис. тонн, що у 2,8 рази більше до рівня 2011 року (рисунок 4).

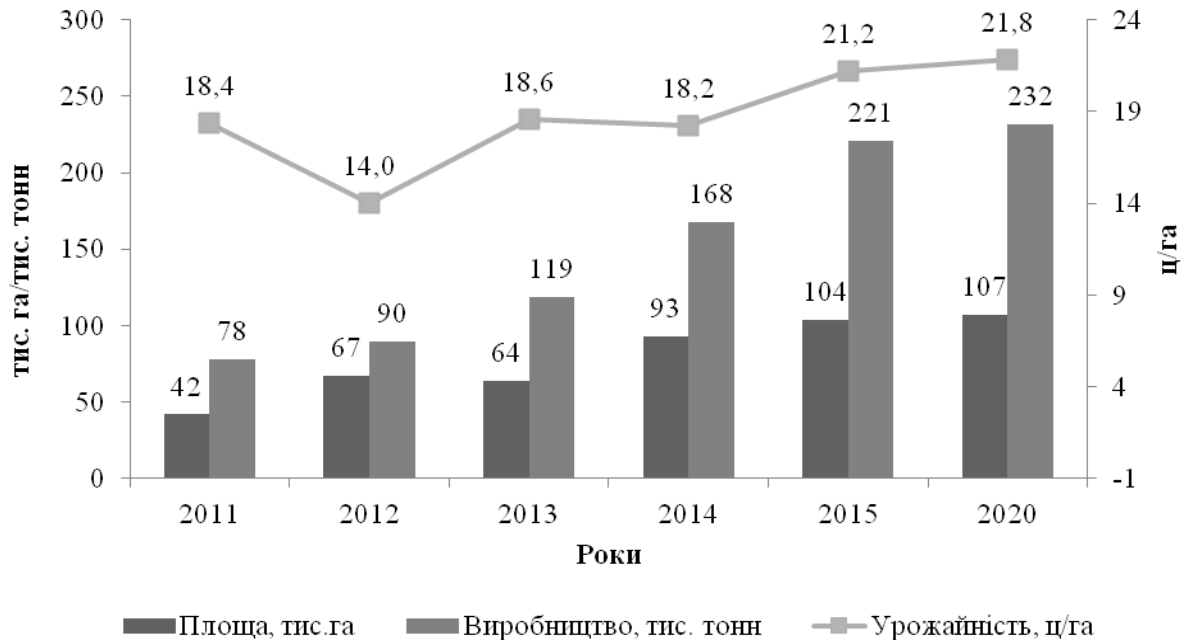

Рисунок 4 - Динаміка вирощування сої в усіх категоріях господарств Сумської області

Аналіз виробництва сої в адміністративно-територіальних районах Сумської області свідчить, що посівна площа під культурою не перевищувала 5-6 тис. гектарів, що в межах 4-6% від загальної площі ріллі, а урожайність здебільшого перебувала на рівні середньої по Україні, тобто резерви збільшення обсягів виробництва є достатньо великими.

Вирощування сої має позитивний ефект для всього сільського господарства, оскільки ця культура є ідеальним попередником практично для всіх зернових культур. Її особливою властивістю є наявність бульбочкових бактерій, які дозволяють фіксувати азот з повітря і за період вегетації накопичувати його в ґрунті. Це дуже важливо в економічному плані при недостатніх обсягах внесення мінеральних та органічних добрив. Рівень рентабельності сої у 2015 році становив 43,3% проти 5,3% збитковості у 2011 році.

Поряд з цим, зростаючий попит на насіння олійних культур, зокрема зовнішній, спричинив збільшення посівних площ соняшнику в області. Це явище можна оцінити виключно як негативне через його ґрунтовиснажливий характер, а тому потрібно підтримувати тенденції щодо збільшення частки сої в структурі виробництва олійних культур.

Основними напрямками в розвитку виробництва олійних культур є:

- залучення інвестицій у будівництво об'єктів із зберігання насіння та переробки олійних культур в області;
- впровадження науковообґрунтованих методик вирощування олійних культур.

До 2020 року планується збільшення виробничих показників вирощування олійних культур, забезпечення переробки продукції олійництва в межах області.

Картопля. Упродовж 2011-2015 років площі під картоплею в Сумській області мали тенденцію до скорочення. Якщо у 2011 році площа картоплі до збирання становила 66,3 тис. гектарів, то у 2015 році – лише 57,4 тис. гектарів в усіх категоріях господарств.

За останні п'ять років найвищий рівень урожайності картоплі спостерігався в 2014 році і становив 221,5 ц/га, найнижчий – у 2012 році і становив 170 ц/га. У 2015 році картоплі в Сумській області виробили 1,07 млн. тонн при урожайності 186 ц/га (рисунок 5).

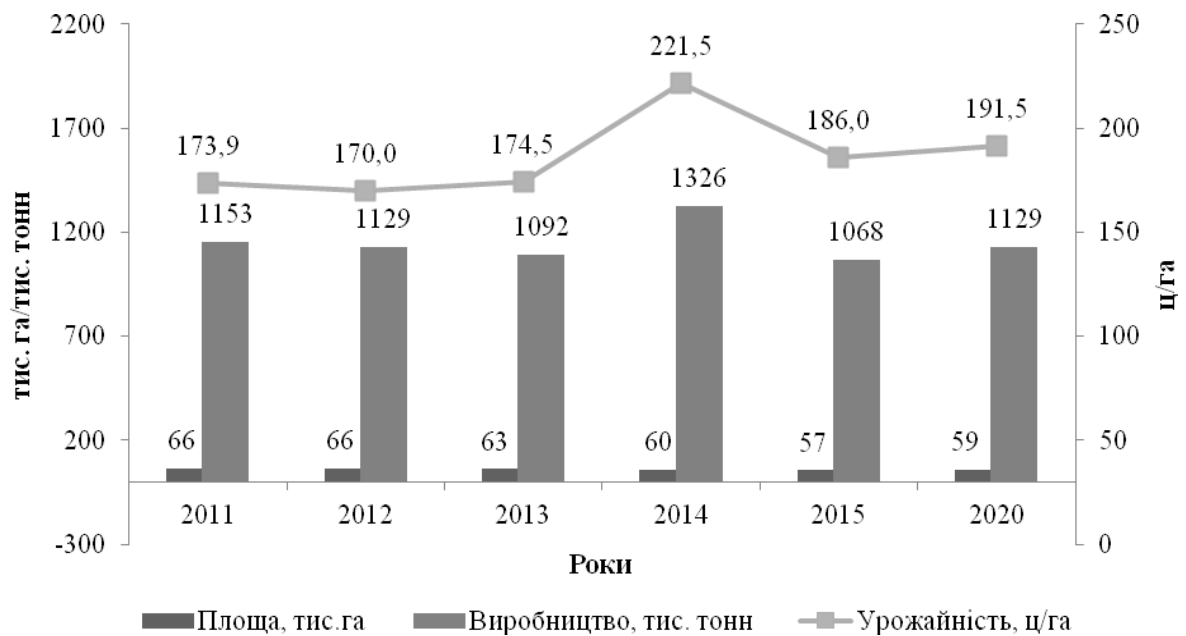

Рисунок 5 - Динаміка виробництва картоплі в усіх категоріях господарств Сумської області за 2011-2015 роки

За урожайністю, стійкістю до хвороб, проявом інших агрономічних ознак впливу на рослини під час вегетаційного періоду, мають кращі показники такі сорти: Тирас, Дніпрянка, Скарбниця, Щедрик, Слов'янка, Анатан, Легенда та Звіздаль, тому ці сорти рекомендуються для вирощування в Сумській області (рисунок 6).

У Сумському національному аграрному університеті організовано вирощування добазового, базового та елітного насіння. Це надзвичайно дійовий важіль інтенсифікації розмноження нових сортів.

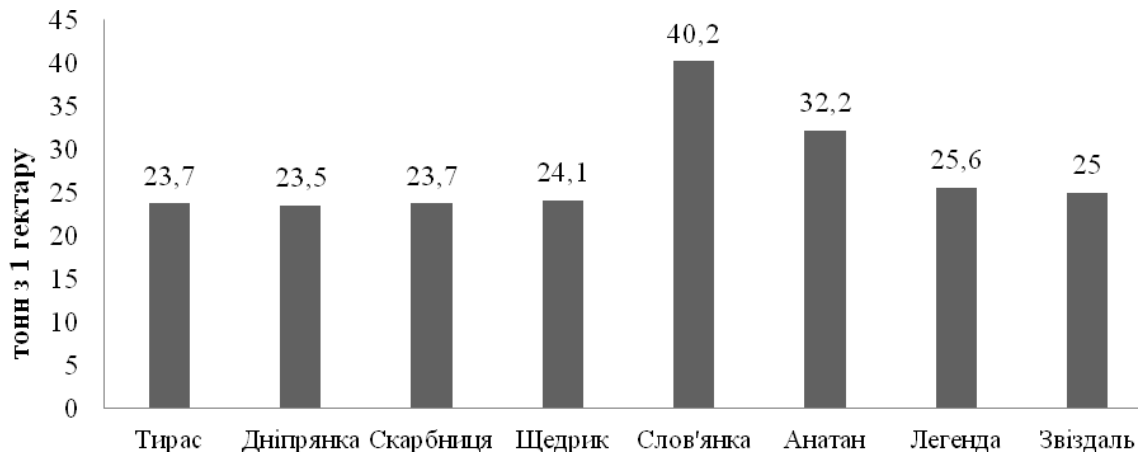

Рисунок 6 - Кращі за врожайністю сорти картоплі в умовах Сумської області

Вирощування картоплі на території Сумської області є прибутковим напрямком виробництва, зокрема у 2015 році рівень рентабельності становив 39,4% проти 24,9% збитковості у 2011 році.

У господарствах населення виробляється 99,1% картоплі від загального обсягу її виробництва в області, і лише 0,9% виробляють сільськогосподарські підприємства.

Поряд з тим проблема полягає у відсутності картоплесховищ (комунальних, кооперативних) у сільській місцевості для зберігання продукції, вирощеної у домогосподарствах населення; відсутності налагоджених комунікацій для напівоптового продажу заготовленої від домогосподарств населення картоплі за ринково-привабливими цінами.

До 2020 року на Сумщині передбачається збільшення урожайності картоплі, налагодження організованого збуту виробленої домогосподарствами населення продукції та підвищення доходів індивідуальних господарств.

Овочі. У 2015 році всіма категоріями господарств області на площі 10 тис. гектарів зібрано 189,2 тис. тонн овочів при урожайності 189,3 ц/га, при цьому, у домогосподарствах населення вироблено 183,2 тис. тонн овочів, що становить 96,8% від загального обсягу їх виробництва в цілому по області (рисунок 7).

Вирощеної продукції достатньо для забезпечення внутрішніх споживчих потреб населення Сумщини.

Пропозиція овочів на ринку в період її збирання (липень-жовтень) перевищує попит у 3-4 рази. За оцінками експертів через відсутність збуту та можливостей зберігання до третини овочів щорічно псується, або згодовується тваринам. Як наслідок, ефективність подальшого розвитку галузі овочівництва Сумщини залежить від розбудови логістичної інфраструктури та налагодження заготівельно-збутової системи. На сьогоднішній день збутом овочевої продукції в основному займаються самі виробники.

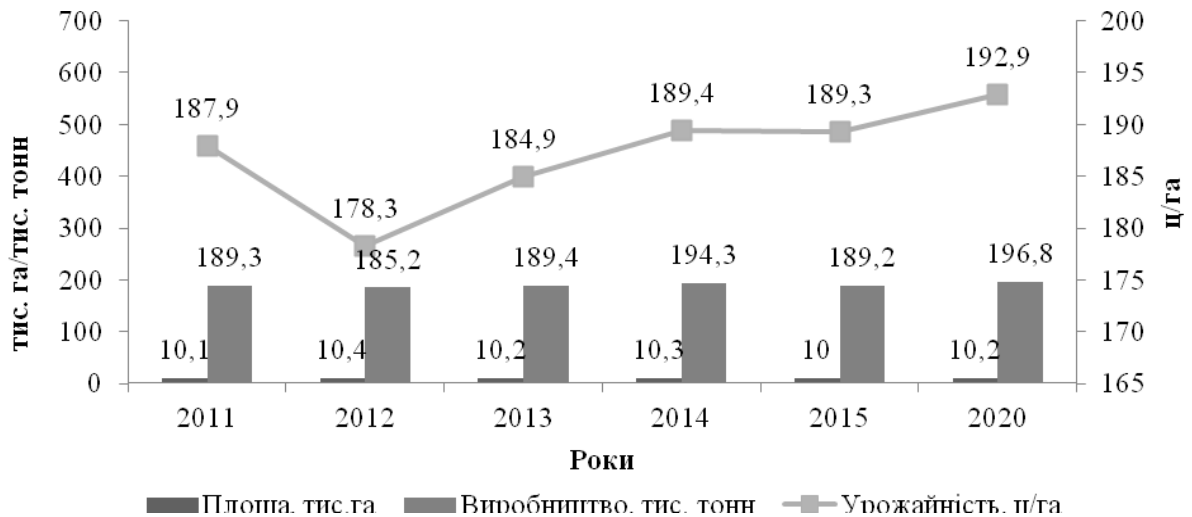

Рисунок 7 - Динаміка вирощування овочів у всіх категоріях господарств Сумської області

До 2020 року планується проведення наступних заходів:

- модернізація, будівництво та введення в дію сучасних овочесховищ;
- придбання обладнання для цеху по шліфуванню, пакуванню овочевої продукції;
- створення комунальних та кооперативних овочесховищ для продукції індивідуальних домогосподарств, в першу чергу в об'єднаних територіальних громадах;
- проведення майстер-класів, тематичних семінарів, нарад у форматі «круглих столів» з питань упровадження у виробництво наукових і практичних розробок Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України та Сумського національного аграрного університету в селекції та насінництві овочів, технологій їх вирощування;
- висвітлення питань щодо вирощування овочів на веб-сайті Департаменту агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації офіційного веб-порталу органів виконавчої влади Сумської області.

Передбачається підвищення рентабельності вирощування овочів, налагодження організованого збуту виробленої домогосподарствами населення продукції та підвищення доходів індивідуальних господарств.

Плоди та ягоди. За період 2011-2015 років плодово-ягідні насадження на Сумщині займали площу 3,2 тис. гектарів. Середнє валове виробництво в цей період становило 15,7 тис. тонн, урожайність – 48,1 ц/га.

Майже п'яту частину в структурі плодово-ягідних насаджень займали ягідники. Загальна площа таких насаджень становила 624,2 гектарів, у тому числі суниці, полуниці – 206,3 гектарів, малини – 140 гектарів, смородини – 7,3 гектарів та агрусу – 20,2 гектарів.

Обсяг виробництва плодово-ягідної продукції за останні п'ять років коливався від 13,9 тис. тонн у 2012 році до 17,2 тис. тонн – у 2015 році (рисунок 8). За підсумками 2015 року було вироблено продукції зерняткових

культур в обсязі 9,5 тис. тонн, що становить 55,1% від загального виробництва. У свою чергу продукції кісточкових насаджень зібрано 4,5 тис. тонн (26,3% загального виробництва), серед яких більш урожайними виявилися плодові насадження слив та вишень; ягідники забезпечили 3,1 тис. тонн продукції (18%), де домінували полуниця та суниця, які забезпечили 51% валового збору ягідних культур, решта – малина та смородина.

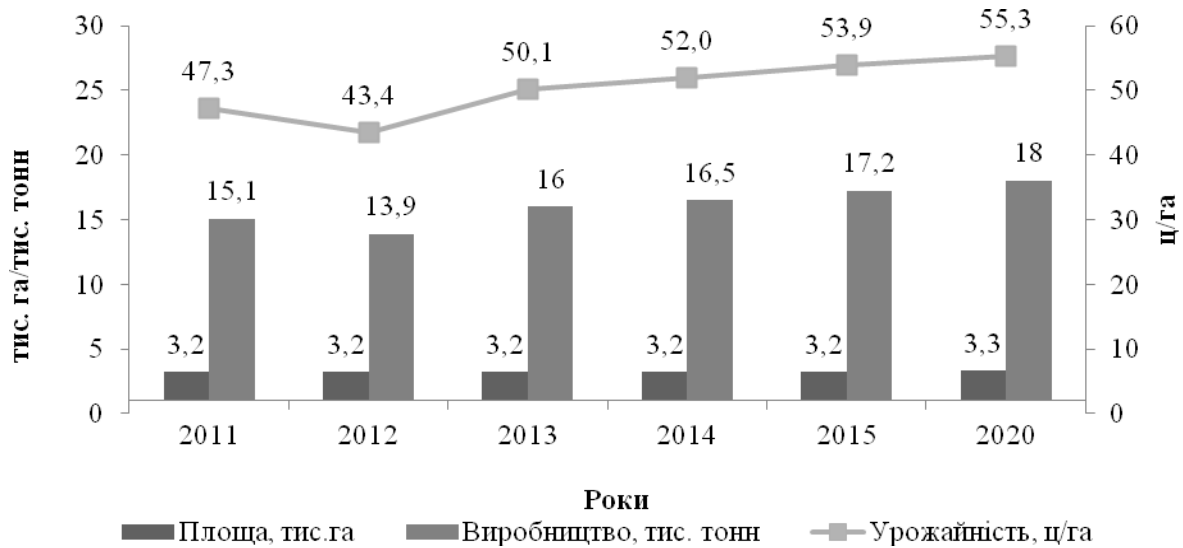

Рисунок 8 - Динаміка вирощування плодово-ягідних культур у всіх категоріях господарств Сумської області

Сумська область має резерви для підвищення ефективності господарської діяльності за рахунок збільшення обсягів виробництва продукції та підвищення урожайності плодово-ягідних культур.

На Сумщині до 85% плодово-ягідної продукції виробляється в господарствах населення.

Населенням Сумської області у 2014 році було спожито 46,3 тис. тонн плодів та ягід, що розрахунково на одну особу становило лише 41 кілограм плодів і ягід при науково-обґрунтованій нормі у 90 кілограмів.

Отже власне виробництво плодів та ягід не в повній мірі забезпечує потребу споживання населення Сумської області в цій продукції.

До 2020 року на Сумщині передбачається створення в області 5 комунальних підприємств з вирощування та зберігання плодово-ягідних культур, створення додаткових робочих місць, наповнення місцевих бюджетів, забезпечення потреби споживання населенням області якісною ягідною продукцією власного виробництва.

Льон, коноплі. Специфічні ґрунтово-кліматичні умови Північного регіону Сумської області (підвищена кислотність ґрунтів, понижена сума ефективних температур для вирощування культур, надмірна зволоженість тощо) є сприятливими для вирощування луб'яних культур – льону-довгунця та конопель, які мають унікальне господарське значення.

У 2016 році посівна площа льону-довгунця в усіх категоріях господарств Сумської області становить 470 гектарів та 500 гектарів льону-кудряшу (олійного сорту), посівна площа конопель – 312 га (рисунок 9).

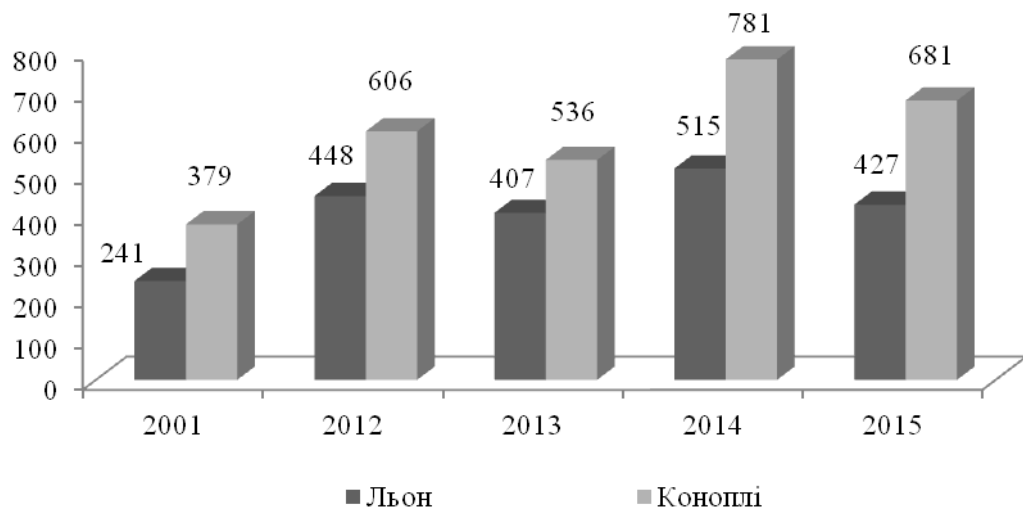

Рисунок 9 - Динаміка посівних площ льону та конопель в усіх категоріях господарств Сумської області, гектарів

На сьогодні в Сумській області на вирощуванні льону-довгунця та конопель спеціалізуються два господарства: Дослідна станція луб'яних культур Інституту сільського господарства Північного Сходу Національної академії аграрних наук України та ТОВ «Еліфібр» Глухівського району.

На даний час головною науковою установою в Україні, що координує дослідження з селекції та насінництва луб'яних культур, є Дослідна станція луб'яних культур Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України.

Дослідна станція луб'яних культур Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України, як оригінатор сортів конопель, вирощує добазове, базове та сертифіковане насіння. Насінницькі господарства розмножують сертифіковане насіння, яке пропонується для забезпечення виробничих посівів в Україні та за її межами (країни ЄС та Китай). Останні розробки селекціонерів – це сорти безнаркотичних однодомних конопель Вікторія, Гляна, Глесія, Глухівські 51 та Ніка.

Переробкою льону-довгунця та коноплі в Сумській області займаються підприємства: ТОВ «Технологія ЛРМ» Недригайлівського району ТОВ «Лінен оф Десна» м. Глухів спеціалізується на виробництві довгого та короткого лляного волокна, паклі сантехнічної та будівельної, шпагату та мотузки лляної, паливних блоків, мульчі та підстилки для домашніх тварин з костриці, а ТОВ «Десналенд» м. Глухів і ФГ «Екосвіт» Ямпільського району – на виробництві продуктів харчування з луб'яних культур.

Єдиною проблемою при вирощуванні луб'яних культур залишається відпрацювання технології та технічних засобів при їх збиранні, оскільки, як свідчать дослідження, втрати насіння сягають 55% через високу стеблову

частину. Мінімальних втрат насіння можна досягти при застосуванні вузькоспеціальної збиральної техніки.

На розвиток вищезазначених галузей також позитивно впливає наявність підприємств, які займаються виробництвом та переробкою луб'яних культур, що є передумовою для створення кластеру з культивуації текстильних культур у північному регіоні області. Кластерна модель розвитку цих галузей зменшить ризики, пов'язані з технологічними обмеженнями, дасть можливість виступати на аграрних ринках у вигляді вагомого учасника, чітко оцінювати довгострокову перспективу розвитку, залучати вагомі інвестиції та забезпечувати ефективний інформаційний обмін.

Вирішення комплексу проблем у льонарстві можливо тільки програмно-цільовим методом за активної державної, регіональної підтримки та цілеспрямованим інвестуванням.

На Сумщині передбачається створення додаткових робочих місць на підприємствах з виробництва, переробки луб'яних культур, на текстильних підприємствах; наповнення місцевих бюджетів; забезпечення потреби споживання населенням області продукції переробки луб'яних та текстильних культур власного виробництва; збільшення потенціалу наукових закладів області.

Органічне виробництво продукції. Виробництво органічної продукції (сировини) – виробнича діяльність фізичних або юридичних осіб (у тому числі з вирощування та переробки), де під час такого виробництва виключається застосування хімічних добрив, пестицидів, генетично модифікованих організмів (ГМО), консервантів тощо, та на всіх етапах виробництва (вирощування, переробки) застосовуються методи, принципи та правила, визначені законодавством для отримання натуральної (екологічно чистої) продукції, а також збереження та відновлення природних ресурсів.

Соціальною перевагою органічного сільського господарства є те, що воно має високий потенціал для забезпечення життєдіяльності сільського населення і поживлення роботи дрібних фермерських господарств. Разом зі зростанням органічного сектора зростатиме і працевлаштування місцевого населення, оскільки органічне землеробство менш механізоване і потребує, як правило, більше ручної праці. Як результат, органічне виробництво може стати ефективним інструментом збереження традиційних знань ведення господарства у кожному регіоні, а також зменшення міграції сільського населення до міст.

На сьогоднішній день у Сумській області сертифіковане для виробництва органічної продукції лише одне підприємство ТОВ «Сумифітофармація» та займається виробництвом біо-продукції і лікарських трав.

Всього по області у 2015 році запроваджено технології по виробництву органічної продукції на 4 143,6 гектарах.

Однак перехід на органічне господарювання є тривалим та не гарантує швидкої віддачі. У залежності від обсягів виробництва органічної продукції та її видів, стану ґрунтів та ряду інших факторів для проведення сертифікації на виробництво органічної продукції необхідні кошти в сумі від 5 до 80 тис. гривень.

Тваринництво.

Молоко. За рейтингом серед областей України по кількості поголів'я великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах та валовому виробництву молока Сумщина займає 7 місце, по кількості корів – 4 місце.

В області функціонує 32 великотоварних сільськогосподарських підприємства з поголів'ям молочних корів 400 голів і більше, якими виробляється за рік 64% молока від загального виробництва з високими показниками якості.

Аналіз стану виробництва молока за категоріями господарств у Сумській області за 2015 рік свідчить, що основними виробниками цього продукту є господарства населення, якими виробляється 58% від загального його обсягу (рисунок 10).

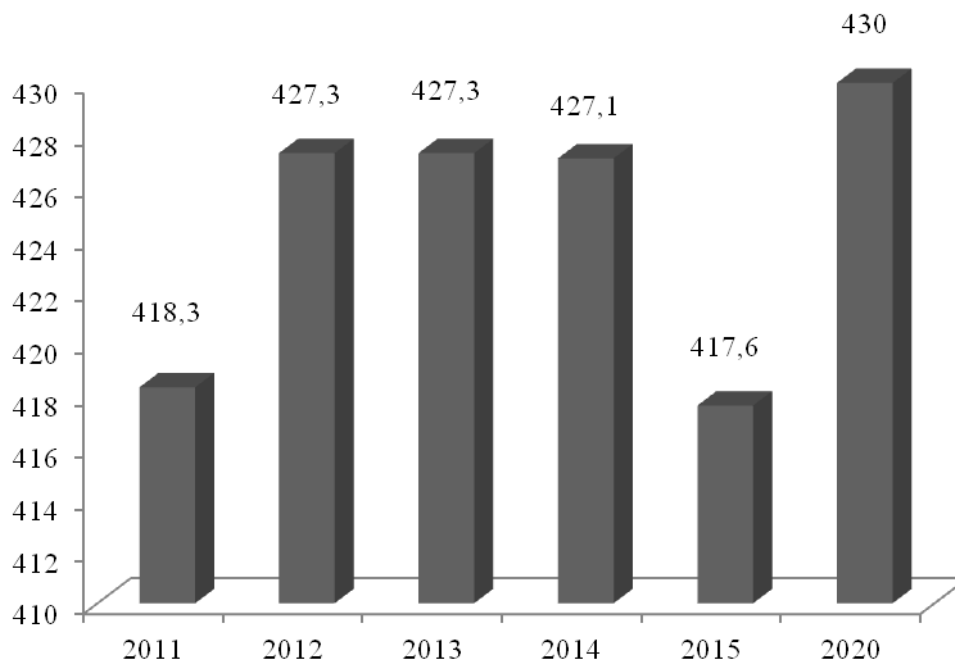

Рисунок 10 - Динаміка виробництва молока в усіх категоріях господарств Сумської області, тис. тонн

Чисельність корів в усіх категоріях господарств у 2015 році становила 83,2 тис. голів, що майже на 13 % менше, ніж в 2011 році (рисунок 11).

Продуктивність корів у сільськогосподарських підприємствах області у 2015 році досягла 5 009 кг молока, що більше на 30% в порівнянні з 2011 роком. Це найвищий показник за всю історію Сумщини.

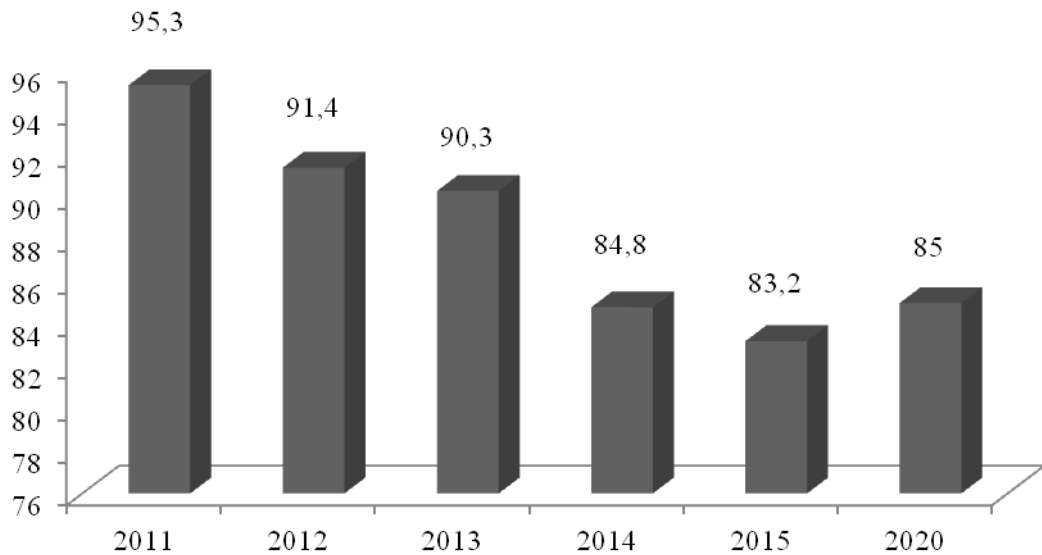

Рисунок 11 - Динаміка поголів'я корів у всіх категоріях господарств Сумської області, тис. голів

На даному етапі якість молока від домогосподарств населення залишає бажати кращого. Відповідно, неефективна організація заготівлі молока та його низька якість є основними стримуючими чинниками збільшення доходів від реалізації населенням цієї продукції. Частина виробленої молочної продукції також реалізується на стихійних ринках, через посередників за цінами, значно нижчими, ніж у торгових мережах.

Ефективним засобом функціонування дрібних ринкових суб'єктів є кооперація зі збору та переробки молока.

Але формування мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів стримується через слабку матеріальну базу, відсутність лідерів та кваліфікованих кадрів – організаторів кооперативного руху, недостатню обізнаність селян у перевагах об'єднання зусиль на умовах кооперації для подальшого розвитку і відсутність державної підтримки.

Як наслідок, в області функціонує лише 18 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із 46 зареєстрованих, більшість з яких - багатофункціональні; за підтримки спільного проекту ЄС-ПРООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду - III» в області створені та працюють 6 сільськогосподарських кооперативів.

Основними негативними чинниками розвитку галузі молочного скотарства є:

- невідповідність закупівельних цін на продукцію галузі тваринництва та цін на ресурси для її виробництва, що ускладнює рентабельне ведення галузі і робить її інвестиційно непривабливою;
- залежність від низької платоспроможності населення;

- морально застарілі технологічні й технічні умови організації ведення виробництва, що зумовлює високу енергоємність виробництва та високий рівень собівартості виробленої продукції;
- відсутність ефективного механізму державної підтримки сільськогосподарських виробників і регулювання цін на молоко;
- відсутність вигідної для товаровиробника кредитної політики, спрямованої на оновлення основних засобів виробництва;
- недостатність обсягів експорту молочної продукції через невідповідність вітчизняної системи контролю за безпечністю і якістю продукції світовим стандартам та обмежений рівень диверсифікації.

М'ясо, яйця. Упродовж останніх років поголів'я худоби в усіх категоріях господарств області зменшується. Так, кількість великої рогатої худоби у 2015 році порівняно з 2011 роком зменшилась на 8%, свиней – на 10,4%, овець та кіз – на 4,8% (рисунок 12).

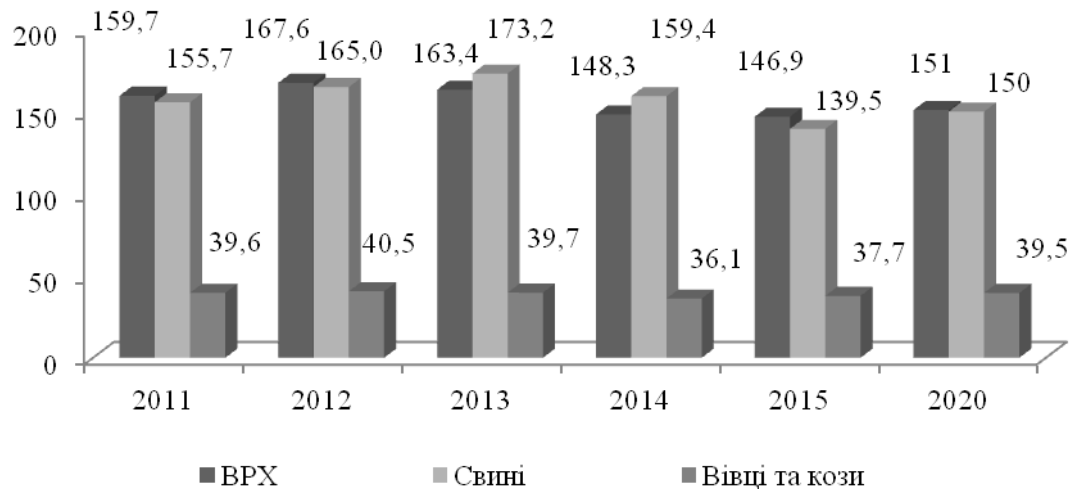

Рисунок 12 - Динаміка поголів'я худоби в усіх категоріях господарств Сумської області, тис. голів

Найбільших втрат зазнала галузь свинарства – поголів'я свиней у всіх категоріях господарств області зменшилось на 10,4%, у тому числі в господарствах населення – на 22,2%. Поряд з тим, у сільськогосподарських підприємствах області поголів'я свиней зросло на 12,7%, або на 6,7 тис. голів.

У Середино-Будському, Ямпільському, Путивльському та Кролевецькому районах області зовсім відсутні сільськогосподарські підприємства по вирощуванню свиней, тобто в цих районах існує потреба в забезпеченні господарств населення молодняком свиней для відгодівлі.

Для диверсифікації ризиків м'ясо-переробної галузі в області важливим є відновлення вівчарства. Вівці - єдині у світі тварини, у яких ніколи не було виявлено таких захворювань, як туберкульоз і рак. Баранина відзначається високим вмістом повноцінного білка, а також незамінних амінокислот. Популярність баранини у світі постійно зростає.

У 2015 році в Сумській області найбільше поголів'я овець утримувалося в сільськогосподарських підприємствах Охтирського (1 634 голови), Конотопського (702 голови), Шосткинського (603 голови), Сумського (569 голів), Лебединського (413 голів) районів.

У всіх категоріях господарств області в 2015 році поголів'я овець та кіз становило 37,7 тис. голів, що на 1,9 тис. голів (на 4,8%) менше, ніж у 2011 році.

Динаміка поголів'я птиці також свідчить про наявність досить стабільних тенденцій. Чисельність птиці всіх видів у 2015 році становила 5 104,5 тис. голів, що на 1 212,8 тис. голів (на 23,8%) більше, ніж у 2011 році (рисунок 13).

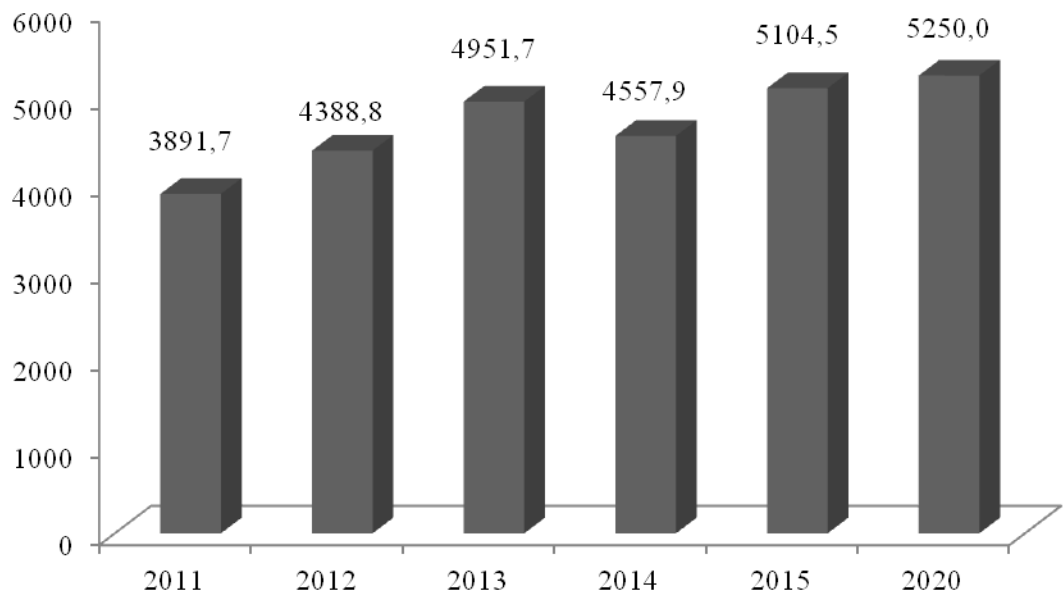

Рисунок 13 - Динаміка поголів'я птиці всіх видів (усі категорії господарств), тис. голів

Протягом останніх п'яти років виробництво яєць птиці всіх видів в області суттєво зросло та у 2015 році становило 415,5 млн. штук, що на 20,7% більше, ніж у 2011 році.

У 2015 році по всіх категоріях господарств області реалізовано на забій 66,5 тис.тонн худоби та птиці (у живій вазі), що більше рівня 2011 року на 3 тис.тонн, або на 4,7% (рисунок 14).

Однією з проблем розвитку м'ясного скотарства в області є диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та матеріально-технічні ресурси, зростання вартості кормів; неспроможність більшості вітчизняних товаровиробників застосовувати новітні технології утримання та відгодівлі тварин у зв'язку з обмеженим фінансовим ресурсом.

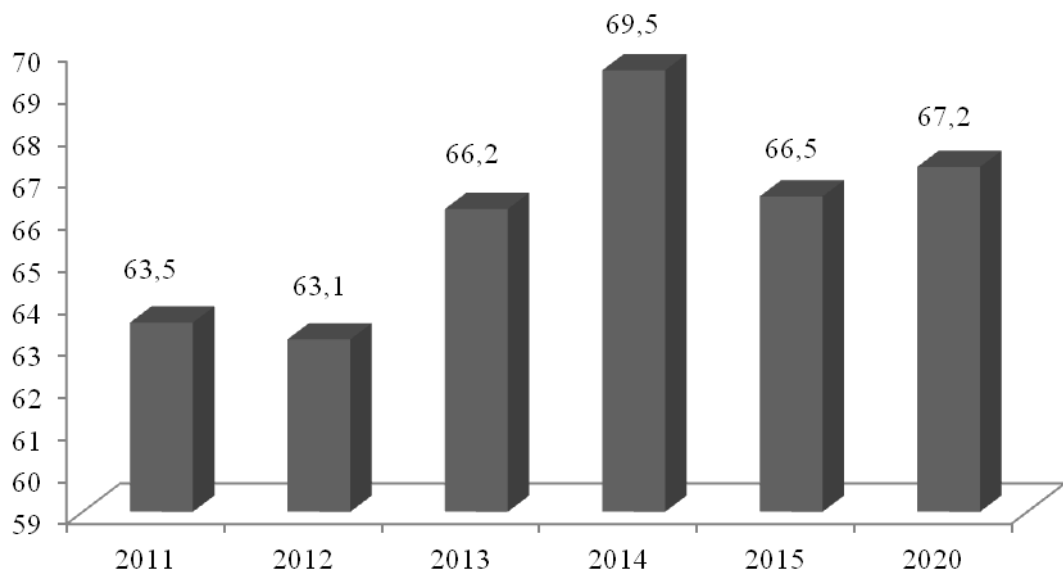

Рисунок 14 - Реалізація на забій худоби та птиці (усі категорії господарств), тис. тонн

Передбачається функціонування міні репродукторів з розведення свиней (підприємства комунальної власності), які забезпечуватимуть високоякісним молодняком індивідуальні домогосподарства, підприємства малого та середнього аграрного бізнесу та функціонування консультативно-методичного центру при Інституті сільського господарства Північного Сходу НААН України; забезпечення населення племінним молодняком овець; розвиток самозайнятості та підприємництва на селі; забезпечення потреб населення м'ясом власного виробництва та продукцією його переробки в межах раціональних норм споживання; створення нових робочих місць, збільшення надходжень податків до бюджетів.

Рибне господарство.

Розвиток рибництва є необхідною складовою для задоволення фізіологічних потреб населення Сумської області в цінному продукті харчування – рибі та продукції з неї.

Рибогосподарський фонд внутрішніх водойм області становить 16 041 гектар, із них – 43 водосховища загальною площею водного дзеркала 4 657 гектарів та 2 191 ставок загальною площею 11 384 гектари. Територією області протікає 1 543 річки загальною довжиною 8 020 кілометрів.

В області зареєстровано 207 суб'єктів аквакультури, в тому числі 33 юридичних та 174 фізичних осіб-підприємців.

Значну частину в забезпеченні області рибою відіграють такі підприємства, як ПАТ «Сумирибгосп», в якому обсяг вирощеної риби становить 1 383,7 тонн, або 59% від загального обсягу по області, та ТОВ «Лебединська рибоводно-меліоративна станція» – обсяг вирощеної риби становить 130 тонн (6,5%) (рисунок 15).

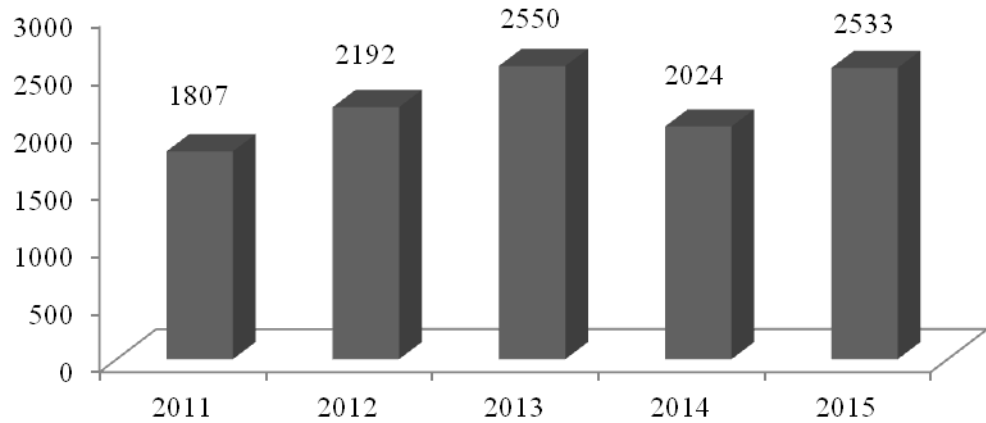

Рисунок 15 - Обсяг вилову риби за 2011-2015 роки, тонн

У 2015 році суб'єктами аквакультури виловлено всього 2 352, 7 тонн товарної риби, у тому числі за видами: короп – 1 605 тонн, товстолоб – 643,8 тонни, сомові – 3 тонни, осетрові – 0,9 тонни, лососеві – 2 тонни; інші види (карась, щука, судак) – 98 тонн.

Крім того, в області створені спеціальні товарні рибні господарства, які працюють за розробленими режимами рибогосподарської експлуатації. Цими господарствами вирощено товарної риби 180,6 тонн, в тому числі за видами: короп – 99,3 тонни; карась – 2 тонни; інші види – 79,3 тонни.

Зальний обсяг вилову риби в області в 2015 році становив 2 533 тонни, що на 509 тонн, або на 25%, більше рівня 2014 року, та на 726 тонн (+ 40%) більше рівня 2011 року.

Поряд з тим, власне виробництво риби та продукції її переробки не в повній мірі забезпечує потребу споживання населення Сумської області в цій продукції. Прогнозований обсяг вилову риби до 2020 року становить 2728 тон (рисунок 16).

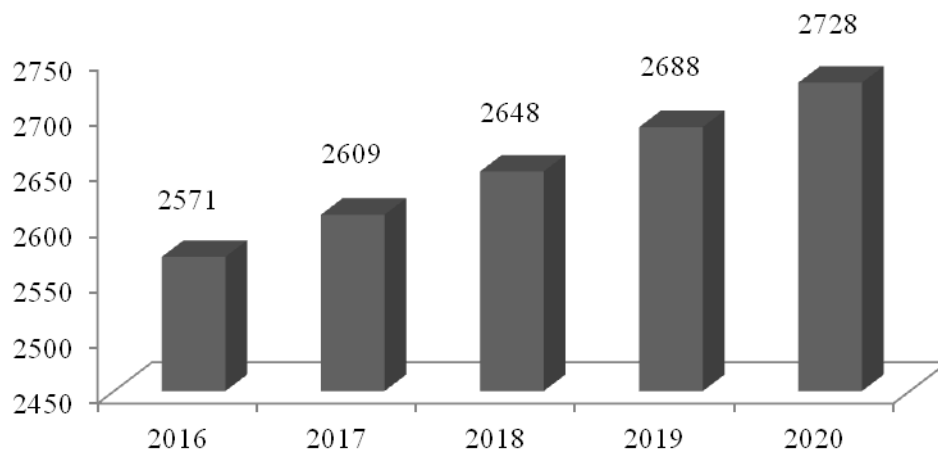

Рисунок 16 - Прогнозований обсяг вилову риби на період до 2020 року, тонн

За результатами реалізації заходів Програми передбачається нарощування обсягів вирощування риби згідно зі встановленими рибоводно-біологічними нормативами для забезпечення потреб населення рибою в межах раціональних норм споживання, розвиток рекреаційної аквакультури.

Кормове виробництво.

Створення стабільної кормової бази є одним з основних факторів у розвитку молочного скотарства.

За останні роки значно скоротились посіви багаторічних бобових трав. Значні площі займають багаторічні злакові трави, які без застосування азотних добрив є низькопродуктивними.

Зменшення виробництва кормів зумовлене неналежною структурою посівних площ кормових культур, яка не відповідає оптимальній як в цілому по Сумщині, так і в різних її ґрунтово-кліматичних регіонах, а також високою енергоємністю технологічних процесів у кормовиробництві.

За таких умов єдино правильним вирішенням проблеми є зменшення енерговитрат у кормовиробництві та повноцінна годівля тварин, збільшення площ під багаторічними бобовими травами, а також капустяними і однорічними бобовими культурами на сидерати.

До 2020 року передбачається збільшення виробництва кормів тваринного, рослинного і мікробіологічного походження на території Сумщини у відповідності з науково-обґрунтованими нормами і потребами тваринництва.

Крім аналізу основних галузей аграрного сектору економіки Сумської області, підлягають розгляду наступні питання, які тісно пов'язані з можливістю економічного зростання.

1. У зв'язку із проведенням адміністративно-територіальної реформи, збільшення повноважень органам місцевого самоврядування виникає потреба у підготовці фахівців з регіонального менеджменту. Така необхідність викликана станом сільських територій Сумщини, що проявляється у поглибленні демографічної ситуації, міграції сільського населення у міста та закордон, зростання безробіття, недостатнього фінансування соціальної сфери села, низькому рівні розвитку інженерної інфраструктури.

Тому з метою використання резервів подальшого розвитку сільських територій регіону, формування моделей агрорекреаційних кластерів розвитку об'єднаних територіальних громад Сумської області з урахуванням ресурсного забезпечення, історико-культурних та природних цінностей територій виникає потреба у підготовці відповідних фахівців з розвитку сільських територій та підвищення кваліфікації існуючих спеціалістів сільських/селищних та районних рад.

2. Створення агро-рекреаційних кластерів на основі сільського туризму є ефективним поєднанням із сільськогосподарською діяльністю, яка переважає в сільській місцевості. Це підтверджено європейським досвідом, що відносить цей напрямок до сфери діяльності, яка не потребує для свого

розвитку великих коштів. При незначній кількості додаткових інвестицій до наявного виробництва створюється можливість отримання значних додаткових доходів.

На Сумщині існують усі передумови розвитку відпочинку в селі, який можна розглядати як специфічну форму підсобної господарської діяльності у сільському середовищі з використанням природного та культурного потенціалу регіону, або як форму малого підприємництва, що дає можливість певною мірою вирішити проблему зайнятості сільського населення, покращити його добробут, наповнення бюджетів, повніше використати природний та історико-культурний потенціал сільської місцевості.

Однією з проблем сільського зеленого туризму є недостатній рівень популяризації сільського туризму як в Україні, так і в Сумській області. Інформація про існуючі садиби найчастіше не доходять до споживача через нестачу інформаційних засобів у самих власників.

3. Господарства населення мають значний внесок у виробництво валової продукції сільського господарства Сумської області. При цьому більшість картоплі, овочів, молока, м'яса виробляється сільським населенням.

Разом з тим, упродовж останніх двох років спостерігається тенденція до зменшення обсягів виробництва цією категорією господарств. Це у свою чергу впливає на зменшення надходження сировини для підприємств переробної промисловості, а звідти і обсягів споживання агропродуктів, особливо м'яса, зменшення зайнятості, його доходів та як наслідок погіршення добробуту сільського населення області.

Особисті селянські господарства потребують підтримки шляхом створення умов для виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, забезпеченні її якості, відповідно до діючих стандартів, запровадження засобів малої механізації, підвищення продуктивності і генетичних якостей майбутнього маточного поголів'я худоби шляхом проведення штучного осіменіння спермою атестованих племінних бугаїв з високим генетичним потенціалом тощо.

4. Для наповнення споживчого ринку області продукцією за прийнятними цінами, стабілізації та зниження цін на продукти харчування необхідно привернути увагу споживачів до товарів, які виробляються на території Сумської області і які не поступаються якістю аналогам з інших регіонів, підвищення рівня продажу продукції місцевого виробника, що в свою чергу, дозволить створити додаткові робочі місця, розширити внутрішній та зовнішній ринки збуту товарів місцевого виробництва, збільшити обсяги виробництва.

5. Сільським населенням Сумщини виробляються традиційні види сільськогосподарської продукції. Серед них більш поширеними в рослинництві є: картопля, овочі, баштанні культури, зерно та соняшник; в тваринництві: молоко, м'ясо свиней, великої рогатої худоби, птиці, яйце.

Проте широкий асортимент сільськогосподарської продукції придатний для виробництва в Північно-Східному регіоні України займає незначну частку у загальних обсягах або взагалі не виробляється.

Реалізація проекту передбачає проведення інформаційно-консультаційної роботи серед сільського населення щодо можливості ведення господарської діяльності з виробництва нетрадиційних видів агропродукції. Нетрадиційними видами агропродукції можуть бути горіхи, ягоди, фрукти, квасоля, боби, сорго, коноплі, льон, гарбузове насіння, лікарські рослини тощо. Запровадження нетрадиційного агровиробництва серед сільського населення Сумській області сприятиме розширенню розширення товарного асортименту агропродукції на регіональному ринку, підвищенню зайнятості населення, зростання доходів селянських господарств.

Виробництвом нетрадиційних видів агропродукції можуть займатися господарства населення, фермерські господарства, обслуговуючі та виробничі кооперативи, малі та середні сільськогосподарські підприємства.

6. Актуальність проблеми забезпечення продовольчої безпеки не знижується ні зі зміною світової політичної системи, ні з науково-технічним поступом світової цивілізації.

Від стану агропромислового комплексу безпосередньо залежить рівень продовольчої безпеки як України в цілому, так і області зокрема. Вирішити проблему продовольчої безпеки неможливо без застосування передових технологій, розвитку фермерських господарств, використання нових форм маркетингу, переходу до нових методів управління, створення ефективної системи підготовки та перепідготовки кадрів.

Продовольча безпека – офіційно прийняте у міжнародній практиці поняття, що використовується для характеристики стану продовольчого ринку країни або групи країн, а також світового ринку. Експерти Продовольчої та сільськогосподарської організації об'єднаних націй (FAO) пропонують продовольчу безпеку розглядати як забезпечення гарантованого доступу всіх жителів планети, країни, регіону до продовольства у будь-який час і обсягах, необхідних для забезпечення активного й здорового способу життя.

Найбільш важливим стратегічним продуктом, який визначає загальну продовольчу безпеку Сумщини, є обсяги виробництва продовольчого зерна, якого виробляється достатня кількість.

Потреба області в продовольчому зерні становить 140 тис. тонн на рік, у тому числі для випікання хлібобулочних виробів необхідно 77,4 тис. тонн зерна.

За 2015 рік підприємствами області вироблено 40,5 тис. тонн хліба та хлібобулочних виробів, або 88% до 2014 року. Через завезення хлібобулочних виробів з інших регіонів, виробничі потужності місцевих підприємств використані лише на 33%.

В області достатньо виробляється картоплі, овочів, молока та молокопродуктів, м'яса в м'ясопродуктів. Щороку виробляється 1,1 млн. тонн картоплі, 185 тис. тонн овочевих культур, тоді як річний фонд споживання населенням картоплі становить 198 тис. тонн, овочів – 183 тис. тонн.

За рік в області виробляється 418 тис. тонн молока, населенням області споживається 245 тис. тонн молока та молочних продуктів при річній потребі споживання 380 тис. тонн відповідно до мінімальних норм.

За рік галузь птахівництва області виробляє 415 млн. штук яєць, що на 90 млн. штук, або 28% більше від необхідної кількості для забезпечення раціональної потреби споживання. Протягом року виробляється 14,7 тис. тонн м'яса яловичини при річній мінімальній потребі споживання населенням області 15,6 тис. тонн, 14,8 тис. тонн м'яса свинини (річна потреба – 9,1 тис. тонн), 13,1 тис. тонн – м'яса птиці (річна потреба – 9,0 тис. тонн).

Поряд з тим не в повній мірі область забезпечена плодово-ягідною продукцією власного виробництва. За 2015 рік вирощено 17,2 тис. тонн плодів та ягід, або 22% до мінімальної потреби, при цьому в рік населенням фактично споживається 46 тис. тонн, тоді як річна мінімальна потреба споживання становить 75,6 тис. тонн.

Однією з проблем є те, що нині в Україні не зареєстровано жодного генетично модифікованого продукту, тобто легально і де-юре ГМО в країні немає.

Проте проведено акредитованою випробувальною лабораторією ДП «Сумистандартметрологія» випробування із визначення вмісту ГМО в зернопродуктах урожаю 2015 року. У перевірених 94 зразках сої вміст ГМО виявлено у 16 випадках, що складає 17%.

Враховуючи вищезазначене, ДП «Сумистандартметрологія» необхідно постійно проводити моніторинг не лише готової продукції, але і насіння сільськогосподарських культур, які мають генетично модифіковані аналоги та наявність яких в Україні найбільш ймовірна (соя, кукурудза, ріпак), а також здійснювати заходи щодо сприяння впровадження систем управління та виконання вимог Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів».

Вирішення проблемних питань розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області вимагає розроблення, прийняття та виконання Програми розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року.

Програма спрямована на реалізацію завдань Державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 року, Стратегії регіонального розвитку Сумської області на період до 2020 року та Планів заходів з їх реалізації на 2015-2017 роки, сприятиме підвищенню конкурентоздатності агропромислового комплексу та розвитку сільських територій на сталій основі відповідно до стандартів ЄС і міжнародних

стандартів, залученню інвестицій у галузь, поліпшенню якості життя й економічного благополуччя людей, що проживають у сільській місцевості.

Список літератури:

1. Державний комітет статистики України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

2. Проект «Програми розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року». – Режим доступу : <http://www.apk.sm.gov.ua/index.php/uk/698-vidbulosya-obhovorennya-proektu-prohramy-rozvytku-ahropromyslovoho-kompleksu-ta-silskykh-terytoriy-sumskoyi-oblasti-na-period-do-2020-roku>

3. Статистичний щорічник Сумської області за 2015 рік. Головне управління статистики у Сумській області. – Режим доступу : <http://sumy.ukrstat.gov.ua/>

2.3. Оцінка рівня виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Аналіз динаміки поголів'я тварин, виробництва молока і м'яса в Україні загалом та Сумській області зокрема показує, що продовольча проблема за останній період суттєво загострилась: в Україні загалом та Сумській області зокрема виробляється все менше молока та м'яса ВРХ (табл.1).

Таблиця 1 - Динаміка показників виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах в Сумській області та Україні

Показник	2000 рік		2008 рік		2014 рік		2014 рік до 2000 року, %	
	Сумська обл.	Україна	Сумська обл.	Україна	Сумська обл.	Україна	Сумська обл.	Україна
Поголів'я ВРХ, тис.гол.:	205,1	5037,2	122,1	1927,0	86,1	1426,1	41,9	28,3
в т.ч. корів	93,7	1831,2	47,7	679,0	37,2	565,0	39,7	30,9
Виробництво продукції, тис.т.:								
-молока	213,5	3669,1	137,1	2177,7	166,9	2256,3	78,1	87,6
-м'яса у забійній вазі	23,2	753,9	12,7	545,5	6,3	342,1	27,2	45,3
Річний удій молока від 1 корови, кг	2271	2588	2996	3131	4559	4784	210,6	185,0
Середня вага 1 голови ВРХ, кг	348	311	372	383	470	450	129,3	124,0
Середньодобовий приріст, г:	487	490	384	410	478	505	98,2	103,1
Питома вага продукції скотарства в продукції сільського господарства, %	27,3	21,2	21,7	24,5	26,7	26,2	-0,6 п.в.	-5,0 п.в.

Джерело: розрахунок автора за даними статистичних збірок Держкомстату України та «Сумщина у цифрах»

У 2014р. на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 53,6 тис. підприємств різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства), частка яких у сукупному виробництві продукції скотарства складала лише 26%.

У Сумській області спостерігалась подібна тенденція: із 341 сільськогосподарських підприємств всіх форм господарювання у 2014 році частка сільськогосподарських підприємств у загальному виробництві молока порівнювала 33,6%, а м'яса ВРХ – 27,3%.

Протягом 2000-2014рр. зберігалась негативна тенденція скорочення поголів'я великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах. На 1 січня 2015р. в сільськогосподарських підприємствах Сумської області нараховувалось 86,1 тис. голів великої рогатої худоби, що на 12,4%, менше порівняно з початком 2012р., з них корів налічувалось лише 37,2 тис. голів, що на 9,4% менше від показника 2012 року.

Збільшення валового надою молока відбулося через незначне зростання поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах та часткове підвищення продуктивності корів у 2014 році. У сільськогосподарських підприємствах виробництво молока у 2014р. Зросло на 1,4% (13,1 тис.т.) у порівнянні з 2012 роком. Середньорічний надій молока від однієї корови, що була в наявності на початок року, у сільськогосподарських підприємствах склав 4784 кг (на 233 кг, або на 6% більше у порівнянні з 2012 роком).

Негативним є те, що через катастрофічне зниження поголів'я ВРХ в сільськогосподарських підприємствах виробництво м'яса у забійній вазі зменшилось на 26% та становило 6,3 тис. т.

Природно, всі вищеописані зміни виробництва пов'язані із впливом факторів – чисельності поголів'я худоби та її продуктивністю. Застосовуючи методи факторного та індексного аналізу, встановлено кількісний їхній вплив на обсяги виробництва в продукції скотарства в Сумській області.

Так, валовий надій молока у 2014р., порівняно з 2000р., зменшився на 46,6 тис. т або на 21,9%. Причому на 75,6% (в абсолютних показниках – на 85,6 тис.т) такий спад зумовлений скороченням поголів'я корів, зростання ж їх продуктивності вплинуло на збільшення виробництва на 24,4% або в абсолютних показниках – на 39,0 тис.т (табл.2).

Таблиця 2 - Кількісний вплив факторів на зміну виробництва продукції скотарства у Сумській області (2014 до 2000 р.)

Види продукції	Зміна валового виробництва (I_{SY}, D_{SY})	Вплив зміни поголів'я (I_S, D_S)	Вплив зміни продуктивності (I_Y, D_Y)
Молоко	$I_{SY} = 0,385$; $D_{SY} = -46,6$ тис.т	$I_S = 0,244$; $D_S = -85,6$ тис. т	$I_Y = 1,574$ $D_Y = 39,0$ тис.т
Приріст живої маси ВРХ	$I_{SY} = 0,0853$ $D_{SY} = -16,9$ тис.т	$I_S = 0,0748$; $D_S = -20,2$ тис. т	$I_Y = 1,1400$ $D_Y = 3,3$ тис.ц

Джерело: розрахунок автора

Аналогічна тенденція відбувалась і при визначенні загального приросту живої маси ВРХ. За досліджуваний період зменшення загального

приросту ВРХ в сільськогосподарських підприємствах становило 16,9 тис.т: за рахунок зниження поголів'я – показник знизився на 20,2 тис.т, а збільшення середньодобового приросту дало додатково 3,3 тис.т.

На початок 2015 р. в сільськогосподарських підприємствах Сумської області переважна частина (58% загального поголів'я) великої рогатої худоби утримувалась товаровиробниками з чисельністю стада від 500 до 1999 голів (60 сільгосппідприємств, або 33% загальної кількості), про що свідчить рисунок 1.

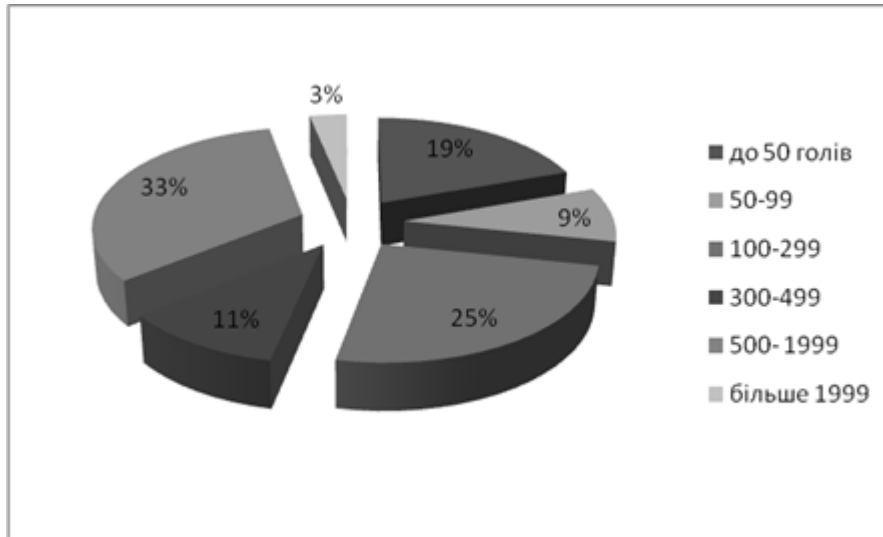

Рисунок 1 – Групування сільськогосподарських підприємств за наявністю поголів'я великої рогатої худоби (на 1 січня 2015 року)

Джерело: розрахунок автора за даними головного комітету статистики в Сумській області

При цьому слід наголосити, що скотарство сільськогосподарських підприємств характеризувалося інтенсивністю господарювання: обсяги вирощування худоби перевищували загальні обсяги реалізації тварин на забій (загалом за 2014р. цей показник склав 172,5% проти 121,6% у 2000р.). Дані щодо виробництва молока, вирощування і реалізації на забій ВРХ в сільськогосподарських підприємствах Сумської області наведено в таблиці 2.

Таблиця 2 - Динаміка виробництва та реалізації продукції продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Рік	ВРХ (у живій вазі)		Молоко, тис.т
	Вирощування, тис.т	Реалізація на забій, тис.т	
2000	27,0	22,2	479,6
2004	25,5	19,4	388,5
2008	30,0	17,8	158,5
2012	16,9	9,8	161,8
2013	12,6	8,2	164,5
2014	10,4	6,3	166,9
2014/2000, %	38,5	28,3	34,8

Джерело: розрахунок автора за даними головного комітету статистики в Сумській області

Загалом по області за 2014 рік у розрахунку на 1 особу було вироблено лише 4,9 кг яловичини, молока обробленого рідкого 378,6 кг, молочних продуктів в перерахунку на молоко 210,2 кг.

Розглянемо економічну ефективність виробництва молока та м'яса ВРХ в сільськогосподарських підприємствах за досліджуваний період.

Таблиця 3 - Економічна ефективність виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Показники	Роки					2014 до 2006, %
	2006	2008	2010	2012	2014	
Молоко						
Поголів'я корів, тис.гол.	85,6	47,7	46,3	40,5	37,2	43,5
Одержано продукції на 1 гол, кг	2710,2	2996,8	3796,4	4415,5	4559,0	168,2
Виробнича собівартість 1 ц, грн	78,26	107,90	154,99	179,30	235,7	282,8
Рівень товарності, %	72,8	77,1	87,0	88,3	86,4	+13,6п.в.
Повна собівартість 1ц, грн	87,36	146,85	181,9	209,4	280,2	в 3,21 р.
Ціна реалізації 1ц, грн	93,69	167,72	200,83	250,5	340,5	в 3,25 р.
Прибуток, грн /гол.	124,9	482,2	625,2	1602,4	2375,3	в 19,1 р.
Прибуток, грн /ц	6,33	20,87	18,93	41,1	60,3	в 9,5 р.
Рентабельність, %	7,2	14,2	10,4	19,6	21,5	+14,3п.в.
М'ясо ВРХ						
Поголів'я ВРХ, тис.гол.	187,6	122,1	106,5	95,7	86,1	45,9
Одержано продукції на 1 гол, кг	437,5	422,6	412,2	398,4	396,5	70,2
Виробнича собівартість 1 ц, грн	654,4	833,5	1044,4	1229,3	2142,8	в 3,3 р.
Повна собівартість 1ц, грн	773,6	1102,2	1497,2	1744,3	2441,2	в 3,2 р.
Ціна реалізації 1ц, грн	569,0	995,5	1020,2	1385,5	1850,0	в 3,3 р.
Збиток, грн /гол.	895,1	450,9	1966,2	1406,8	1528,9	170,8
Збиток, грн /ц	204,6	106,7	477,0	358,8	591,2	288,9
Збитковість, %	26,4	9,7	31,9	20,6	24,2	-2,2 п.в.

Джерело: за даними Головного управління статистики в Сумській області

Отже, аналізуючи отримані дані, підтверджуємо зменшення поголів'я ВРХ, через що знижується показник одержання продукції, що свідчить про необхідність негайного застосування методів нарощування поголів'я тварин.

Слід зазначити що в 2014 році 3 райони області перевершили 5-ти тисячний рубіж по надою молока на корову (в яких 29 сільськогосподарських підприємств отримали надій на корову більше 5000 кг).

Флагманами по виробництву молока є господарства ТОВ «Вітчизна» Конотопського, ТОВ «Велетень» Глухівського, ТДВ «Маяк» Тростянецького, Підліснівська філія ПрАТ «Райз-Максимко», ТОВ АФ «Лан» та СВК АФ «Перше Травня» Сумського районів.

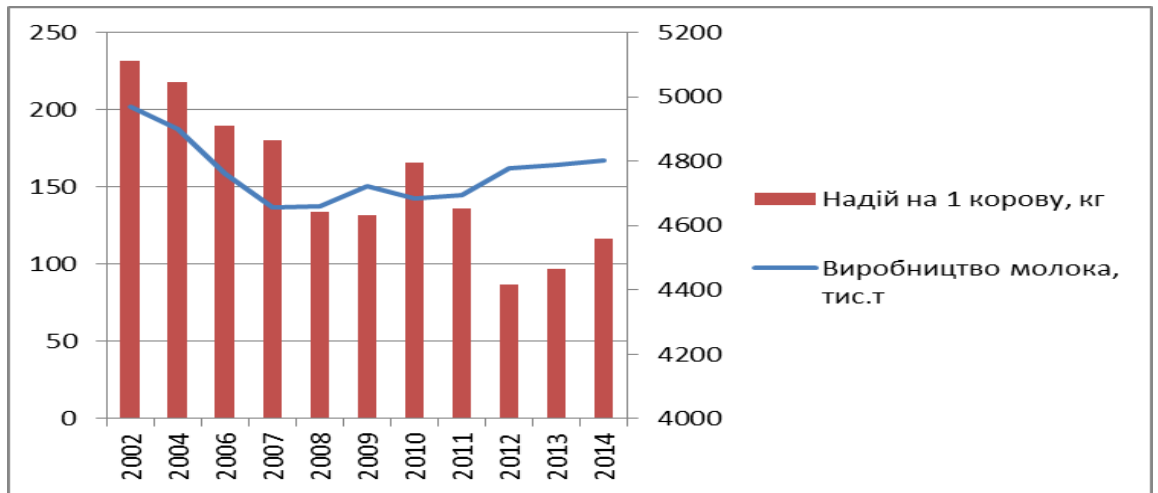

Рисунок 2 – Молочна продуктивність тварин в сільськогосподарських підприємствах Сумської області за 2002 – 2014 роки

Джерело: розрахунок автора

Так, якщо в молочному скотарстві кількість отриманої продукції скоротилась за досліджуваний період на 9,1%, то в м'ясному скотарстві вихід продукції в забійній вазі становить за досліджуваний період лише 30% від показника 2000 року.

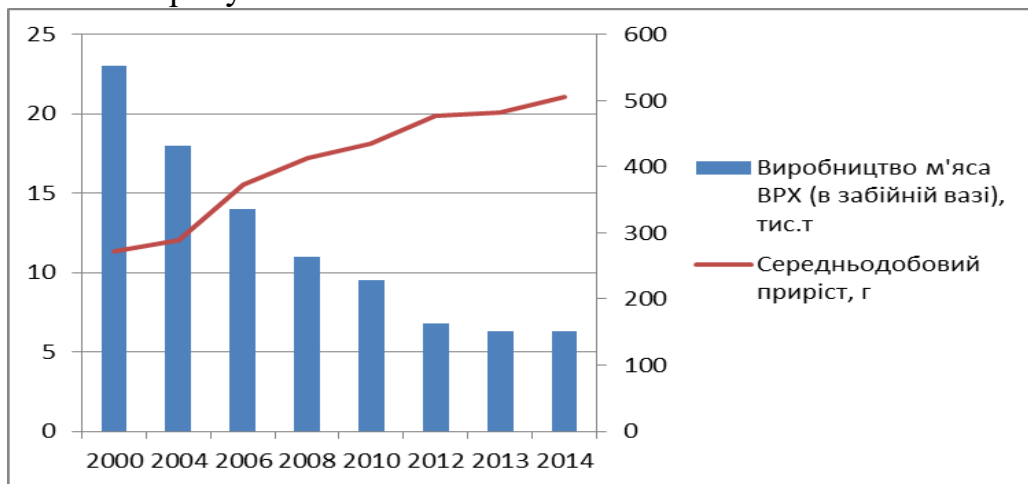

Рисунок 3 – М'ясна продуктивність тварин в сільськогосподарських підприємствах Сумської області за 2000 – 2014 роки

Джерело: розрахунок автора

П'ять сільськогосподарських підприємств області мають статус виробника екологічно–чистої продукції для виробництва продуктів дитячого харчування.

Таблиця 4 - Показники виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах по районах Сумської області

Район	2010					2014				
	Поголів'я, тис. гол.	Виробництво молока, тис.ц	Середньорічний надій, кг	Приріст ВРХ, тис.ц	Середньодобовий приріст, г	Поголів'я, гол.	Виробництво молока, тис.ц	Середньорічний надій, кг	Приріст ВРХ, тис.ц	Середньодобовий приріст, г
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Білопільський	4,3	6,6	3804	0,6	434	4,5	6,4	4522	0,5	422
Буринський	3,6	6,6	3852	0,4	433	3,2	6,3	4212	0,2	438
Великописарівський	1,4	4,3	4046	0,4	388	1,3	4,1	3890	0,3	399
Глухівський	3,3	5,7	3763	0,5	414	3,2	5,3	3956	0,3	455
Конотопський	14,5	18,6	4066	2,1	488	15,7	17,0	5315	1,6	511
Краснопільський	3,8	5,8	3792	0,7	389	3,2	5,9	4750	0,6	403
Кролевецький	5,0	6,8	2647	0,8	452	4,4	6,5	3139	0,3	487
Лебединський	7,9	8,6	2910	0,5	455	7,6	8,1	3120	0,7	499
Липоводолинський	6,7	9,2	3362	0,4	442	6,7	8,4	3580	0,3	485
Недригайлівський	2,0	4,5	4206	0,3	399	2,2	4,4	5022	0,3	426
Охтирський	5,8	7,9	3784	0,5	440	6,4	6,1	4110	0,6	438
Путівльський	2,4	6,3	2762	0,1	405	2,5	5,9	2035	0,2	433
Роменський	7,6	14,3	4278	1,7	456	9,4	13,9	4413	1,1	489
Середино-Будський	2,7	2,0	1713	0,1	414	2,2	2,0	2134	0,3	493
Сумський	14,3	25,1	4194	2,5	466	16,4	24,5	5132	1,8	507
Тростянецький	5,1	6,9	3985	0,5	452	5,5	6,7	4450	0,8	522
Шосткинський	2,7	3,1	2977	0,2	408	2,1	3,1	3560	0,3	477
Ямпільський	0,4	0,5	2613	0,2	387	0,3	0,4	2032	0,1	404
Разом по області	93,5	142,8	3488	13,6	436	96,8	135,1	4426	9,6	482

Джерело: розрахунок автора за даними Головного управління статистики в Сумській області

Важливим резервом підвищення ефективності виробництва продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах області є збільшення продуктивності тварин. Це підтверджує проведене групування у 186 сільськогосподарських підприємствах Сумської області (що складає 66 % від загальної кількості підприємств області), зайнятих виробництвом продукції скотарства (табл.5).

В Сумській області функціонує 70 великотоварних сільськогосподарських підприємства з поголів'ям молочних корів 400 голів і більше, на яких виробляється за рік 63% молока від загального виробництва з високими показниками якості, що позитивно впливає на формування закупівельних цін.

Так, наприклад, логічним є те, що в першій групі, де підприємства в середньому мають 85 корів, показники економічної ефективності виробництва молока є найнижчими. Проблемою є низька якість молока в цій

Таблиця 5 - Вплив концентрації молочного поголів'я ВРХ на ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах Сумської області в 2014 році

Показники	Поголів'я тварин, гол.			
	I до 99 корів	II від 100 до 299 корів	III від 300 до 499 корів	IV більше 500 корів
Кількість підприємств, од.	79	39	18	62
Кількість корів (в середньому на 1 підприємство), гол.	85	186	422	639
Вироблено молока, ц:				
-на підприємство, ц	2734	6837	17935	32154
-на середньорічну голову, кг	3217	3676	4250	5032
Витрати праці на середньорічну голову, люд.-год/ц	12,2	6,3	5,7	5,2
Повна собівартість 1 ц молока, ц	307,0	289,5	276,5	270,1
Ціна реалізації молока, грн/ц	322,3	318,7	323,5	323,2
Витрати на середньорічну голову, грн	8931,6	10335,5	8755,5	7985,2
Отримано прибутку:				
-на 1 ц молока, грн	15,3	29,2	47,0	53,1
-на 1 середньорічну голову, грн.	492,2	1073,4	1997,5	2671,9
Рентабельність, %	4,9	10,0	17,0	19,7

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області

групі підприємств через переважно ручне доїння, відсутність молокопроводів та молочних блоків.

Враховуючи сукупні витрати на одну середньорічну голову (яка найбільша в групі II з поголів'ям від 100 до 299 голів корів), говорити про прибутковість можна лише при перевищенні середньорічного надою на 1 корову позначки 3500 кг. У такому випадку забезпечується окупність витрат та забезпечується найпростіше розширене відтворення в продукції.

Підвищення концентрації поголів'я корів призводить до підвищення показників економічної ефективності виробництва молока, але для досягнення високої рентабельності слід в господарстві утримувати більше 500 голів корів. Саме такі підприємства можуть стати базою для інтенсивного відродження продукції скотарства на основі використання високопродуктивної худоби, будівництвом сучасних ферм, застосуванням енергоощадних технологій, вдосконаленням системи мотивації та оплати праці та раціональним використанням наявних ресурсів.

За 2007-2014 роки в області введено в дію 20 доїльних залів з модернізацією тваринницьких приміщень для безприв'язного утримання молочної худоби.

В 43 сільськогосподарському підприємстві встановлено 85 молокопроводів. Впровадження новітніх енергозберігаючих технологій, залучення інвестицій у скотарство значно вплинуло на підвищення продуктивності дійного стада, збільшення валового виробництва молока та його якості.

Племінна база області по молочному скотарству представлена 8 племінними заводами (в яких утримується близько 2,6 тис. корів) та 17 племрепродукторів (2,7 тис. голів корів) в яких розводяться породи українська чорно-ряба молочна порода, українська бура молочна, українська червоно-ряба молочна, лебединська, швіцька, симентальська.

Розведенням м'ясної худоби займається 14 сільськогосподарських підприємств, з яких 1 племінний завод ТОВ АФ «Україна» Шосткинського району по розведенню української м'ясної породи, 2 племрепродуктори: по світло-аквітанській породі (Іванівська дослідно-селекційна станція Охтирського району) та лімузинській породі (ПрАТ АФ «Мрія» Конотопського району). Середньодобові прирости на відгодівлі великої рогатої худоби в таких підприємствах складають понад 800 грам. У середньому по області середньодобові прирости на вирощуванні ВРХ в сільськогосподарських підприємствах дорівнюють 440-500 г.

Розвиток сучасного м'ясного скотарства орієнтований на інтенсивний характер, тому вимагає більш кардинальних заходів щодо відновлення. Тому на сучасному етапі надзвичайно актуальною залишається проблема збільшення м'ясного поголів'я та продуктивності ВРХ у сільськогосподарських підприємствах, застосовуючи організаційно-економічний механізм відродження продукції на основі концентрації та інтенсифікації (табл.6).

Таблиця 6 - Вплив концентрації поголів'я на ефективність виробництва м'яса ВРХ в сільськогосподарських підприємствах Сумської області в 2014 р.

Показники	Поголів'я тварин, гол.			
	I до 299 голів	II від 300 до 599 голів	III від 600 до 999 голів	IV більше 1000 голів
Кількість підприємств, од.	5	22	56	11
Поголів'я (в середньому на 1 підприємство), гол.	178	450	789	1478
Приріст 1 голови ВРХ, ц	66,5	73,3	81,4	79,5
Виробництво приросту ВРХ на 1 господарство, ц	273,2	454,4	632,2	866,6
Середньодобовий приріст, г	430	455	488	715
Витрати праці на середньорічну голову, люд.-год/ц	132,6	120,5	84,4	112,5
Витрати кормів на 1 ц приросту, ц.корм.од	22,5	18,1	10,4	17,0
Повна собівартість 1 ц приросту, грн	1950,0	1946,9	1855,8	1730,4
Витрати на середньорічну голову, грн	9355,5	8522,8	6976,3	6524,6
Ціна реалізації, грн/ц	1352,3	1453,5	1455,0	1527,3
Отримано збитку:				
-на 1 ц приросту, грн	597,7	493,4	400,8	203,1
-на 1 середньорічну голову, грн.	39747,1	36166,2	32625,1	16146,5
Рентабельність, %	-30,6	-25,3	-21,6	-11,7

Джерело: розраховано автором за даними Головного управління статистики в Сумській області

Аналізуючи наведені дані відзначаємо, що із зростанням середньодобових приростів знижується собівартість відгодівлі тварин, одночасно підвищується витрати на утримання середньорічного поголів'я та ціни реалізації їх живої маси. Якщо на підприємствах із середньорічним поголів'ям до 299 голів собівартість центнера приросту живої маси становить в середньому 1950 грн, то в групі із середньорічним поголів'ям понад 1000 голів собівартість приросту складає 1730,4 грн. При цьому також більш високі середньодобові прирости отримують сільськогосподарські підприємства з підвищеною концентрацією поголів'я.

Собівартість є в даному випадку основним показником конкурентоспроможності підприємств, бо зменшення цього показника в умовах невисокої закупівельної ціни на м'ясо ВРХ є запорукою виживання.

Структура виробничих витрат в м'ясному тваринницькому скотарстві є незмінною протягом останніх десяти років, за виключенням незначного підвищення витрат на оплату праці з відрахуваннями (рис.4).

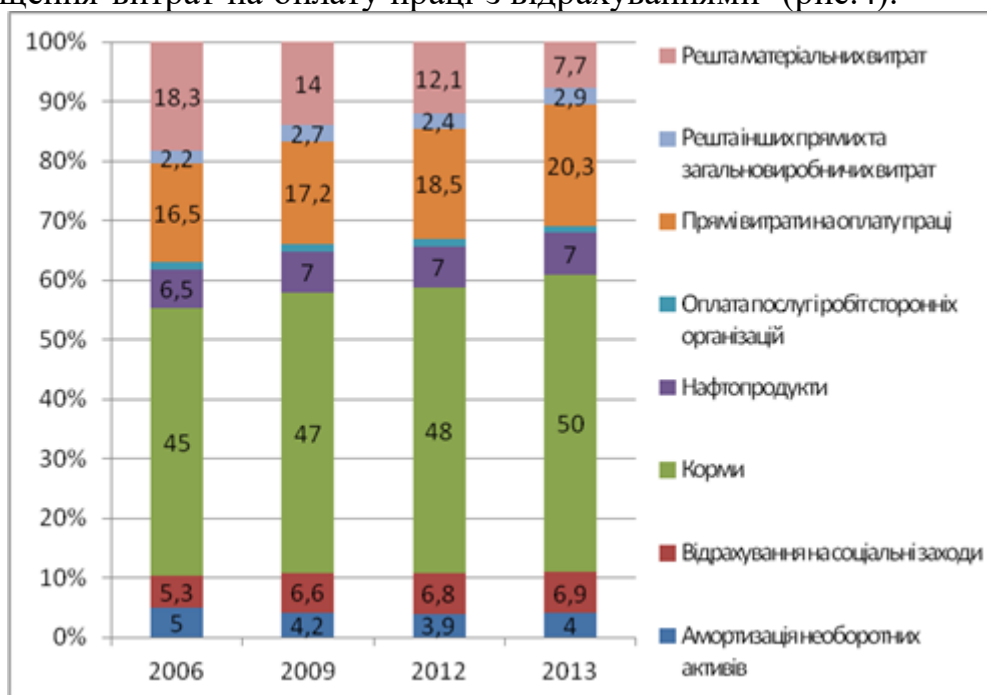

Рисунок 4 – Структура матеріальних витрат при виробництві продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Джерело: розраховано автором за даними форми № 50-с.г.

Враховуючи, що в скотарстві основними витратами є вартість кормів, слід розглянути вплив ціни на корми на ефективність господарювання сільськогосподарських підприємств (табл.7).

Отже, як свідчать проведені розрахунки, виробничі витрати на отримання продукції скотарства прямо пропорційно залежать від вартості кормів.

Таблиця 7 - Аналіз вартості кормів при виробництві продукції скотарства в сільськогосподарських підприємствах

Показник	Роки					2014 / 2006, %
	2006	2008	2010	2012	2014	
Ціна комбікорму, грн/т	1180,2	1220,3	1340,0	1420,7	1660,6	140,7
Собівартість кормових коренеплодів, грн/т	111,4	139,7	162,1	202,4	235,5	211,4
Собівартість сінажу, грн/т	69,3	92,2	114,6	125,9	147,5	212,8
Собівартість силосу, грн/т	71,8	91,6	113,3	135,4	155,3	216,3
Виробничі витрати на виробництво приросту ВРХ, грн/т	6544,4	8335,5	10444,6	12297,3	2142,8	298,9
Виробничі витрати на виробництво молока, грн/т	782,6	1079,0	1549,9	1793,0	2357,4	262,9

Джерело: розрахунки автора

Проте, рівень собівартості приросту ВРХ залежить від системи факторів. Вплив деяких із них на виробничу собівартість 1 ц приросту ВРХ (у) досліджувався на прикладі 156 сільськогосподарських підприємств Сумської області з використанням кореляційно-регресійного аналізу. Для цього були відібрані наступні фактори:

x_1 - середньодобовий приріст ВРХ, г.;

x_2 - затрати праці на 1 ц. приросту, люд.-год.;

x_3 - затрати корму на 1 ц. приросту, ц. корм. од.

x_4 – частка витрат на корми в структурі собівартості, %

Одержана кореляційна залежність собівартості 1 ц приросту ВРХ від відібраних факторів має вигляд:

$$y_x = 344,5 - 0,883x_1 + 5,343x_2 + 7,211x_3 + 11,542x_4.$$

$$R = 0,63.$$

Отже, проведені дослідження вказують, що для зниження собівартості приросту ВРХ та підвищення економічної ефективності продукції скотарства першочерговими завданнями є: підвищення продуктивності тварин та зниження витрат на корми. Це означає, що слід раціонально підходити до створення збалансованої системи годівлі тварин, яка забезпечить потреби тварин та буде економічно вигідною для підприємства.

Для регресійного аналізу залежності собівартості виробництва молока було визначено наступні фактори:

x_1 – середньорічний надій на 1 корову, кг;

x_2 - затрати праці на виробництво 1 ц молока, люд.-год.;

x_3 - затрати корму на виробництво 1 ц молока, ц. корм. од.

x_4 – частка витрат на корми в структурі собівартості, %

Одержана кореляційна залежність собівартості виробництва 1 ц молока від відібраних факторів має вигляд:

$$y_x = 744,3 - 0,113x_1 + 4,441x_2 + 5,316x_3 + 8,441x_4.$$

$$R = 0,67.$$

Як свідчать проведені розрахунки, при виробництві приросту ВРХ та молока спостерігається залежність від однакових факторів: зростання результативного показника відбувається при збільшенні продуктивності тварин, а на збільшення собівартості найбільше впливає вартість кормів та їх витрати в процесі виробництва продукції.

Перевіримо отримані розрахунки відповідно до концентрації поголів'я ВРХ в сільськогосподарських підприємствах. Для цього спочатку зробимо припущення щодо загальної тенденції в зміні собівартості: собівартість повинна зменшуватись при підвищенні концентрації поголів'я ВРХ, бо тільки в цьому випадку підприємству доцільно запроваджувати власне кормовиробництво (табл.8).

Таблиця 8 - Результати кореляційно-регресійного аналізу залежності собівартості виробництва продукції скотарства від концентрації поголів'я

Група	Поголів'я ВРХ	Площа під кормовими культурами в середньому на 1 підприємство	Середнє поголів'я на 1 підприємство, гол.	Собівартість 1 ц продукції, грн.	Рівняння регресії	R ²
Молоко						
I	до 99 гол	312,3	64	3210,0	$Y=58,3+0,002x$	0,37
II	100-299	631,8	211	2944,5	$Y=106,04 - 0,12x$	0,11
III	300-499	739,6	422	2488,5	$Y=308,4 - 0,29x$	0,16
IV	більше 500	1380,0	830	2230,1	$Y=566 - 0,44x$	0,41
Приріст ВРХ						
I	до 299	465,4	206	1950,0	$Y=412,6+0,41x$	0,44
II	300-599	867,4	467	1946,9	$Y=289 + 0,16x$	0,19
III	600-900	1843,9	716	1855,8	$Y=644,9 - 0,26x$	0,39
IV	більше 1000	2234,3	1688	1730,4	$Y=179,6 - 0,39x$	0,47

Джерело: розрахунок автора

Згідно результатів кореляційно-регресійного аналізу залежності виробничої собівартості 1 ц молока від площі під кормовими культурами по підприємствах, що увійшли в групи з визначеною кількістю поголів'я ВРХ було виявлено, що зв'язок між собівартістю та площею під кормовими культурами в сільськогосподарських підприємствах з поголів'ям до 99 голів та понад 500 голів ВРХ є найщільнішим, лише з тією різницею, що в першій із зазначених груп ця залежність проявляється у збільшенні собівартості при розширенні площі кормових культур, а в іншій групі – цей зв'язок носить

обернений характер, що й свідчить про доцільність проведення власного кормовиробництва.

Аналогічна тенденція спостерігається і при вирощуванні ВРХ на м'ясо. Так, наприклад, ефект від концентрації поголів'я починає проявлятися в господарствах III та IV груп (від 600 голів ВРХ). Слід зазначити, що саме ці підприємства є основними товаровиробниками в продукції м'ясного скотарства в Сумській області та забезпечують ринок 60% продукції.

Для підтвердження викладеної вище інформації щодо ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств Сумської області в продукції нижче наводиться аналіз показників розвитку скотарства в передових господарствах за 2014 рік (табл.9).

На основі проведеного аналізу даних можна говорити про підтвердження висунутої гіпотези щодо залежності результативності діяльності підприємства від кількості та продуктивності поголів'я.

Взаємозалежність показників «витрати - обсяг виробництва – прибуток» може стати відправною точкою в аналізі всієї діяльності підприємства та визначати темпи його зростання.

Зважаючи на процеси, що відбуваються в продукції, слід визначити можливі рівні коливання ефективності – безбитковості та зони безпеки, що дасть основу для прийняття управлінських рішень.

Для проведення розрахунків проводять розподіл витрат на постійні та змінні, що дозволить розрахувати маржинальний прибуток та провести аналіз суми покриття. Згідно прийнятої методології, необхідно буде розрахувати наступні показники: питома вага маржинального доходу, зона безпеки, зона стійкості, зона безбитковості виробництва. Результати розрахунків наводимо в таблиці 10.

Таблиця 9 - Показники розвитку виробництва продукції скотарства у с.-г. підприємствах Сумської області у 2014 р.

Показники	СВК АФ «Перше травня»	ТОВ «Велетень»	ТОВ «Вітчизна»	ПАТ «Радгосп Шевченківський»	ПП «Довжик»	У середньому по області на 1 підприємство
Виробництво молока						
Поголів'я корів, голів	422	800	667	716	652	389
Середньорічна продуктивність корів, кг	3852	5088	4243	4265	5018	4426
Валове виробництво молока, ц	17025,8	40704,0	28300,8	30537,4	32717,4	17217
Виробничі витрати на корову, грн	3101,76	6431,75	4304,16	4227,39	6473,73	3766,51
Ціна реалізації 1 ц молока, грн	320,0	300,0	300,0	320,0	330,0	324,2
Окупність витрат на молоко, %	122,3	109,8	129,5	133,4	124,5	122,9
Виробництво приросту ВРХ						
Поголів'я молодняку та дорослих тварин на відгодівлі, голів	1226	1676	1710	2585	1655	590
Середньодобовий приріст, г	580	324	541	510	391	381
Валове виробництво приросту ВРХ, ц	2595,44	1982,04	3376,65	4811,98	2361,93	820,48
Виробничі витрати на 1 голову, грн	2673,06	3258,65	2896,07	2274,58	3078,44	1413,64
Ціна реалізації 1 ц м'яса ВРХ, грн	1450,0	1450,0	1470,0	1500,0	1450,0	14,8
Окупність витрат на 1 ц приросту ВРХ, %	0,73	0,69	0,84	0,86	0,69	0,82
Виробництво продукції скотарства у цілому						
Умовне поголів'я ВРХ, голів	1518	1806	2033	2811	2093	1022
Виробничі витрати на 1 ум. голову ВРХ, грн	2965,4	4018,0	3774,2	3312,2	5053,8	3091,7
Вироблено валової продукції на 1 ум. голову ВРХ, грн	3288,9	3079,5	3387,5	3475,9	3499,5	2498,2
Окупність витрат на виробництво продукції скотарства у цілому	1,260	1,040	0,995	1,479	0,745	0,883
Питома вага виручки від м'ясному тамолочної продукції в загальному показнику, %	44,2	37,3	56,2	79,4	56,7	0,46

Джерело: розраховано автором за даними форми № 50-с.г.

Таблиця 10 - Розрахунок показників CVP-аналізу функціонування підприємств в продукції скотарства

Показники	СВК АФ «Перше травня»	ТОВ «Велетень»	ТОВ «Вітчизна»	ПАТ «Радгосп Шевченків- ський»	ПП «Довжик»
<i>Молоко</i>					
Валове виробництво молока, ц	17025,8	40704,0	28300,8	30537,4	32717,4
Виробничі витрати, тис.грн	134445,1	960932,1	150278,3	229644,5	151130,0
-з них змінних витрат, тис.грн	96156,3	61677,7	121723,2	19685,5	10845,4
Виручка від реалізації, тис.грн	176959,1	122079,4	188763,7	312158,7	180258,9
Коефіцієнт маржинального доходу, %	45,66	49,48	35,52	53,69	47,99
Обсяг беззбиткового виробництва, ц	25958,3	32433,5	22397,2	69383,9	46240,1
Зона стійкості роботи (закриття), ц	11853,0	27831,1	18839,8	64996,7	43427,7
Зона безпеки, ц	28822,7	8270,5	39853,8	26994,1	8960,9
<i>Приріст ВРХ</i>					
Валове виробництво приросту ВРХ, ц	2595,44	1982,04	3376,65	4811,98	2361,93
Виробничі витрати, тис. грн	68003,2	41322,0	72213,4	72416,2	46789,9
-з них змінних витрат, тис.грн	52544,2	23289,3	58965,5	70544,3	33299,2
Виручка від реалізації, тис. грн	14,5	14,5	14,7	15,0	14,5
Коефіцієнт маржинального доходу, %	6,19	18,88	3,65	2,23	2,69
Обсяг беззбиткового виробництва, ц	5229,07	3473,18	5740,29	5607,42	3907,35

Джерело: розрахунок автора

Маржинальний аналіз виявив методологічні розмежування в дослідженні продукції скотарства в зазначених сільськогосподарських підприємствах Сумської області. Так, наприклад, товаровиробники, що спеціалізуються на виробництві молока, своїм обсягом виробництва перевищили точку беззбитковості, забезпечивши собі прибутковість діяльності. Вони мають достатній запас міцності (зону безпеки), що зменшує ризики.

У продукції м'ясного скотарства ситуація значно гірша. При розрахунку маржинального доходу було виявлено, що ціна закупівлі сировини переробними підприємствами не покриває навіть змінних витрат, тому обсяг беззбиткового виробництва в продукції м'ясного скотарства значно вища фактичного обсягу виробництва.

Метод маржинального доходу побудований на тезі, що зі зростанням обсягу реалізації умовно-постійні витрати на одиницю продукції

зменшуються. Тому в першу чергу для досягнення позитивних результатів слід нарощувати обсяги виробництва продукції. На сьогоднішній день основою для відродження продукції м'ясного скотарства в сільськогосподарських підприємствах повинна стати державна підтримка (табл.11).

Таблиця 11 - Вплив державної підтримки на економічну ефективність виробництва яловичини в сільськогосподарських підприємствах Сумської області

Показник	Роки					2014/ 2006, %
	2006	2008	2010	2012	2014	
Собівартість реалізованої продукції, грн/ц	773,6	1102,2	1497,2	1744,3	2441,2	245,6
Ціна реалізації (без дотацій), грн/ц	491,7	903,3	930,9	1290,1	1850,0	284,00
Збитковість, %	36,4	18,0	37,8	26,0	24,2	-12,2 п.в.
Обсяг державної підтримки, грн/ц	77,3	92,2	89,3	65,4	23,5	133,9
Ціна реалізації (з урахуванням державної підтримки), грн/ц	569,0	995,5	1020,2	1385,5	1873,5	263,6
Збитковість (з урахуванням державної підтримки), %	26,4	9,7	31,9	20,6	23,3	-3,1 п.в.

Джерело: розрахунки автора на основі даних Головного управління статистики Сумської області

Законом України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» за бюджетною програмою «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» передбачені видатки загального фонду у розмірі понад 822 млн. грн. На виконання цього закону було виділено та доведено до господарюючих суб'єктів 512 млн.грн [1].

Як показують проведені розрахунки, рівень збитковості виробництва м'яса ВРХ надто високий. Навіть державна підтримка не змогла нівелювати його. Через низьку реалізаційну ціну, яку встановлюють переробні підприємства, сільськогосподарські підприємства змушені відмовлятися від вирощування ВРХ. Саме тому головним завданням державної підтримки є формування цінової політики (як це було зроблено з молоком), забезпечення раціональних відносин між виробництвом і переробкою, ліквідування тінювих збутових схем тощо.

Окрім цього, значною підтримкою для залучення інвестицій у великотоварне виробництво буде розширення доступності до середньострокових (до 3 років) та довгострокових (до 8 років) кредитів комерційних банків за рахунок часткової компенсації з державного бюджету ставок користування запозиченими коштами; спрощення дозвільної процедури на впровадження тваринницьких проектів та бюджетної підтримки будівництва інженерної інфраструктури, а саме електричних, газових мереж, системи водопостачання тощо [2].

У результаті проведеного комплексного аналізу стану продукції скотарства в сільськогосподарських підприємств області встановлено, що

підприємства мають значні резерви збільшення розмірів прибутку та підвищення рівня рентабельності виробництва. Основними із них є такі: оптимізація структури виробництва і реалізації продукції та поглиблення рівня спеціалізації підприємства; підвищення продуктивності праці та ефективності використання основних фондів підприємства; зменшення витрат і зниження собівартості продукції.

Одним із більш вагомих заходів підтримки скотарства є підтримка крупнотоварного виробництва, що передбачає часткове відшкодування вартості будівництва (або реконструкції) тваринницьких ферм і комплексів. На такі цілі в державному бюджеті минулого року виділялося 500 млн.грн. Механізм отримання та використання компенсаційних коштів схвалений урядовою Постановою №900 від 4 жовтня 2011 року. За цим нормативним документом бюджетні субсидії виділятимуться на відшкодування до 50% вартості (без урахування ПДВ) завершених у 2009-2011 роках етапів будівництва (або реконструкції) ферм і комплексів. Основною умовою для отримання державної підтримки є досягнення мінімального рівня потужності об'єктів. У таких фермах мають утримувати не менше 500 голів великої рогатої худоби, з яких понад 300 голів – корови [3].

За підсумками минулого року за цією програмою виділялися кошти 20 суб'єктам господарювання у розмірі 226 млн. грн, що дало можливість частково відшкодувати вартість побудованих та реконструйованих тваринницьких ферм і комплексів, у тому числі молочнотоварних ферм на 1987 корів. За інформацією регіонів торік побудовано 26 об'єктів, з них у продукції скотарства - 25; реконструйовано 95 об'єктів, у тому числі в продукції скотарства - 86.

Отже, проведення цілеспрямованої роботи щодо визначених напрямів розвитку виробництва продукції забезпечить створення сприятливого інвестиційного середовища, її стабільне функціонування, досягнення оптимального рівня насиченості внутрішнього ринку молоком та молочною продукцією.

Так, розпочато будівництво молочнотоварного комплексу на 1000 корів у ПСП «АФ «Піонер» с. Чупахівка. Планується ввести в дію першу чергу комплексу на 350 корів. Закуплено 85 телиць у господарствах населення. Проводиться робота із закупівлі 200 нетелей у племгосподарствах Сумської області та 200 голів у інших регіонах. Окрім цього, Хухрянська філія «Райз Максимко» планує закупити імпорتنу худобу м'ясного напрямку продуктивності, що дасть можливість збільшити існуюче поголів'я на 1000 голів. Утримання м'ясної худоби не потребує великих капіталовкладень. У підприємстві передбачається проведення реконструкції існуючих приміщень та будівництво легких навісів для худоби.

Список літератури:

1. Закон України „Про державний бюджет України на 2014 рік» [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4915-88>.

2. Майстро С.В. Напрями державної підтримки аграрного сектора та її вплив на конкурентоспроможність продукції на світовому ринку [Електронний ресурс] / С.В. Майстро. - Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/galuz/05msvpsr.pdf>.

3. Пархомиць М. К. Аналіз сучасного стану розвитку м'ясного скотарства в Україні / М. К. Пархомиць, П. Р. Пуцентейло // Інноваційна економіка. - 2009. - № 3. - С. 62-67.

РОЗДІЛ 3.

АНАЛІЗ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА НАПРЯМКИ СТАЛОГО ЇХ ВІДТВОРЕННЯ

3.1. Аналіз стану земельних ресурсів Сумської області як інструмент оцінки доцільності впровадження засад сталого землекористування

Україна посідає одне з провідних місць за запасами та обсягами використання природних ресурсів. Вони є важливим чинником соціально-економічного розвитку регіонів, проте, як наголошують провідні вчені Мішенін Є.В., Харічков С.К., Александров І.О. Черніченко Г.О. Хвесик М.А., Андреева Н.М., саме земля виступає основним економічним ресурсом, що концентрує більшість елементів ресурсного потенціалу аграрних підприємств.

Стан земельних ресурсів значною мірою визначається просторовою диференціацією типів ґрунтоутворення та інтенсивністю їх трансформації та експлуатації, головним чином у галузі агропромислового виробництва. Ґрунти України, як основний складовий потенціал природно-ландшафтного ресурсу, є не лише національним багатством України, але й ресурсом світового значення [6, С.129-133].

Урахування факторів, що визначають рівень ефективності сільськогосподарського виробництва, дало можливість реально оцінити наявні ресурси, розробити стратегію стійкого розвитку аграрних підприємств і визначити шляхи розвитку аграрної економіки в ринкових умовах. Перехід сільськогосподарського виробництва до адаптивного розвитку має здійснюватися за принципом поєднання законів розвитку природи та людської цивілізації. Економічні закони не повинні суперечити законам відтворення природного середовища та його ресурсів, а створювати умови для їх оптимальної взаємодії [4]. Використовуючи природну основу землі, землевласники та землекористувачі обов'язково повинні враховувати основні екологічні закони землеробства: закон незамінності та рівнозначності факторів; закон мінімуму, оптимуму та максимуму; закон сукупної дії або взаємодії факторів; закон повернення поживних речовин у ґрунт; закон плодозмін [5, с.9].

У лісостеповій зоні України, до якої відноситься Сумська область, розподіл земель за цільовим призначенням не має достатньої екологічної та економічної обґрунтованості. За розрахунками коефіцієнта екологічної стабільності (Таблиця 1.), проаналізованого Кривовим В.М. [2] Лісостеп України належить до стабільно нестійкого.

Таблиця 1 - Коефіцієнт екологічної стабільності у лісовій зоні України у розрізі областей

Області	Коефіцієнт екологічної стабільності	Екологічна стабільність
Вінницька	0,33	Стабільно нестійка
Київська	0,47	-//-
Полтавська	0,35	-//-
Сумська	0,40	-//-
Тернопільська	0,35	-//-
Харківська	0,34	-//-
Хмельницька	0,35	-//-
Черкаська	0,38	-//-
Чернівецька	0,54	Середньо стабільна
Разом по Україні	0,41	Стабільно нестійка

Зокрема, оцінка тенденцій екологічної стабільності землекористування в межах регіонів України шляхом розрахунку коефіцієнта екологічної стабільності (Табл. 2) свідчить, що екологічна стабільність землекористування на території України належить до стабільно нестійкої (К.ек.ст. 0,41) [3].

Найвищий високий ступінь антропогенного навантаження на земельні ресурси: (5 балів) мають забудовані землі промисловості, транспорту; значний ступінь (4 бали) мають – рілля, багаторічні насадження; середній ступінь антропогенного навантаження (3 бали) мають природні кормові угіддя (сінокоси, пасовища), залужені балки; незначний (2 бали) – лісосмуги, чагарники, ліси, болота, під водою; низький ступінь (1 бал) – мікрозаповідники. До основних антропогенних чинників впливу на земельні ресурси належать сільськогосподарська освоєність, особливо розораність земель, ерозійні та інші деградаційні процеси, забрудненість ґрунтів тощо. Нами було проведено розрахунок коефіцієнту екологічної стабільності та коефіцієнт антропогенного навантаження по Сумській області станом на 2015р. (Табл. 2.)

Таблиця 2 - Розрахунок коефіцієнта екологічної стабільності та коефіцієнта антропогенного навантаження Сумської області

Угіддя	Коефіцієнт екологічної стабільності угіддя(К ₁)	Площа угіддя (Р) тис.га	К ₁ ×Р	Бал угіддя (Б)	Р×Б
Забудована територія і дороги	0,00	88,4	0,00	5	442
Рілля	0,14	1227,4	171,84	4	4909,6
Лісосмуги	0,38	7,28	2,77	2	14,56
Фруктові сади, чагарники	0,43	28,9	12,43	4	115,6
Городи	0,50	28,5	14,25	4	114
Сіножаті	0,62	280,8	174,1	3	842,4
Пасовища	0,68	167,0	113,56	3	501
Ставки і болота	0,79	92,9	73,4	2	185,8
Ліси	1,00	462,02	462,02	2	924,04
ВСЬОГО	-	2383,2	1024,37	-	8049

Власні розрахунки автора

Коефіцієнт екологічної стабільності Сумської області становить:

$$K_{\text{ек.ст.}} = \frac{1024,37}{2383,2} = 0,42$$

Порівнюючи отриманий нами показник станом на 2010 рік з даними дослідження Кривова В.М. [3] можемо зазначити, що в 2005 р. показник екологічної стабільності по Кривову становив 0,40, а на сьогоднішній день даний коефіцієнт дещо збільшився, однак залишається в діапазоні стабільно нестійкого.

Коефіцієнт антропогенного навантаження Сумської області становить

$$K_{\text{ан.нав.}} = \frac{8049}{2383,2} = 3,38$$

Даний показник характеризує, наскільки великий вплив на стан довкілля несе в собі діяльність людини, у тому числі антропогенний вплив на земельні ресурси (Таблиця 3.).

Таблиця 3 - Класифікація ступенів антропогенного навантаження земель

Ступінь антропогенного навантаження	Бал	Категорія земель
Найвищий	9	Землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення
Дуже високий	8	Землі сільськогосподарського призначення
Високий	7	Землі житлової та громадської забудови
Між середнім та високим	6	Землі водного фонду
Середній	5	Землі історико-культурного призначення
Між низьким та середнім	4	Землі рекреаційного призначення
Низький	3	Землі оздоровчого призначення
Дуже низький	2	Землі лісового фонду
Найнижчий	1	Землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення

Отриманий нами в результаті розрахунків коефіцієнт антропогенного навантаження $K_{\text{ан.нав.}}=3,38$ знаходиться між низьким та середнім рівнем антропогенного тиску, це в цілому є позитивним фактором.

Розподіл районів Сумської області за величиною коефіцієнта екологічної стабільності Таблиця 4. [1, с. 506].

За результатами проведеного аналізу можемо дійти висновку, що найбільший вплив на навколишнє середовище спостерігається у Білопільському (3,73), Великописарівському (3,57), Липоводолинському (3,64), Недригайлівському (3,57) та Роменському (3,56) районах. Найнижче значення коефіцієнта спостерігається у Середино-Будському (3,01), Ямпільському (3,09) та Кролевецькому (3,11) районах.

Підтвердженням тому є наступні показники - середній вміст гумусу в 1965 – 1970 роках складав 3,5%, в 1981 – 1985 рр. – 3,37%, тобто за 15 років його вміст зменшився на 0,3%. У той же час лише за останні 5 років втрати гумусу становлять 0,10% (від 3,3 до 3,2%).

Таблиця 4 – Розподіл районів Сумської області за величиною коефіцієнта екологічної стабільності

Райони	Величина коефіцієнта екологічної стабільності території	Екологічна стабільність території
Білопільський	0,28	нестабільна
Буринський	0,30	нестабільна
Великописарівський	0,33	нестабільна
Глухівський	0,43	нестійко стабільна
Конотопський	0,39	нестійко стабільна
Краснопільський	0,50	нестійко стабільна
Кролевецький	0,56	середньо стабільна
Лебединський	0,45	нестійко стабільна
Липоводолинський	0,32	нестабільна
Недригайлівський	0,35	нестійко стабільна
Охтирський	0,42	нестійко стабільна
Путивльський	0,46	нестійко стабільна
Роменський	0,35	нестійко стабільна
Середино-Будський	0,59	середньо стабільна
Сумський	0,41	нестійко стабільна
Тростянецький	0,50	нестійко стабільна
Шосткинський	0,54	середньо стабільна
Ямпільський	0,55	середньо стабільна
Сумська область	0,43	нестійко стабільна

Однак у порівнянні з іншими областями України у Сумській області є досить гарні передумови для розвитку сталого землекористування, а відповідно виробництва органічної продукції рослинництва

Ґрунти області в основному представлені чорноземами типовими, темно-сірими лісовими ґрунтами та чорноземами опідзоленими, дерново-підзолистими, ясно-сірими та сірими лісовими та іншими (Рис.1., Табл. 5).

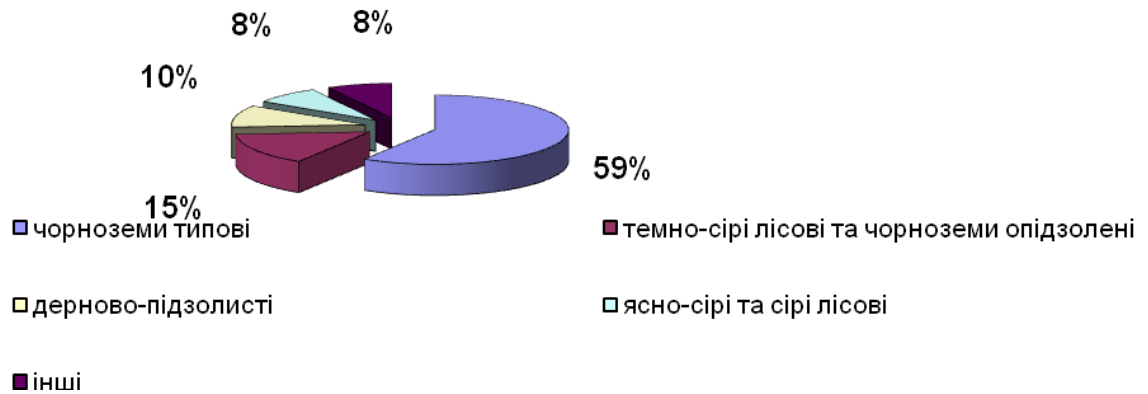

Рисунок 1 - Ґрунти, поширені на території Сумської області, %

Таблиця 5 - Площі основних агровиробничих ґрунтів орних земель Сумської області

Агровиробничі групи ґрунтів	Площа, тис. га	%
Дерново-підзолисті зв'язно-піщані	25,2	1,9
Дерново-підзолисті супіщані та легкосуглинкові	109,4	8,3
Ясно-сірі та сірі лісові	105,9	8,1
Темно-сірі лісові та чорноземи опідзолені	197,7	15,1
Чорноземи типові глибокі малогумусні	725,8	55,3
Чорноземи типові слабосолонцюваті	46,1	3,5
Лучні у тому числі солонцюваті	18,8	1,4
Лучно-болотні та болотні	3,3	0,3
Дернові	22,6	1,7
Торфоболотні та торфовища	2,3	0,2
Середньо- і сильно змиті	55,6	4,2
Всього	1312,7	100

Ці ґрунти здатні повністю задовольнити потреби області у виробництві рослинного білку, що використовується безпосередньо для харчування людей та відгодівлі сільськогосподарських тварин.

Важливим завданням сільськогосподарського виробництва є раціональне використання сільськогосподарських угідь, збереження і відтворення їх продуктивності.

З ґрунтів області з одержаним урожаєм з 1 гектара виноситься 71 кілограм азоту, 30 кілограм фосфору, 81 кілограм калію, що в цілому становить 182 кілограми поживних речовин. Для збереження природної родючості ґрунту шляхом рівноважного балансу основних елементів живлення потрібно щороку вносити на 1 га посівної площі з різними видами добрив не менше ніж 70 кг азоту, 25 кг P₂O₅ і 35 кг K₂O, тобто мінімальна потреба у поживних речовинах становить 130 кг/га (Рис.2).

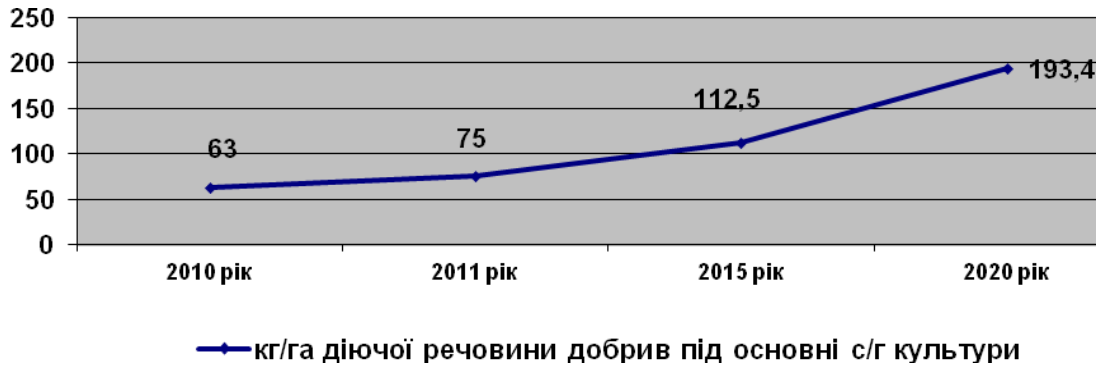

Рисунок 2 - Динаміка внесення мінеральних добрив під основні сільськогосподарські культури (діючих речовин), кг/га

Внесення мінеральних добрив в повній мірі не зможе компенсувати втрати органічної речовини в ґрунті при вирощуванні сільськогосподарської продукції. Щорічні втрати гумусу ґрунтами області становлять 0,6 т/га. З урахуванням стану, що склався, для відтворення родючості ґрунтів області необхідно вносити органічної речовини в перерахунку на органічні добрива під основні культури:

- озима пшениця – 10,4 т/га;
- кукурудза на зерно – 12,8 т/га;
- цукровий буряк - 18,5 т/га;
- соняшник – 20,7 т/га;
- кукурудза МВС – 11,9 т/га.

У цілому по області потреба в органічних добривах становить 11,2 млн. тонн. Збільшення виробництва органічних добрив в першу чергу необхідно здійснювати за рахунок відтворення тваринництва. Так, виробництво органічних добрив у 2010 році становило 1,4 млн. тонн, прогноз до 2015 рік – 1,7 млн. тонн, до 2020 року – 1,8 млн. тонн (Рис.3).

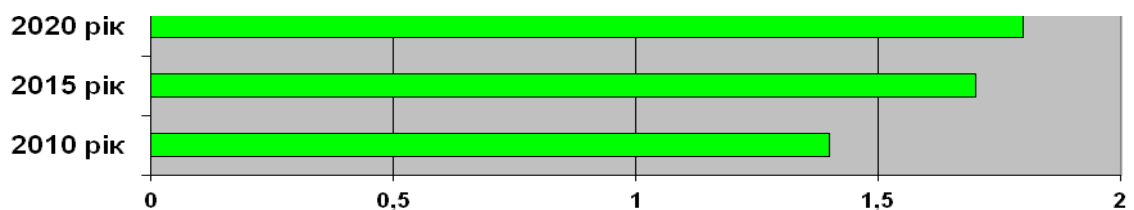

Рисунок 3 - Динаміка виробництва органічних добрив, млн. тонн

Перспективним заходом для забезпечення органічною речовиною ґрунту є загортання пожнивних решток.

Використання пожнивних решток для компенсації органічної речовини в ґрунті у 2010 році становила 0,51 млн. тонн, до 2015 року – 1 млн. тонн, до 2020 року – 1,5 млн. тонн (Рис.4).

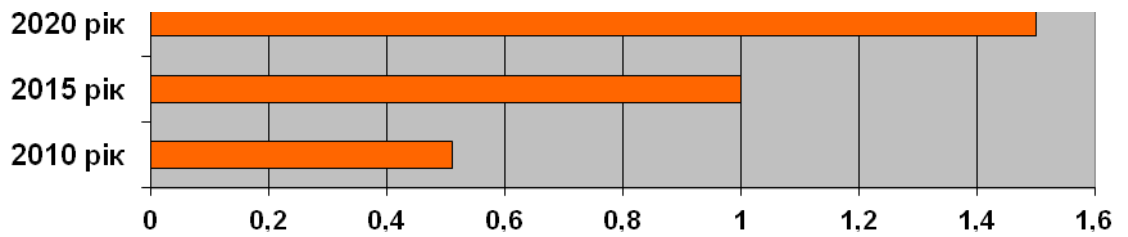

Рисунок 4 - Використання поживних решток для компенсації органічної речовини в ґрунті, млн. тонн

З метою стабілізації кислотності ґрунту та недопущення підкислення ґрунтів області необхідно здійснювати вапнування кислих ґрунтів. У 2010 році обсяги вапнування кислих ґрунтів в області становили 3,2 тис. гектарів, у 2015 році проведено вапнування на площі 12 тис. гектарів, потреба у 2020 році складе 20 тис. гектарів (Рис.5).

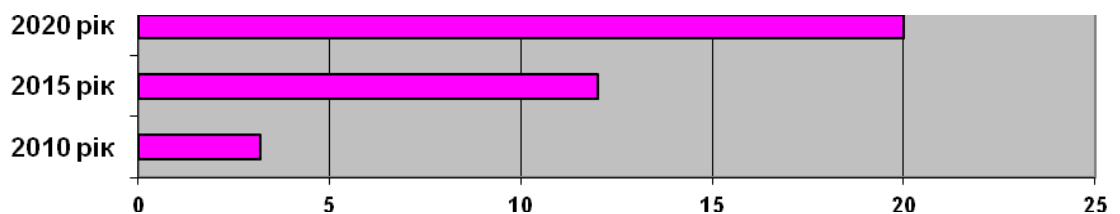

Рисунок 5 - Потреба у вапнуванні кислих ґрунтів в області, тис. гектарів

Вапнування кислих ґрунтів в області необхідно здійснювати за рахунок традиційної меліорації, а слабокислих – за рахунок локального внесення меліоранту в ґрунт.

Для подальшої оптимізації землеводінь і землекористувань, підвищення ефективності використання земельних ресурсів і впровадження сталого землекористування необхідно:

- запровадження системного підходу до ведення моніторингу земель та комплексний моніторинг якості ґрунтів;
- здійснення поступових оновлень ґрунтово-картографічних матеріалів;
- запровадження ґрунтово-агрохімічного обстеження у випадках укладення договорів оренди землі та включення до договорів оренди інформації про якісні характеристики земель;
- установлення контролю змін стану земель і на його базі формування відповідних програм з призупинення деградації і відтворення родючості ґрунтів;
- проведення повторного ґрунтового обстеження схилених земель у зв'язку з зниженням родючості ґрунтів;

- припинення негативних процесів деградації ґрунтів;
- додаткове інформування потенційних інвесторів щодо можливих ризиків ведення сільськогосподарського виробництва на території області.

Аналіз показників урожайності зернових культур у Сумській області показує достатньо високий потенціал. Так, середня урожайність зернових в області становила 3,06 т/га, що на 0,09 т/га вище, ніж в середньому в Україні (2,97 т/га), однак ще вдвічі нижче, порівняно з розвиненими країнами світу (Рис.6).

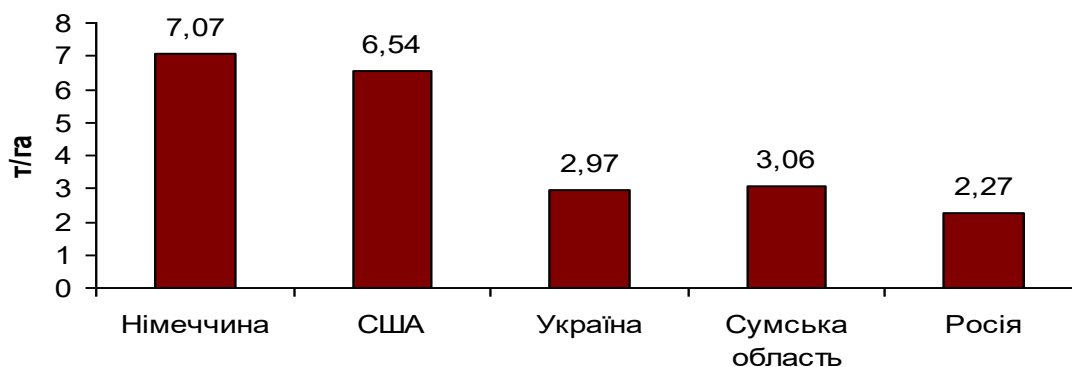

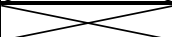
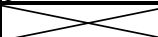

Рисунок 6 - Середня врожайність зернових культур у Сумській області порівняно з Україною та іншими державами, т/га

Нами проаналізовано стан господарювання низки сільськогосподарських підприємств Сумського району і основні показники розвитку сільських територій. Результати проведеного аналізу представлені у таблиці 3.4. Для аналізу було обрано провідні господарства, діяльність яких за досліджуваний період, на думку районного управління АПР, характеризується сталими і стабільними економічними показниками. Господарства мають різні форми організації виробничого процесу, характеризуються різними рівнями спеціалізації за коефіцієнтом товарного зосередження (табл. 6.).

Таблиця 6 - Аналіз середніх показників ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств і соціально-економічного розвитку населених пунктів *

Назва підприємства, населений пункт	По господарству				По населеному пункту				
	Площа с-г угідь, га / чисельність працюючих	Рівень рентабельності виробництва, %	Валовий дохід на 100 га с-г угідь, тис. грн	Валовий дохід на 1 працюючого, тис. грн	Загальна площа земель / в т. ч с-г угіддя, га	Чисельність населення, чол.	Природний приріст, чол., на 1000 населення	Кількість безробітних, чол., на 1000 населення	Наявність дит. садка, школи
ТОВ «АФ «Лан», с. Кіндратівка	3193 / 169	61,3	130,1	24,65	3438,43 / 3173,16	778	-29,56	10,28	д/с, с/ш І-ІІІ ст.
СВК АФ «Перше травня», с. Великі Вільми	2268 / 137	32,35	121,98	20,19	1865,01 / 1725,71	621	-4,83	9,66	д/с, с/ш І-ІІ ст.
ТОВ АФ «Северинівська» с. Северинівка	2736 / 137	13,66	20,71	4,15	1701,92 / 1306,55	450	-5,56	18,89	д/с, с/ш І-ІІ ст.
ТОВ «За мир» с. Кекине	1967 / 97	30,22	59,07	12,04	1124,70 / 1012,20	260	-30,77	13,46	с/ш І-ІІ ст.
ПСП «Гарант» с. Олексіївка	3741 / 66	34,81	61,36	34,78	3324,72 / 3309,09	413	-20,58	60,53	д/с, с/ш І-ІІІ ст.
ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ», с. Сад	1641 / 115	18,31	53,72	7,7	1588,61 / 1335,21	2464	-5,28	11,77	д/с, с/ш І-ІІІ ст.
По Сумському району **		0,1	0,37	0,12	165344,50 / 114843,21	50346	-26,14	22,46	
Сумська область **		13,8	-	-	-	1196001	-9,7	21,22	

* результати власних розрахунків

** власні розрахунки автора за даними статистичних звітів

Для більш детального аналізу результатів діяльності сільськогосподарських підприємств, доцільно визначити рівень їх спеціалізації, використовуючи формулу:

$$d_i = \frac{T_i}{\sum T_i}$$

Де T_i – сума від реалізації окремого виду продукції;
 $\sum T_i$ – загальна сума грошових надходжень від реалізації продукції.

Для більш точного визначення рівня спеціалізації користуються середньозваженим показником рівня розвитку товарних галузей:

$$C_j = \sum (d_{ij})^2, \quad (1)$$

Де d_{ij} – питома частка j -го виду продукції в підприємстві. Наближення середньозваженого показника до 1 свідчить про вищий рівень розвитку товарного виробництва.

За коефіцієнтом товарного зосередження галузей судять про рівень спеціалізації аграрного підприємства з урахуванням усіх його товарних галузей. Прийнято вважати, що підприємство є багатогалузевим, коли цей коефіцієнт не перевищує 0,20, зі слабким рівнем спеціалізації — 0,21—0,30, із середнім — 0,31—0,40, вищим середнього — 0,41—0,50, високим — 0,51—0,60 і з глибоким — понад 0,60. За інших однакових умов ефективність функціонування аграрних підприємств підвищується із збільшенням абсолютного значення коефіцієнта товарного зосередження галузей, але при цьому посилюється ризик втрати фінансової стабільності через можливе погіршення кон'юнктури ринку на продукцію галузей спеціалізації.

Таблиця 7 - Характеристика господарств за показником спеціалізації

Назва господарства	Коефіцієнт товарного зосередження галузей	Характер спеціалізації
ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ»	0,25 Слабкий рівень спеціалізації	Молочно –зернова з розвинутим свинарством
СВК АФ “Перше травня”,	0,28 Слабкий рівень спеціалізації	Молочно –зернова з розвинутим м’ясним
ТОВ “За мир”	0,33 Середній рівень спеціалізації	Зерново – молочна
ТОВ АФ “Северинівська”	0,34 Середній рівень спеціалізації	Зерново – молочна з розвинутим м’ясним
ТОВ «АФ «Лан»,	0,42 Спеціалізація вище середнього рівня	Молочна з розвинутим виробництвом зерна
ПСП “Гарант”	0,42 Спеціалізація вище середнього рівня	Зернова, з розвинутим вирощуванням технічних

Розрахунок коефіцієнта товарного зосередження по кожному з господарств виконано за такою формулою:

$$K_3 = \frac{100}{\sum_{i=1}^n \Pi_{B_i} (2N_i - 1)}, \quad (2)$$

Індекс сталості землекористування аналізованої групи підприємств за такими показниками, як рентабельність виробництва, валовий дохід на 100 га сільськогосподарських угідь і на одного працюючого значно більше одиниці. Індекс сталості землекористування ($I_i^{ст}$) по кожному окремому показникові визначається за такою формулою:

$$I_i^{ст} = \frac{\bar{\Pi}_i^{госп}}{\bar{\Pi}_i^{рег}} \quad (3)$$

де $I_i^{ст}$ - індекс сталості землекористування сільськогосподарським підприємством за i -м показником;

$\bar{\Pi}_i^{госп}$ - середньостатистичний (середньозважений) показник по господарству за i -м показником;

$\bar{\Pi}_i^{рег}$ - середньостатистичний (середньозважений) показник по регіону.

Індекси сталості землекористування за проаналізованими показниками розраховано і наведено у таблиці 7. Порівнюючи загальний рівень рентабельності по досліджуваному регіону із аналогічним показником по області, можемо зробити висновок про те, що в цілому сільськогосподарські підприємства Сумського району поки не досягли такого рівня господарювання, який можна назвати близьким до сталого розвитку, адже рівень рентабельності господарств у середньому по області становить 13,8 %, у той час, як підприємства Сумського району загалом досягли рівня лише 0,1 %. Тому, вважаємо, що для наших підприємств доцільно застосувати поправочний коефіцієнт $k=0,1/13,8$ до індексу сталості кожного з господарств за рівнем рентабельності, що враховуватиме середню рентабельність аграропідприємств Сумського району. У такому разі індекси сталості аналізованих підприємств відповідно становитимуть: ТОВ «АФ «Лан» 4,4; ПСП «Гарант» 2,5; СВК АФ «Перше травня» 2,3; ТОВ «За мир» 2,2; ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ» 1,3і ТОВ АФ «Северинівська» 1,0.

Таблиця 7 - Індекси сталості землекористування по аналізованій групі господарств Сумського району

Назва підприємства	Індекси сталості землекористування		
	За рентабельністю	За валовим доходом на 100 га с-г угідь	За валовим доходом на 1 працюючого
ТОВ «АФ «Лан»	613,0	351,6	205,4
СВК АФ «Перше травня»	323,5	329,7	168,3
ТОВ АФ «Северинівська»	136,6	56,0	34,6
ТОВ «За мир»	302,2	159,6	100,3
ПСП «Гарант»	348,1	165,8	289,8
ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ»	183,1	145,2	64,2

Нами виконано оцінку сталості землекористування у аналізованій групі господарств по формулі (3) за показниками врожайності основних

сільськогосподарських культур, вирощуваних у господарствах Сумського району (таблиця 8.). Саме цей індекс відображає рівень і умови використання земель сільськогосподарськими підприємствами, враховує природно-кліматичні умови регіону, екологічну складову та якість земель, організаційно-технологічні умови господарювання, такі як внесення поживних речовин, проведення культуртехнічних, протиерозійних, агроеліоративних та інших заходів.

Інтегральний індекс сталого землекористування розраховується за наступною формулою:

$$I_{\text{ІНТ}}^{\text{П}} = \frac{\sum_{i=1}^n (I_i^{\text{СТ}} \times S_i)}{S_{\text{СТ}}} \quad (4)$$

$I_{\text{ІНТ}}^{\text{П}}$ - інтегральний індекс сталості землекористування сільськогосподарським підприємством, розрахований за показниками врожайності основних вирощуваних сільськогосподарських культур;

$I_i^{\text{СТ}}$ - індекс сталості землекористування розрахований за показником врожайності i -ї сільськогосподарської культури;

S_i - площа з якої зібрано врожай i -ї сільськогосподарської культури;

$S_{\text{СТ}}$ - площа сільськогосподарських угідь під основними культурами.

Таблиця 8 - Індeksi сталості землекористування по аналізованій групі господарств за показниками врожайності основних сільськогосподарських культур

Господарства	Інтегральний індекс		$\overline{I_{\text{ІНТ}}^{\text{П}}}$	Відкорегований	Індекс рентабельності
	2008	2010			
ТОВ Агрофірма «Лан»	1,34	1,07	1,20	1,11	4,4
ТОВ «Хлібодар»	1,04	1,01	1,02	0,94	3,1
ПСП «Гарант»	1,11	1,13	1,12	1,03	2,5
СВК «АФ «Перше травня»	1,52	1,48	1,50	1,38	2,3
ТОВ «За мир»	1,11	0,76	0,93	0,86	2,2
ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ УААН»	1,59	1,94	1,76	1,62	1,3
ТОВ Агрофірма «Северинівська»	1,26	0,90	1,08	1,00	1,0
Дисперсія	0,04513	0,16079	0,08699	0,07381	1,28667
Середньоквадратичне відхилення	0,27080	0,96473	0,52192	0,44286	7,72000
Коефіцієнт кореляції	-0,278614672				

Результати аналізу свідчать, що господарська діяльність даної групи господарств Сумського району дійсно проводиться таким чином, що рівень землекористування можна охарактеризувати, як близький до сталого. Проте, порівняння результатів господарювання аграрних підприємств Сумської області за регіонами, показало, що загалом аграрії Сумського району проводять виробничу діяльність на нижчому рівні. Тому нами було виконано

корегування індексу сталості землекористування виявило, що стабільно сталим можна назвати землекористування лише у таких підприємств, як ДП «Дослідне господарство Сумського інституту АПВ УААН», СВК «АФ «Перше травня» і ТОВ Агрофірма «Лан»; в межах сталого, але на критичному рівні є землекористування в ПСП «Гарант» і ТОВ Агрофірма «Северинівська». ТОВ «Хлібодар» в межах окремо узятго району здійснює землекористування, що відповідає за індексом сталості, але корегування на обласному рівні показало, що у цього господарства, так же як і у ТОВ «За мир», даний індекс не відповідає встановленим критеріям.

Проведені співставлення показали, що кращих результатів досягли господарства, де рівень спеціалізації середній, або багатогалузеві з лідируючим положенням тваринницької галузі, що підтверджується і іншими дослідниками

Найвищий рівень рентабельності виробництва був досягнутий ТОВ Агрофірма «Лан» з індексом сталості за рівнем рентабельності (відкоригованим) 4,4; найменший ТОВ АФ «Северинівська» 1,0. Коефіцієнт кореляції між розрахованими індексами сталого землекористування за показниками урожайності сільськогосподарських культур і показниками рентабельності виробництва незначний (-0,2786), що свідчить про відсутність тісного зв'язку між екологічною і економічною складовими в умовах, коли рівень землекористування можна охарактеризувати, як близький до сталого.

Раніше нами було проведено порівняння економічної та соціальної складової сталого розвитку, де також було з'ясована відсутність тісної залежності між зазначеними показниками. Проте, на відміну від пари «соціальна сфера економічний розвиток», де інфраструктура і добробут населення, демографічні показники формуються на загальнодержавному рівні упродовж значного часового інтервалу, взаємний вплив екологічних і економічних факторів проявляється на рівні суб'єкта господарювання і за умови відсутності збалансованості можуть суттєво позначатися на результатах його діяльності (екологічний вплив на виробництво) або на екологічній рівновазі (антропогенні порушення стану природного середовища).

Порівнюючи обсяги залучених земель у сільськогосподарське виробництво, доходимо висновку, що керівники цих господарств змушені додатково брати в оренду землі, що належать до територій інших населених пунктів. Саме такі рішення дають можливість в нинішніх умовах досягти бажаного рівня сталого землекористування.

Проведені дослідження спрямовані, насамперед на удосконалення системи показників з метою інформаційного забезпечення оцінки стану землекористування і наступних змін під впливом сільськогосподарського виробництва. Отримані дані забезпечать дійсний контроль діяльності, оцінку, і прогноз, інтерпретацію тенденцій, розуміння взаємозв'язків між показниками сталого розвитку (наприклад, обсяги викидів і скидів забруднюючих речовин, споживання свіжої води, екологічний менеджмент та

управління екосистемами, показники раціонального використання земельних ресурсів показники розвитку сільських територій, еколого-економічна оцінка ефективності господарської діяльності) і економічними, соціальними та екологічними параметрами сталого розвитку сільського господарства.

На стан землекористування впливають такі чотири групи показників:

I група. Показники функціонування сільського господарства в широкому економічному, соціальному й екологічному контексті: економічні параметри виробництва (обсяги виробництва, зайнятість, кількість фермерських господарств, дотації і державна підтримка), соціальна складова (статеві віковий склад сільського населення, рівень освіти працівників), екологічні процеси (взаємодія сільського господарства з біофізичними умовами, клімат, вологість, кількість опадів), зміни у використанні земельних ресурсів (сільськогосподарське використання землі, розораність). Одна з ключових загальних проблем, тих що викликають особливе занепокоєння, стосується наявних фінансових ресурсів і екологічних результатів у складі фермерського доходу, рівнів суспільних і приватних агроекологічних витрат.

II група. Показники, що характеризують стан аграрного менеджменту і навколишнього природного середовища. Ця група показників охоплює різні методи менеджменту й організації аграрного виробництва, включаючи органічне землеробство, управління поживними речовинами, боротьбу зі шкідниками (біологічні методи боротьби), ґрунтові і ґрунтозахисні технології, управління іригаційними системи.

III група. Показники використання факторів виробництва і природних ресурсів, дозволяють відслідковувати тенденції щодо використання виробничих факторів, у тому числі гумусу, мінеральних добрив, азотний баланс, використання пестицидів і інших хімічних засобів (включаючи оцінку екологічних ризиків при їхньому використанні), інтенсивність і ефективність використання водних ресурсів.

IV група. Вплив сільського господарства безпосередньо на довкілля. Ця група показників спрямована на контроль ступеню впливу сільського господарства на якість ґрунтів, водних ресурсів, охорону земель, атмосфери (в тому числі і надходження парникових газів), збереження біологічного різноманіття, ландшафтів тощо.

Сучасні дослідження та оцінка сталого розвитку сільськогосподарських підприємств степової зони України показали, що в умовах, коли господарства знаходяться у стані відсутності впровадження інновацій і оновлення виробничих засобів, коли процес виробництва здійснюється з використанням морально застарілої та фізично зношеної техніки, коли існує нестача фінансових ресурсів для процесу розширеного відтворення та відсутні прогресивні форми організації оплати праці, такі категорії, як спеціалізація і концентрація виробництва втрачають сенс.

Цілком зрозуміло, що за таких умов сільськогосподарські підприємства не мають можливості вишукувати власні кошти на фінансування розвитку інвестиційних процесів та забезпечення сталого землекористування.

Список літератури:

1. Гордієнко В. П. Еколого-економічні аспекти удосконалення регіонального землекористування / В. П. Гордієнко : зб. матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників / Інститут аграрної економіки. – К., 2009 – С. 503 – 507., с. 506
2. Кривов В.М. Екологічно безпечне землекористування Лісостепу України. Проблема охорони ґрунтів – К.: Урожай, 2008. – 304 с.
3. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2015 році. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грінь Д.С. – 2016. – 350 с.
4. Ульянченко О.В., Тітова В.Є. Стратегія стійкого розвитку аграрного сектору економіки на основі підвищення ефективності управління ресурсним потенціалом / О.В. Ульянченко, В.Є. Тітова // Економіка та управління АПК: Зб. наук. праць. – Біла Церква, 2009. – Вип. 1 (66). – С. 119 - 125
5. Харченко О. В. Основи програмування врожаїв сільськогосподарських культур: навч. посіб. / О. В. Харченко. – 2-е вид., перероб. і доп. – Суми : Університетська книга, 2003. – 296 с., с.9
6. Шкуратов О.І. Організаційно-економічний механізм екологічної безпеки в аграрному секторі економіки/ О.І. Шкуратов, О.І. Ковалів // Сталій розвиток економіки. – 2012 - №2(12) – С.129-133

3.2. Інтегральна оцінка агро- та лісоресурсного потенціалу Сумської області

Стратегічна оцінка цільової спрямованості розвитку екологічно орієнтованого лісогосподарського менеджменту ґрунтується на інтегральних показниках оцінки лісоресурсного потенціалу (що визначає, певною мірою, рівень використання економічних функцій лісів) та екодеструктивності сільськогосподарських угідь (що визначає, певною мірою, необхідність посилення соціально-екологічних функцій лісів у межах агролісомеліоративного облаштування територій).

Теорія та практика економічного аналізу включає розгляд методів комплексної рейтингової оцінки господарської діяльності, які, на нашу думку, можна також застосовувати і для узагальнюючої оцінки лісоресурсного потенціалу та екодеструктивності стану сільськогосподарських угідь [1, с. 70–75; 2-4].

До групи показників лісоресурсного потенціалу віднесено:

- індекс лісистості території, *Iл*;
- індекс лісозабезпеченості, *Iлз*;
- індекс відновлення фактичної лісистості, *Iвл*;
- індекс наявності запасу деревини, *Iдр*;
- індекс середнього поточного приросту запасів деревини, *Iпдр*;
- індекс ресурсної збалансованості лісоресурсного потенціалу, *Ірз*.

До групи показників екодеструктивного стану сільськогосподарських земель віднесено:

- індекс розораності сільськогосподарських земель, I_p ;
- індекс еродованості сільськогосподарських земель, I_e ;
- індекс внесення мінеральних добрив, I_{md} ;
- індекс деградованих земель, I_{dz} ;
- індекс полезахисної лісистості, $I_{пл}$.

При формуванні системи показників враховувалися такі основні моменти: змістовність розрахованого показника, інформаційні можливості для його розрахунку, прозорість його подальшого використання. Тобто критерієм при відборі показників слугував існуючий принцип «мінімум вимог до збору інформації», який дозволяє в той же час комплексно характеризувати лісоресурсний потенціал (ЛРП) та екодеструктивність сільськогосподарських угідь (ЕДСУ).

Окремі показники, що характеризують стан ЛРП та ЕДСУ мають різну розмірність, тому побудова для них комплексного показника передбачає процедуру нормування, в результаті якої область їх значень визначається відрізком $[0,1]$. При цьому, в якості еталону нами взято середні показники, які характеризують ЛРП та ЕДСУ. Нульове значення нормованого показника означає найменшу якість певної характеристики, а одиничне – найвищу. Усі показники, які характеризують ЛРП та ЕДСУ також доцільно розбити на два види : (1) *стимулюючі показники*; (б) *показники-дестимулятори* [1,2].

Перший вид складається з вихідних показників, значення яких має стимулюючий вплив, тобто позитивно пов'язані з кількісною оцінкою якості аналізованої характеристики ЛРП та ЕДСУ (знаходяться у прямому зв'язку, зокрема, із рівнем розвитку лісоресурсного потенціалу):

$$i_i = \frac{x_\Phi - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, \quad (1)$$

Другий вид включає показники, що спричинюють гальмуючий вплив на аналізовану характеристику, і тому вони називаються дестимуляторами (знаходяться в оберненому зв'язку):

$$i_{ij} = 1 - \frac{x_\Phi - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, \quad (2)$$

де x_Φ – фактичне значення конкретного показника певної групи по певному району,

x_{\max} – максимальне значення певного показника в межах області,

x_{\min} – мінімальне значення певного показника в межах області.

Для кожного виду показників i_i може приймати значення від $i_i=0$ (що відповідає найгіршій якості) до $i_i=1$ (що відповідає найкращій якості).

Розрахунки інтегральних показників Y_{kj} , які характеризують окремі складові розвитку лісоресурсного потенціалу та екодеструктивності сільськогосподарських угідь згідно існуючого підходу :

$$Y_{kj} = \sum_k^{n=1} i_{ij} W_{ij} , \quad (3)$$

де: Y_{kj} – k -й інтегральний показник розвитку лісоресурсного потенціалу в j -му районі;

i_{ij} – нормований i -тий показник ЛРП та ЕДСУ в j -му районі;

W_{ij} – вага, з якою i -тий показник враховується при розрахунку інтегрального показника.

Слід зазначити, що існує достатньо багато способів розрахунку ваг тих чи інших показників, з якими вони враховуються в інтегральний показник: розрахунки за елементами матриці парних кореляцій, за факторними навантаженнями та результатами попарних порівнянь експертних оцінок.

У нашому дослідженні ми скористалися методом експертних оцінок. На основі експертної оцінки визначено такі вагові коефіцієнти для врахування індексів в інтегральному показнику (із залученням спеціалістів лісового господарства):

1. Для показників оцінки лісоресурсного потенціалу:

- індекс лісистості території – 0,228;
- індекс лісобезпеченості – 0,102;
- індекс відновлення фактичної лісистості – 0,202;
- індекс наявності запасу деревини – 0,144;
- індекс середнього поточного приросту запасів деревини – 0,131;
- індекс ресурсозбалансованості – 0,193.

2. Для показників оцінки екодеструктивного стану:

- індекс розораності сільськогосподарських земель – 0,319;
- індекс еродованості сільськогосподарських земель – 0,24;
- індекс внесення мінеральних добрив – 0,112;
- індекс деградованих земель – 0,187;
- індекс полезахисної лісистості – 0,141.

Перехід до попарних порівнянь, як відомо, потребує орієнтації на дві оцінки: 1 – для більш вагомого фактора, 0 – для менш вагомого. Результати попарних порівнянь оформлюються у вигляді матриці, елементами якої є кількості наданих переваг a_{ij} , а відношення кількості наданих відповідному фактору (характеристиці) до загальної суми елементів матриці якраз характеризує його вагомість – W , з якою i -й фактор враховується в загальній моделі [2, с. 70–75].

Після проведених розрахунків ми отримали рівняння для розрахунку інтегрального показника лісоресурсного потенціалу:

$$Y_{\text{лп}} = 0,228I_{\text{л}} + 0,102I_{\text{лз}} + 0,202I_{\text{вл}} + 0,144I_{\text{др}} + 0,131I_{\text{ндр}} + 0,193I_{\text{рз}}, \quad (4)$$

Значення інтегрального показника лісоресурсного потенціалу по районам Сумської області наведено в табл. 1. Графічна інтерпретація

ранжування районів Сумської області за лісоресурсним потенціалом представлена на рис. 1.

Рівняння для розрахунку інтегрального показника екодеструктивності сільськогосподарських угідь в розрізі районів Сумської області:

$$Y_d = 0,319I_p + 0,241I_e + 0,112I_{md} + 0,187I_{dз} + 0,141I_{пл}, \quad (2.9)$$

Результати розрахунку індексів інтегрального показника екодеструктивності сільськогосподарських угідь наведені в таблиці 1.

Таблиця 1 - Комплексна оцінка лісоресурсного потенціалу в розрізі районів Сумської області за даними 2013 року

Район	Індекс лісистості території, I_l	Індекс лісозабезпеченості, $I_{лз}$	Індекс відновлення фактичної лісистості, $I_{вл}$	Індекс наявності запасу деревини, $I_{др}$	Індекс середнього поточного приросту запасів деревини, $I_{др}$	Індекс ресурсної збалансованості лісоресурсного потенціалу, $I_{рз}$	Інтегральний показник лісоресурсного потенціалу, $Y_{пл}$
Білопільський	0,005	0,000	0,051	0,087	0,044	0,031	0,218
Буринський	0,000	0,002	0,070	0,024	0,050	0,101	0,247
Великописарівський	0,040	0,013	0,060	0,034	0,019	0,000	0,166
Глухівський	0,123	0,026	0,037	0,048	0,081	0,163	0,479
Конотопський	0,067	0,004	0,016	0,024	0,050	0,101	0,262
Краснопільський	0,168	0,059	0,202	0,004	0,000	0,117	0,550
Кролевецький	0,211	0,049	0,039	0,101	0,112	0,182	0,695
Лебединський	0,157	0,041	0,048	0,088	0,069	0,084	0,488
Липоводолинський	0,024	0,010	0,072	0,000	0,044	0,082	0,231
Недригайлівський	0,072	0,023	0,099	0,000	0,044	0,082	0,319
Охпирський	0,132	0,014	0,088	0,034	0,019	0,000	0,287
Путівльський	0,111	0,032	0,127	0,048	0,081	0,163	0,561
Роменський	0,063	0,009	0,090	0,000	0,044	0,082	0,288
Середино-Будський	0,203	0,102	0,000	0,102	0,112	0,193	0,712
Сумський	0,104	0,000	0,092	0,087	0,044	0,031	0,357
Тростянецький	0,197	0,040	0,136	0,088	0,037	0,084	0,583
Шосткинський	0,190	0,014	0,069	0,144	0,131	0,038	0,586
Ямпільський	0,228	0,063	0,077	0,102	0,112	0,162	0,744
Сумська область	0,115	0,016				0,107	0,238

Джерело: авторська оцінка за даними Сумського обласного управління лісового та мисливського господарства.

Рисунок 1 - Інтегральна оцінка лісоресурсного потенціалу у розрізі районів Сумської області

Джерело: авторська розробка

Таблиця 2 - Комплексна оцінка екодеструктивності сільськогосподарських угідь (ЕДСУ) в розрізі районів Сумської області за даними 2013 року.

Регіон	Індекс розораності сільськогосподарських земель, I_p	Індекс еродованості сільськогосподарських земель, I_e	Індекс внесення мінеральних добрив, $I_{\mu d}$	Індекс деградованих земель, $I_{dз}$	Індекс полезахисної лісистості, $I_{пл}$	Інтегральний показник ЕДСУ, Y_0
Білопільський	0,000	0,162	0,098	0,138	0,120	0,518
Буринський	0,023	0,207	0,037	0,187	0,084	0,539
Великописарівський	0,015	0,203	0,071	0,168	0,091	0,548
Глухівський	0,048	0,162	0,075	0,152	0,105	0,541
Конотопський	0,098	0,217	0,088	0,187	0,119	0,709
Краснопільський	0,127	0,014	0,090	0,038	0,000	0,269
Кролевецький	0,224	0,148	0,089	0,070	0,125	0,656
Лебединський	0,118	0,116	0,066	0,120	0,098	0,518
Липоводолінський	0,044	0,089	0,099	0,106	0,083	0,422
Недригайлівський	0,019	0,091	0,101	0,083	0,066	0,360
Охирський	0,002	0,125	0,098	0,096	0,073	0,394
Путівльський	0,183	0,162	0,108	0,130	0,048	0,630
Роменський	0,026	0,139	0,097	0,130	0,072	0,463
Середино-Будський	0,319	0,241	0,112	0,000	0,141	0,813
Сумський	0,039	0,123	0,079	0,102	0,071	0,413
Тростянецький	0,044	0,000	0,000	0,001	0,042	0,088
Шосткинський	0,196	0,240	0,096	0,039	0,113	0,684
Ямпільський	0,147	0,240	0,076	0,038	0,110	0,610
Сумська область	0,083	0,149	0,083	0,113		0,427

Джерело: авторська оцінка за даними Головного управління статистики у Сумській області.

Графічна інтерпретація ранжування районів Сумської області за рівнем екодеструктивності сільськогосподарських угідь представлена на рис. 2.

Рисунок 2 - Інтегральна оцінка екодеструктивності сільськогосподарських угідь в розрізі районів Сумської області
Джерело: авторська розробка

її у
сті.

Ранжування районів за інтегральною оцінкою ЛРП та ЕДСУ визначає пріоритетні напрями регіонального відтворення лісових ресурсів та розвитку агролісомеліоративного облаштування території області. Це також надало можливості здійснити стратегічну оцінку перспектив поступового впровадження елементів екологічно орієнтованого лісгосподарського менеджменту (екологічного менеджменту) в практику лісгосподарювання (табл. 3).

Таблиця 3 -

**Стратегічна оцінка перспектив впровадження елементів системи
екологічного менеджменту у лісовому господарстві в розрізі районів
Сумської області, 2013 р.**

Групування районів за рівнем ЛРП			Групування районів за рівнем ЕДСУ			Визначення стратегічних напрямів розвитку елементів СЕМ в розрізі районів			
Райони	Оцінка рівня ЛРП		Райони	Оцінка рівня ЕДСУ		Ранжування районів за рівнем ЛРП та ЕДСУ		Стратегія*	
Великописарівський	0,166	+	Середино-Будський	0,813	+++	Білопільський	+	++	А
Білопільський	0,218		Конотопський	0,709		Буринський	+	++	А
Липоводолінський	0,231		Шосткинський	0,684		Великописарівський	+	++	А
Буринський	0,247		Кролевецький	0,656		Глухівський	++	++	В
Конотопський	0,262		Путивльський	0,630		Конотопський	+	+++	А
Охтирський	0,287		Ямпільський	0,610		Краснопільський	++	+	С
Роменський	0,288		Великописарівський	0,548		Кролевецький	+++	+++	В**
Недригайлівський	0,319		Глухівський	0,541		Лебединський	++	++	В
Сумський	0,357		Буринський	0,539		Липоводолінський	+	+	В
Глухівський	0,479		Білопільський	0,518		Недригайлівський	+	+	В
Лебединський	0,488	Лебединський	0,518	Охтирський	+	++	А		
Краснопільський	0,550	Роменський	0,463	Путивльський	++	+++	А		
Путивльський	0,561	Липоводолінський	0,422	Роменський	+	++	А		
Тростянецький	0,583	Сумський	0,413	Середино-Будський	+++	+++	В**		
Шосткинський	0,586	Охтирський	0,394	Сумський	+	++	А		
Кролевецький	0,695	Недригайлівський	0,360	Тростянецький	++	+	С		
Середино-Будський	0,712	Краснопільський	0,269	Шосткинський	+++	+++	В**		
Ямпільський	0,744	Тростянецький	0,088	Ямпільський	+++	+++	В**		

- порівняно низький рівень ЛРП (до **0,443**)
 - середній рівень ЛРП (**0,444-0,585**)
 - порівняно високий рівень ЛРП (більше **0,586**)

- порівняно низький рівень ЕДСУ (**0,088-0,391**)
 - середній рівень ЕДСУ (**0,392-0,609**)
 - порівняно високий рівень ЕДСУ (**0,610-1,000**)

Джерело: авторська розробка

При цьому слід відмітити, що інтервальна оцінка ЛРП та ЕДСУ (порівняно низький рівень, середній рівень, порівняно високий рівень) відповідає природно-географічному поділу районів Сумської області. Так, до Поліської зони відносяться: Серединно-Будський, Шосткинський, Ямпільський, а до перехідної: Глухівський, Кролевецький та Путивльський райони. Інші райони відносяться до Лісостепної зони (східної, західної та південної). Таким чином, це дає підстави стверджувати про достатню обґрунтованість проведених розрахунків та проведену градацію інтегральної

оцінки лісоресурсного потенціалу та екодеструктивності сільськогосподарських угідь з точки зору необхідності покращання агролісомеліоративного облаштування територій районів Сумської області.

Таким чином, визначені стратегії щодо орієнтації екологічного менеджменту на реалізацію тих чи інших функцій лісів: стратегія **А** – переважна орієнтація менеджменту на реалізацію соціально-екологічних функцій лісів; **В** – рівноспрямована орієнтація менеджменту на реалізацію економічних та соціально-екологічних функцій лісів; **С** – переважна орієнтація менеджменту на реалізацію економічних функцій лісів; **В**** – позначення районів, які рекомендовані для першочергового впровадження елементів системи екологічного менеджменту у лісовому господарстві.

Список літератури:

1. Бутенко В.М. Організаційно-економічні основи функціонування сфери села: дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02 / Бутенко Віра Михайлівна. – Суми, 2004 – 263 с.
2. Бутко М. Рекреаційний потенціал регіону: методологічна оцінка та стратегія використання / М. Бутко // Економіст. – 2011. – №1. – С.42-47.
3. Лук'янихін В.О. Методологічні основи інтегральної оцінки водних ресурсів як ключовий фактор ефективного управління соціо-еколого-економічним потенціалом регіону / В.О. Лук'янихін, О.А. Лук'янихіна // Вісник Сумського державного університету. Серія: Економіка. – 2008.– Том 2, № 2. – С.30–35.
4. Фурдичко О.І. Ефективність ресурсно-виробничого потенціалу лісогосподарського комплексу (теорія, методологія, практика) / О. І. Фурдичко – Львів: Світ, 1995. – 228 с.

3.3. Підвищення ефективності використання та забезпечення сталого відтворення земельних ресурсів Сумської області за рахунок організаційно економічних факторів

Природно-ресурсний потенціал області визначається наявними факторами виробництва, і для сільського господарства основною їх складовою є земля. Земельні ресурси є незамінними у якості територіальної бази для розміщення об'єктів народного господарства і виступають у ролі основного засобу виробництва для потреб агропромислового комплексу.

В Україні всі землі відносяться до земельних ресурсів і утворюють земельний фонд держави в незалежності від цільового призначення ділянки та використання її в господарській діяльності. Класифікуючи землі земельного фонду за цільовим призначенням та функціональним використанням виділяють сільськогосподарські угіддя; ліси та лісовкриті площі; забудовані землі під промисловими і транспортними об'єктами, житлом, вулицями тощо; землі, що покриті поверхневими водами; інші землі.

Землі Сумської області складають 2383 тис. га, що дозволяє посісти 16 місце за величиною земельного фонду в Україні і становить 3,94% від загальної території держави. Склад та структура земельного фонду області представлені на рис.1. При цьому основну частину 1739,1 тис. га складають сільськогосподарські землі, з яких більша частина припадає на рілля – 1698,6 тис. га, тобто 70,5 %. Ліси та інші лісовкриті площі займають 459,9 тис.га, землі під забудовами – 84,5 тис. га., відкриті заболочені землі – 62,6 тис. га, під водою – 30,9 тис. га, інше – 6,2 тис. га.

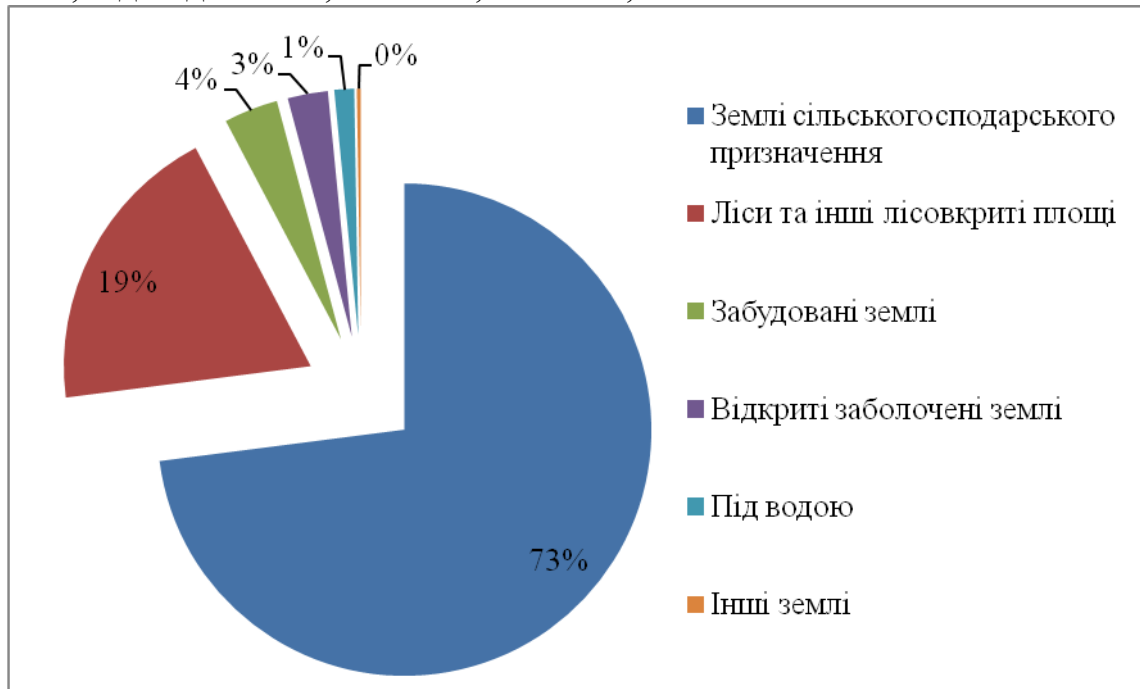

Рисунок 1 - Структура земельних ресурсів Сумської області, 2014 р.*

*За даними головного управління Держземагенства в Сумській області.

В цілому земельні ресурси України характеризуються досить високим біопродуктивним потенціалом, а в його структурі висока питома вага ґрунтів чорноземного типу, що створює сприятливі умови для продуктивного землеробства.

Спостерігається тенденція до поступового зменшення площі земель сільськогосподарського призначення за рахунок зміни функціонального призначення. Так у 2014 році площа таких земель скоротилась порівняно з 2000 на більш як 10 тис. га (рис.2) [5].

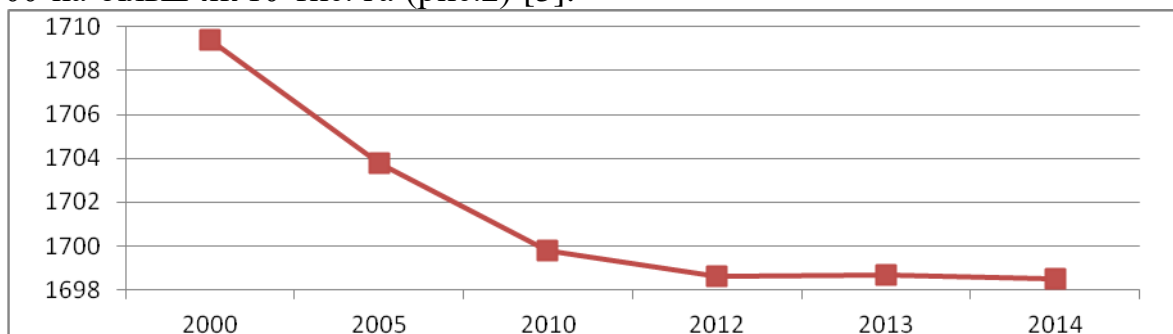

Рисунок 2 - Площа сільськогосподарських угідь Сумської області, тис. га

При цьому площа засіяних земель не зменшилась і навіть зросла на 20% порівняно з 2005 роком, що свідчить про зменшення незасіяних площ. З одного боку це є більш раціональним використанням наявного земельного фонду, але з іншого – зменшується частка пару у сівозміні, що може негативно позначитись на відновленні природної родючості.

В умовах зростання чисельності населення світу та зменшення площ, придатних до вирощування сільськогосподарських культур, Україні вкрай важливо максимально повно та ефективно використовувати потенціал землі як однієї з конкурентних переваг вітчизняного сільського господарства. За оцінками експертів, українські землі здатні забезпечити продуктами харчування 140-145 млн осіб [3], тому підвищення ефективності використання земельних ресурсів сприятиме збільшенню обсягів виробництва продукції і забезпеченню продовольчої безпеки України, а також розширенню експорту сільськогосподарської продукції, збереженню ландшафтного і біологічного різноманіття країни.

Економічна ефективність використання земельних ресурсів перш за все характеризується показниками родючості. Пріоритетом для Сумщини в рослинництві є виробництво продовольчого зерна, цукрових буряків, озимого і ярого ріпаку, олійної редьки, соняшника, льону, конопель, круп'яних культур, коноплі. Досліджуючи показники ефективності їх вирощування, можна стверджувати, що поряд зі збільшеними показниками валового збору спостерігається підвищення показників урожайності з одного гектару зібраних площ (рис. 3).

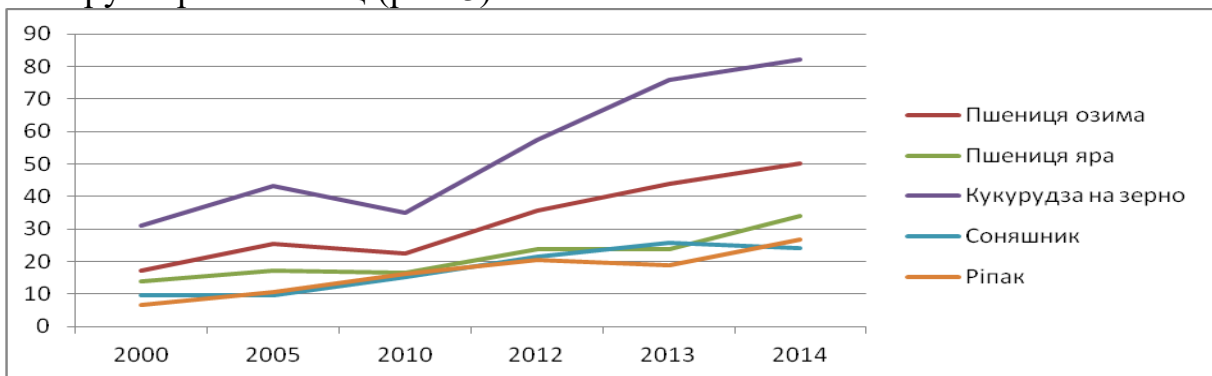

Рисунок 3 - Урожайність основних сільськогосподарських культур в Сумській області, 2000-2014

Рівень рентабельності операційної діяльності агроформувань протягом останніх років перевищує 20 %, а діяльність більш як 80% підприємств є прибутковою. В той же час за свідченням експертів українські аграрії 79 % прибутків одержують за рахунок природної родючості землі й лише 21 % – як результат впровадження сучасних технологій [6], зменшується енергозброєність та кількість сільськогосподарської техніки. Високі врожаї на данному етапі поєднуються зі значним навантаженням на біосистеми.

За дослідженнями спеціалістів Національного інституту стратегічних досліджень, спостерігається слабкість фінансово-економічного становища

сільськогосподарських підприємств, що унеможливує суттєве поліпшення технологічних операцій при вирощуванні агрокультур, оновлення матеріально-технічної бази та впровадження інновацій. [6] Ціни на сільськогосподарську техніку суттєво перевищують прибутки малих агропідприємств, дозволяючи здійснювати оновлення машино-тракторного парку виключно для надпотужних виробників. Це поглиблює розрив між рентабельністю виробництва на малих та великих підприємствах.

Посилення агрохолдингів є дуже суперечливим фактом і одночасно супроводжується як позитивними результатами, такими як підвищення ефективності виробництва, збільшенням обсягів виробництва та платежів до бюджету, так і суттєвими негативними соціо-економічними наслідками. Концентрацію виробництва у сільському господарстві слід розглядати також через призму впливу на соціальний розвиток сільських територій, майнових прав селян, збереження та підвищення родючості землі, екологічну безпеку. Тому цей процес потребує детального дослідження та аналізу з метою відпрацювання рекомендацій щодо одночасного сприяння підвищенню ефективності агробізнесу та запобігання розвитку негативних явищ і тенденцій.

Так серед суттєвих недоліків діяльності агрохолдингів порівняно з меншими підприємствами, приватної форми власності вчені вказують на нехтування інтересів місцевих громад через відсутність зв'язку з територією фактичного господарювання, місцевість не є фактичним місцем проживання керівництва та власників компаній, низьку зацікавленість у збереженні місцевої екосистеми, родючості, діяльність переважно на орендованих землях і як наслідок орієнтація на монокультури, недостатня кількість культур у сівозміні, яка дозволяє максимізувати економічну ефективність завдяки використанню сучасних технологій підтримки родючості виснажує природній потенціал землі.

В результаті реформування земельних відносин значно зросла кількість агроформувань з порушеним внутрішньогосподарським землеустроєм. В цих господарствах не витримуються сівозміни, допускаються відхилення від науково – обґрунтованих систем землеробства, порушуються технології обробітку ґрунтів, що негативно впливає на їх екологічний стан. Порушення сівозмін, а також відсутність дієвого контролю за дотриманням елементарних правил і норм використання земель призвело до зменшення природної продуктивності ріллі.

Маючи можливість вільно обирати культури для вирощування з мінімальним державним втручанням і, по суті, ігноруючи вимоги до дотримання обґрунтованих сівозмін, сільгоспвиробники беззаперечно зупиняють свій вибір на однорічних високоприбуткових культурах, а виходячи з вітчизняних проблем з розвитком гуртової закупівлі та інфраструктури – переважно обираються традиційні культури з тривалим періодом зберігання, і стосується це не тільки агрохолдингів.

В результаті дії механізмів вільного ринку, за даними державного управління статистики у структурі зібраних площ області 2015 року домінують кілька зернових та технічних культур: кукурудза на зерно (32%), озима і яра пшениця (26%), соняшник (19%) та соя (11%). По 6% мають ячмінь і картопля (відповідно 6%, 6,9%, 4,9%). Решта культур займають мізерні обсяги від посівної площі (Рис. 4.) [5].

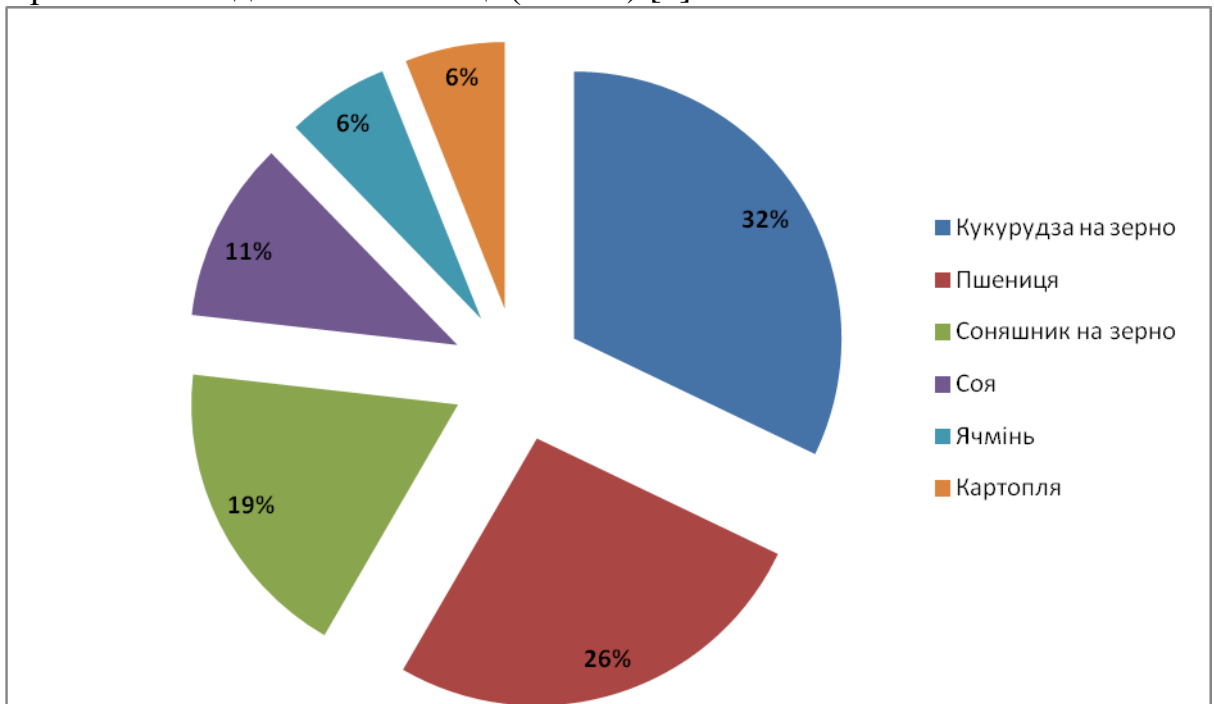

Рисунок 4 - Структура зібраної площі у Сумській області, 2015

Як же трапляється, що три культури займають більшу частину придатних для господарської діяльності земель? Допустимі нормативи періодичності вирощування культури на одному і тому самому полі становлять для соняшнику 7 років, тобто частка його у структурі посівів не може перевищувати 14%, а виходячи, що далеко не всі регіони та орні ґрунти підходять для його вирощування – ця цифра має бути суттєво меншою.

За дотриманням науково обґрунтованих сівозмін намагається стежити держава, ще з 2008 року в Україні діють вимоги Земельного кодексу щодо обов'язковості розробки користувачами ріллі спеціальної землепорядної документації, порушення якої тягне за собою адміністративну відповідальність.

У світі немає єдиної думки про частку окремих культур в сівозміні, але за твердженнями науковців агротехнічного значення сівозміни не може замінити жоден інший агротехнічний чи хімічний захід.

Дослідження американських вчених також стверджують, що тривалість ротації сівозміни, інтервал між вирощуваннями однакової культури є важливим фактором урожайності і якості ґрунтів, але заяви про семирічний інтервал у вирощуванні соняшника не є однозначними. Так за дослідженнями, проведеними в Акроні, штат Колорадо, найкращий результат соняшник давав при 4-річному інтервалі (порівняно з коротшими), а при

частішому вирощуванні урожайність суттєво зменшувалась через хвороби рослин (фомоз) [4].

Підприємці ж стверджують, що за ринкових умов вони мають самостійно вирішувати долю земельної ділянки і необхідність дотримуватись законодавчо встановлених нормативів чергування культур є грубим втручанням у господарську діяльність. Участь держави у цьому процесі має бути зосереджена на контролі за збереженням якості земель, завдання шкоди родючості є підставою для кримінальної відповідальності. В практиці господарської діяльності контроль за сівозмінами зводиться виключно до необхідності створення проектів землеустрою. Більш доцільним з екологічної точки зору було б посилити контроль і відповідальність за погіршення родючості ґрунтів.

Використання земельних ресурсів області не відповідає вимогам раціонального природокористування. Спостерігаються викривлення екологічно допустимих співвідношень площ ріллі, природних кормових угідь, лісових і водних територій, що негативно впливає на порушує стійкість агроландшафту і довкілля. Окрім того сільськогосподарські угіддя зазнають забруднення промисловими та побутовими відходами, нафтою та нафтопродуктами, пестицидами та іншими хімічними речовинами, ущільнюються важкою ґрунтообробною технікою, підтоплюються [1].

Гостро постає проблема забезпечення балансу поживних речовин в рослинництві, зростає кислотність ґрунтового розчину, зменшується вміст гумусу. Вчені вказують на негативний баланс поживних речовин в ґрунтах, поширення дегуміфікації, значне збільшення площ середньо- і сильнокислих ґрунтів, особливо в зоні Полісся. Велике занепокоєння викликає інтенсивне закислення ґрунтів лісостепової зони області, що в ряді випадків робить проблематичним вирощування на чорноземних ґрунтах цукрових буряків, озимої пшениці, багаторічних бобових трав та інших культур.

Майже 1% земель Сумської області підлягають деградації. Основними деградаційними процесами є вітрова та водна ерозія, підкислення та засолення ґрунтів. При цьому данні статистики твердять про скорочення витрат на реабілітацію ґрунтів.

Останнім часом посилюються деградаційні процеси, пов'язані з забрудненням хімічними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, непридатними та забороненими до використання пестицидами, неутілізовані запаси яких досі зберігаються на території області, іншими відходами. Найбільше проявів техногенного забруднення спостерігається в районах нафтогазовидобування, та в районах з розвинутою промисловістю.

Широкого прояву набули деградаційні процеси ґрунтового покриву, найбільш поширеними з яких є зниження вмісту поживних елементів, щорічний від'ємний баланс гумусу, декальцинація ґрунтів і, як наслідок, підвищення їх кислотності, ущільнення, погіршення фізико – хімічних показників, водна ерозія.

Загрозливий стан ґрунтів приховується через брак даних, моніторинг земель не проводиться у зв'язку з недостатнім фінансуванням.

Серед напрямів поліпшення екологічного стану земельних ресурсів та забезпечення їх сталого відтворення варто зазначити посилення участі держави в управлінні земельними ресурсами, скорочення вилучення земель для несільськогосподарських потреб, регулярний моніторинг земельних ресурсів та контроль за дотриманням законодавства про охорону земель. З іншого боку необхідно збільшити зацікавленість виробників у збереженні природної родючості шляхом зняття мараторію на продаж земель і поступової передачі всіх прав і обов'язків до реальних власників. Широко розповсюджений механізм оренди земельних ділянок приводить до того, що землю розпоряджаються тимчасові господарі, які не прораховують результати свого впливу на ділянку на тривалий термін.

Одночасно з цим держава має сприяти поліпшенню загальної культури землеробства, популяризувати нові високоефективні технології обробітку ґрунту, інноваційні підходи до прийняття управлінських рішень у землеробстві.

Потребують додаткового фінансування та доопрацювання програми охорони сільськогосподарських земель, їхнього раціонального використання, консервації деградованих і малопродуктивних земель.

Державної підтримки потребують програми розвитку органічного та екологічного землеробства. Такі способи господарювання збільшують стійкість регіональних біогеоценозів, сприяють відтворенню природної родючості, відновленню балансу гумусу. До того ж органічне землеробство є більш привабливим для дрібних місцевих підприємств, що дозволить поліпшити організаційну структуру регіональних АПК та надасть їм шанс на виживання у тяжких конкурентних умовах.

Список літератури:

1. Корнус А. Оцінка стану земельних ресурсів Сумської області // Корнус А. // Раціональне природокористування і охорона природи. Наукові записки. - №1. - 2012. - с.215-219
2. Назаренко О. В. Еколого-економічний стан використання та охорони земельних ресурсів Сумського регіону / О. В. Назаренко, А. А. Гущин // Агросвіт. - 2014. - № 14. - С. 41-47. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/agrosvit_2014_14_9
3. Паленичак О.В. Раціональне землекористування в умовах збалансованого розвитку агропромислового виробництва / О.В. Паленичак // Економіка АПК. – 2012. – №2. – С. 27- 32.
4. Рэнди А. Интервал между культурами: кто за кем [Електронний ресурс] / Андерсон Рэнди // Зерно. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.zerno-ua.com/journals/2012/avgust-2012-god/interval-mezhdu-kulturami-kto-za-kem>.

5. Статистичний щорічник Сумської області за 2014 рік. Статистичний збірник. – Суми:Головне управління статистики у Сумській області. – 2015 р. – 544 с.

6. Щодо шляхів підвищення ефективності використання земель сільськогосподарського призначення в Україні. Аналітична записка / Русан В.М. // Національний інститут стратегічних досліджень. - 2012. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1129>

РОЗДІЛ 4.

ІННОВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

4.1. Визначення основних обов'язкових вимог щодо формування стратегії економічного стимулювання розвитку регіону на прикладі Сумської області

Сьогодні найбільш актуальним завданням вдосконалення діючої державної регіональної політики є орієнтація на зміщення центру державного облаштування у бік формування регіонів, як самостійних економічних суб'єктів в умовах за умови забезпечення територіально, політичної, економічної соціальної та гуманітарної цілісності держави. Це пов'язано, в першу чергу, з розв'язанням проблем подолання асиметричності економічних умов суспільства за допомогою забезпечення рівних швидкостей і напрямів в економічному розвитку, а, в другу – з вирішенням проблем децентралізації владних повноважень та орієнтацією на європейський досвід. І перший, і другий напрям сучасної державної регіональної політики має на меті зміну основної парадигми економічного розвитку регіонів, домінуючої поки що в середовищі фахівців і практиків на верхніх рівнях управління державою. Річ у тому, що до останнього часу широкого застосування мала парадигма вирівнювання умов економічного розвитку регіонів, яка орієнтується на перерозподіл частини валової доданої вартості в регіонах-лідерах на користь менш розвинених регіонів.

Результати аналізу практики економічного розвитку регіонів свідчать про те, що усередині регіонів не спостерігається позитивних тенденцій по формуванню оптимальних пропорцій в розвитку окремих видів економічної діяльності. Відсутні необхідні передумови по модернізації і розвитку виробничої і соціальної інфраструктури регіону; відсутня чітка позиція щодо необхідності стимулюванню інвестиційної активності; не приділяється необхідної уваги нейтралізації впливу негативних суспільно-політичних чинників економічного розвитку; залишається за межами уваги розуміння необхідності дотримання або забезпечення мінімально допустимих соціальних стандартів для населення тощо. Як наслідок, зберігаються утриманські настрої у відсталих регіонах і покладання надії на фінансову підтримку з боку держави.

Одним із найважливіших питомих показників, який покликаний характеризувати рівень економічного розвитку регіонів, виступає валовий регіональний продукт та середньодушова його величина. Валовий регіональний продукт на душу населення визначається виходячи з суми валової доданої вартості за всіма видами економічної діяльності, скоригованої на величину непрямо вимірюваних послуг фінансових посередників і податків за винятком субсидій на продукти, віднесеної на чисельність населення, яке проживає на відповідній території (табл. 1).

Таблиця 1 - Зміни валового регіонального продукту та середньодушова його величина у 2008-2014 рр. ****

№ з/п	Область	Валовий регіональний продукт (млн. грн.)					Валовий регіональний продукт на душу населення (грн.)				
		2008	2010	2012	2014*	Рейтинг у 2014 р.	2008	2010	2012	2014	Рейтинг у 2014 р.
	Україна	948056	1082569	1459096	1586915		20495	23600	32002	36904	
1	АР Крим	27365	32426	44536	...		13898	16507	22675	...	
2	Вінницька	20094	23589	33024	43990	10	12061	14332	20253	27249	13
3	Волинська	12784	14429	20005	24195	21	12340	13916	19249	23218	20
4	Дніпропетровська	104687	116136	147970	176540	2	30918	34709	44650	53749	2
5	Донецька**	117646	128986	170775	119983	3	26028	28986	38907	27771	12
6	Житомирська	15008	18743	24849	29815	17	11545	14616	19551	23678	19
7	Закарпатська	13208	15299	21404	24120	22	10626	12278	17088	19170	23
8	Запорізька	42445	42736	54828	65968	9	23232	23657	30656	37251	5
9	Івано-Франківська	17883	20446	32286	37643	12	12940	14814	23379	27232	14
10	Київська	35687	44953	69663	79561	5	20593	26140	40483	46058	4
11	Кіровоградська	13961	15749	22056	28758	18	13515	15533	22082	29223	10
12	Луганська**	42985	45541	58767	31393	15	18338	19788	25950	14079	25
13	Львівська	35534	41655	61962	72923	7	13902	16353	24387	28731	11
14	Миколаївська	19410	24055	29205	35408	13	16175	20276	24838	30357	9
15	Одеська	46994	53878	64743	74934	6	19638	22544	27070	31268	7
16	Полтавська	34118	44291	56580	69831	8	22476	29652	38424	48040	3
17	Рівненська	14074	15882	21795	28724	19	12217	13785	18860	24762	17
18	Сумська	16210	18333	24933	30397	16	13622	15711	21722	26943	15
19	Тернопільська	10618	12726	17957	21676	24	9688	11713	16644	20228	22
20	Харківська	59389	65293	82223	96596	4	21294	23639	29972	35328	6
21	Херсонська	13174	15649	19357	23250	23	11944	14346	17910	21725	21
22	Хмельницька	16061	18096	26237	32162	14	11932	13602	19920	24662	18
23	Черкаська	19101	22354	31265	38466	11	14581	17325	24558	30628	8
24	Чернівецька	8833	9892	13166	15049	25	9771	10939	14529	16552	24
25	Чернігівська	14918	17008	23934	28156	20	13213	15406	22096	26530	16
	м. Київ	169564	196639	275685	357377	1	61592	70424	97429	124163	1
	м. Севастополь	6305	7785	9891	...		16592	20455	25872	...	

*Дані, наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

**Дані за 2014 рік можуть бути уточнені

***Починаючи з 2012 року розрахунки здійснено відповідно до Методологічних положень оновленої версії системи національних рахунків 2008 року

****Джерело: розраховано та складено за [1].

За аналізований період часу кількість областей, де рівень виробництва валової доданої вартості в розрахунку на душу населення перевищував середню його величину по країні, залишався досить малим: від 4 до 7, що складає від 16 до 28% відповідно. Серед таких областей: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Одеська, Полтавська, Харківська. Кількість областей, де цей показник не перевищував середньої його величини по країні, переважає: від 18 до 21, або 72-84% відповідно.

Сумська область за показником валового регіонального продукту займає 16 позицію з 25. У загальній структурі показника, частка області становить 0,19. Валовий регіональний продукт на душу населення складає

73% від середнього по країні (15 позиція). Частка регіонів у загальному підсумку до валового регіонального продукту наведено на рис. 1.

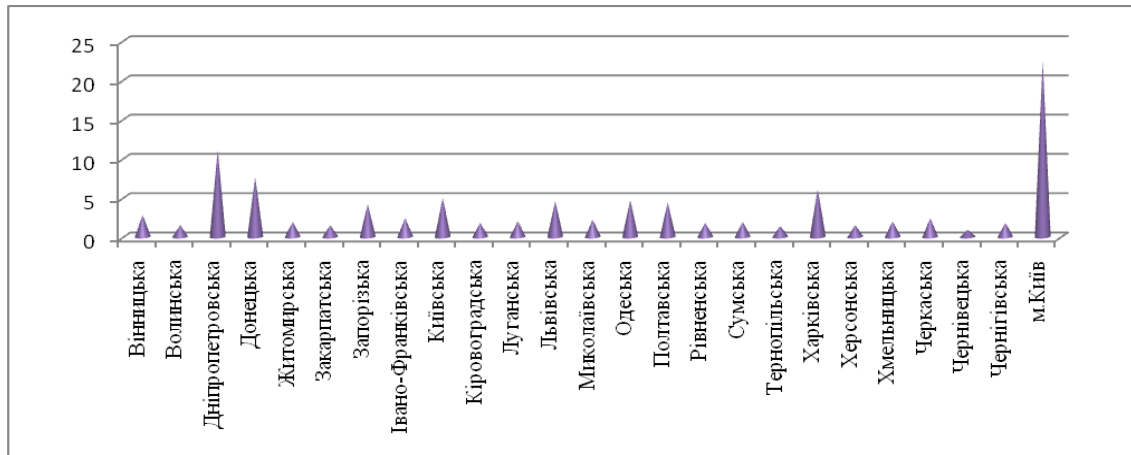

Рисунок 1 - Частка регіонів у загальному підсумку до валового регіонального продукту у 2014 році

Валова додана вартість Сумської області за структурою складається із 55,4% - сфера послуг, 29,5% - промисловість, 15,1% сільське господарство [2].

За промисловим потенціалом Сумська область відноситься до ар'єргард національної економіки (50% обсягу реалізованої продукції формують підприємства ПАТ «СМНВО ім. М.В.Фрунзе», ПАТ «Сумихімпром», НГВУ «Охтирканафтогаз», ПАТ «Монделіс Україна»).

Сумська область щорічно виробляється валової продукції сільського господарства від 8 до 9,5 млрд. грн., або 3,7% загального виробництва України; спеціалізується на рослинництві (вирощування зернових та технічних культур) – 77,6% та тваринництві (виробництво молока та м'яса ВРХ і свиней) - 22,4% [2]. За рахунок власного виробництва внутрішні потреби області повністю забезпечуються у виробництві картоплі, овочах, яйцях; частково забезпечуються у м'ясі (43,6%), молоці (на 98%), плодах і ягодах (на 13,4%), цукрі (на 44,7%), олії (на 13,8%).

Інвестиційний клімат в Сумській області залишається сприятливим для іноземних інвесторів, про що свідчить, зокрема, збереження тенденцій до збільшення обсягу залучених іноземних коштів в область [2].

За даними аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень, у сфері бюджетного забезпечення регіонального та місцевого розвитку в останні роки, відбувається суттєве зниження доходів в їх абсолютній сумі [3]. Так, у вересні 2014 році рівень надходження до місцевих бюджетів знизився до рівня вересня 2011 року.

У регіональному розрізі найбільший темп приросту доходів спостерігався у Рівненській області, де він склав 28,9 %. Зниження показників приросту доходів спостерігалось у двох регіонах – Донецькій та Луганській областях (–40,6 % та –45,5 % відповідно), що обумовлено суспільно-політичними подіями України (табл. 2).

Таблиця 2 - Показники доходів обласних та міського м. Києва бюджетів (затверджено рішеннями відповідних рад на 2015 рік)

Регіони	Доходи обласного бюджету			
	всього, млн. грн.*	позиція у рейтингу	на 1 особу, грн.**	позиція у рейтингу
Вінницька	3940,8	8	2447	19
Волинська	3113,0	16	2985	2
Дніпропетровська	8853,9	2	2702	4
Житомирська	3346,6	12	2664	5
Закарпатська	3158,9	14	2508	14
Запорізька	4518,7	6	2559	11
Івано-Франківська	3616,4	10	2616	6
Київська	4166,6	7	2410	20
Кіровоградська	2532,9	21	2583	8
Львівська	6624,2	3	2610	7
Миколаївська	3005,6	17	2581	9
Одеська	5667,6	5	2365	22
Полтавська	3679,2	9	2539	13
Рівненська	3345,7	13	2881	3
Сумська	2782,9	18	2477	17
Тернопільська	2727,2	19	2549	12
Харківська	6299,7	4	2306	23
Херсонська	2631,4	20	2464	18
Хмельницька	3349,2	11	2574	10
Черкаська	3123,2	15	2495	16
Чернівецька	2281,6	23	2507	15
Чернігівська	2532,7	22	2399	21
м. Київ	22215,2	1	7692	1
Разом:	107513,6		2504	

* Складено на підставі рішень обласних та Київської міської рад про затвердження відповідних бюджетів на 2015 рік.

** Розраховано за даними Державної служби статистики України [1]

Зокрема, за 2015 рік до обласного бюджету Сумської області надійшло 3836,2 млн. гривень, з них до загального фонду 3 670,5 млн. гривень, що складає 99,2% до затверджених обсягів, спеціального фонду – 165,6 млн. гривень, або 133,6%. З державного бюджету отримано: дотацій – 59,1 млн. гривень, субвенцій – 3 261,6 млн. гривень [4].

Сьогодні актуальною стає проблема формування стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку регіонів. Викликано це тим, що з'являється необхідність у виборі цільових орієнтирів середньо- і довгострокового економічного і соціального розвитку, підкріплених чіткими уявленнями про відповідну методологію (принципи, пріоритети, джерела і механізми реалізації). Крім того, посилюється значущість визначеності, передбачуваності і прозорості сучасної державної регіональної політики.

Без формування відповідної стратегії соціально-економічного розвитку регіону неможливо побачити і усвідомити найбільш важливі інтереси бізнесу і населення, що визначають кон'юнктуру як внутрішнього ринку факторів виробництва, так і зовнішнього ринку капіталів і робочої сили. Необхідність розробки стратегії викликається тією обставиною, що стабільність і передбачуваність майбутнього стає однією з визначальних умов можливого

розвитку регіону. При цьому, необхідно зазначити, що під стратегією соціально-економічного розвитку регіону можна розуміти деякий вибір основних напрямів змін в структурі продуктивних сил і техніко-економічних відносин, складових територіально-економічної системи, спрямованих на досягнення такого стану цієї системи, при якому досягаються заздалегідь визначені параметри в просторовому і часовому вимірюванні. При цьому головною функцією такої стратегії стає забезпечення доступними методами і способами бажаного стану бізнесу і населення за допомогою заздалегідь певних дій. Наскільки така стратегія виявиться корисною та значимою залежить від її потенціалу.

Рішенням Сумської обласної ради від 09.04.2015 р. затверджено Стратегію регіонального розвитку Сумської області на період до 2020 року [5]. Стратегія ставить перед собою важливе завдання – перетворення Сумщини в регіон сталого економічного зростання на основі інноваційної промисловості, важливий продовольчий центр країни з екологічним, високоефективним сільським господарством, комфортний та безпечний, де є всі умови для всебічного розвитку людини [5]. Головна місія Стратегії Сумщини – стати успішним, конкурентоспроможним регіоном з європейською якістю життя та безпечним довкіллям.

Підвищенню регіональної конкурентоспроможності може сприяти розробка і реалізація стратегії стимулювання економічного розвитку регіону. Основне призначення такої стратегії полягає у формуванні деякої системи відносин, яка б дозволяла направляти зусилля (інвестиції і ресурси) надання певних пільг і преференцій в перспективні сектори регіонального господарства.

Вибір таких секторів можливий на основі визначення пріоритетів в економічному розвитку регіону. Однією з організаційних форм реалізації пріоритетів економічного розвитку регіону стає кластеризація його економіки, що забезпечує розвиток опорних точок.

Іншим шляхом такої стратегії стає організація міжгалузевих корпорацій, об'єднуючих в себе, наприклад, підприємства сільськогосподарського виробництва, виробництв переробки і харчової промисловості, що може дозволити вирішувати ряд актуальних проблем, в першому ряду яких знаходиться виробництво продукції з високою доданою вартістю. Таким чином стає можливим формування полюсів зростання, наявність яких в економіці регіону дозволяє не тільки концентрувати на потрібних ділянках ресурси, але і забезпечувати реальне нарощування економічного потенціалу.

Логічну і методологічну базу стратегії стимулювання економічного розвитку регіону повинне складати розуміння того, що господарство регіону – це не простий об'єкт, що складається з декількох компонентів, а, швидше система, функціонування якої забезпечується безліччю вертикальних і горизонтальних взаємодій. Основу таким взаємодіям складають економічні інтереси, які зрештою створюють багатовимірний простір інтересів, що

складається з внутрішніх систем, підсистем і окремих елементів. В цьому випадку економічними інтересами є вектори, що визначають напрямки до основних цілей розвитку регіону.

Необхідною вимогою, що пред'являється до стратегії, є її наукове обґрунтування за допомогою обліку і віддзеркалення в ній кількісних і якісних оцінок суспільних процесів в рамках конкретної території. Підтримка необхідних територіальних пропорцій, недопущення великого діапазону в показниках економічного розвитку, забезпечення необхідного рівня ефективності господарської діяльності є вирішальними моментами у формуванні стратегії економічного розвитку регіонів.

Стратегія стимулювання економічного розвитку регіону повинна бути зорієнтована на подальшу активізацію концентрації, конвергенції і інтеграції взаємин учасників суспільного виробництва. Вихідними позиціями при розробці стратегії стимулювання економічного розвитку регіону можуть виступати: виділення ключових (пріоритетних) напрямів розвитку (опорних точок, де є стійкий економічний розвиток території, і полюсів зростання – де забезпечується динамічний розвиток території); створення взаємовигідних умов для вирівнювання міжрегіональних розбіжностей в економічному розвитку; партнерство (влади, бізнесу і населення) при розробці і реалізації стратегії; поєднання довгострокового і середньострокового бачення і конкретності поточних дій; постійний супровід (моніторинг і зміна окремих позицій) стратегії тощо.

У загальному вигляді цикл розробки стратегії стимулювання економічного розвитку може бути представлений наступною схемою (рис. 2.).

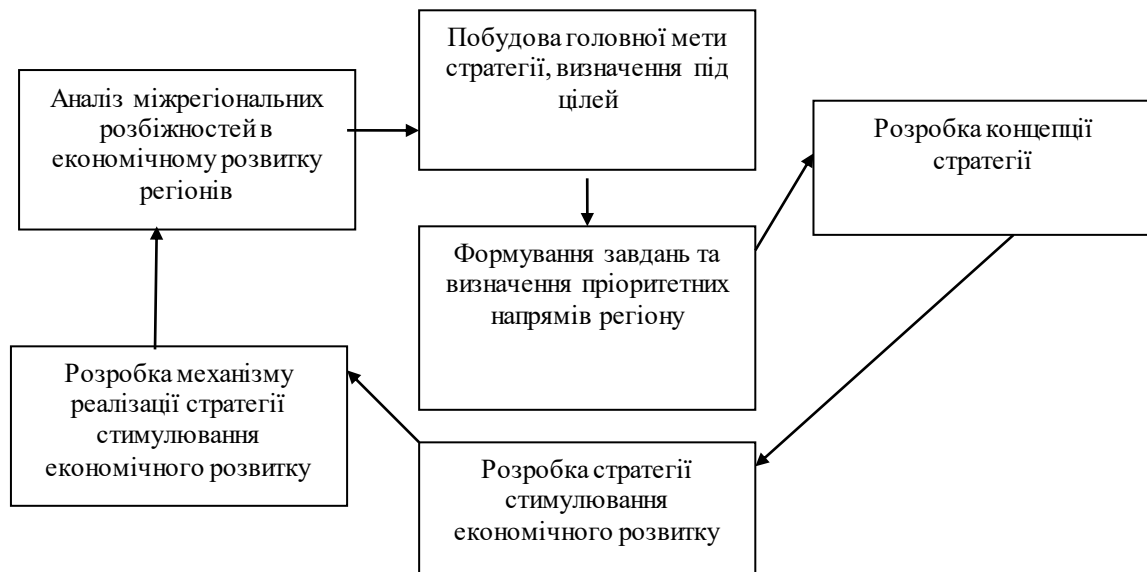

Рисунок 2 - Етапність формування стратегії стимулювання економічного розвитку регіону

Розробка стратегії стимулювання економічного розвитку регіону може бути формалізована у вигляді окремих етапів, детальний розгляд яких

дозволяє забезпечувати комплексний підхід до вирішення пріоритетних завдань, досягнення відповідних цілей на основі тісної взаємодії всіх учасників суспільного виробництва.

Стратегія стимулювання економічного розвитку регіону повинна визначати не тільки пріоритети і можливі етапи розвитку економіки, але і пов'язувати конкретні заходи по її реалізації з ресурсними можливостями регіону і з його іншими напрямками діяльності.

Отже, узгодженість головної і основних цілей стратегії стимулювання економічного розвитку регіону стає обов'язковою умовою побудови всієї системи можливих пріоритетів і засобів їх досягнення.

Отже, вихідними позиціями розробки стратегії стимулювання економічного розвитку регіону стають теоретичні, методологічні і методичні положення, керуючись якими з'являється реальна можливість вибору найбільш прогресивних напрямів, рух за якими дозволить значно підвищити не тільки регіональну конкурентоспроможність регіонів в середині, але й, що дуже важливе у глобалізаційному світі, міжнародну їх конкурентоспроможність.

Список літератури:

1. Багатогалузева статистична інформація / Регіональна статистика. – Державна служба статистики України. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Підсумки соціально-економічного аналізу Сумської області. - Сумська обласна державна адміністрація. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sm.gov.ua/images/docs/strategia/prezent_analiz.ppt
3. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ – К.: НІСД, 2015. – 92 с.
4. Інформація про виконання обласного бюджету Сумської області за 2015 рік. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.finansy.sm.gov.ua>
5. Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період до 2020 року та план її реалізації. – Сумська обласна рада. - – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://gue.sm.gov.ua/images/docs/strategiya/1_Strategiya2020_plan2015-2017.pdf

4.2. Інноваційна складова в системі забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіону

Основними засадами (стратегією) національної екологічної політики на період до 2020 р.» [Про Основні, 2010] ще наприкінці 2010 р. визначено пріоритетність реалізації моделі сталого розвитку в Україні та окреслено напрями дій, які мали б забезпечити вирішення найважливіших екологічних проблем держави щодо охорони атмосферного повітря, землекористування,

водокористування, поводження з відходами та ін. Як відзначено у [Чмир, 2013]: «в рамках прийнятого Україною стратегічного курсу на «зелену» економіку підписано ряд документів, в яких визначено зобов'язання та подальші дії України в цьому напрямку: Україна приєдналась до «зеленої платформи» ЮНІДО, визначила у Державній програмі розвитку внутрішнього виробництва до 2015 р. стратегічні завдання і напрями екологізації та підвищення енергоефективності з метою охорони навколишнього природного середовища і створення сегментів «зеленої» економіки, схвалила підсумковий документ конференції «Ріо+20» «Майбутнє, якого ми прагнемо»...». Разом з тим, чітких механізмів сприяння «зеленому» розвитку економіки країни в цілому та окремих регіонів, зокрема, досі не визначено. Ураховуючи те, що проблема стратегічного планування регіонального розвитку в умовах формування «зеленої» економіки є комплексною і пов'язує в єдину систему проблеми змісту концепції «зеленої» економіки, принципів, механізмів та засобів її реалізації, інноваційного підґрунтя «озеленення» економічного розвитку суспільства, екологічних інновацій та інституційного регулювання цих процесів на національному, регіональному та локальному рівнях, ці питання залишаються й надалі важливими і актуальними, потребуючи більш глибокого дослідження.

Базові дефініції, принципи, організаційно-економічні механізми реалізації «зеленої» економіки як засобу досягнення цілей сталого розвитку суспільства висвітлені у відповідних програмних документах та настановах ООН та Європейського Союзу [Europe, 2013; Green, 2012]. Водночас, наукові праці, присвячені дослідженню процесів формування та розвитку регіональних інноваційних систем є нечисленними. Зокрема, особливості реалізації інноваційних процесів у регіональному вимірі вивчаються Л. І. Федуловою [Федулова, 2009], а екологічна складова регіональних інноваційних процесів з акцентом на особливостях вітчизняної державної екологічної, регіональної та інноваційної політики досліджується у роботі А. І. Мартієнко та С. А. Бондаренко [Мартієнко, 2015], а також у працях інших вчених. Відзначаючи вагомий внесок науковців у розроблення механізмів реалізації «зеленої» економіки у глобальному, національному та регіональному контекстах, визначення рушійних сил інноваційного розвитку економічних систем різних рівнів, слід визнати, що сутнісно-змістовні основи, методичні засади та організаційно-економічні механізми трансформування вітчизняних моделей стратегічного планування та регулювання регіонального розвитку з урахуванням цілей «зеленої» економіки та їх взаємоузгодженості з розвитком інноваційних процесів певної території, залишаються недостатньо дослідженими.

Ураховуючи вищенаведене, метою даного дослідження є визначення методичних засад розроблення та реалізації інноваційно-орієнтованої стратегії для забезпечення «зеленого» розвитку економіки регіонів.

Незважаючи на наявність різних державних ініціатив у сфері

природокористування та охорони навколишнього природного середовища, слід констатувати фактичну відсутність позитивних змін у напрямі сталого розвитку країни. Так, одними з найбільш значущих проблем в екологічній сфері України та, відповідно, окремих регіонів, були і залишаються, з часом лише загострюючись, проблеми забруднення атмосферного повітря та проблеми у сфері поводження з відходами. Для ілюстрації цих тверджень наведемо такі дані: обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення у 2005 р., 2010 р. та 2013 р. залишаються майже незмінними – 11,0 – 11,1 т/км² території, зменшуючись лише у 2014 р. до 9,0 т/км² зі зниженням ВВП; обсяги утворених у 2014 р. відходів є більшими, порівняно з 2005 р., у 147 разів, а від’ємна динаміка цього показника, порівняно з 2010 р. (зменшення на 16 %) пояснюється як уповільненням темпів економічного зростання, так і окупацією АР Крим, частин Донецької та Луганської областей, адже у 2013 р., у порівнянні з 2010 р., обсяги утворених відходів зросли на 7 %, що перевищувало темпи динаміки ВВП. При цьому рівень утилізації утворених відходів в Україні традиційно низький та навіть знижується з часів проголошення «зеленого» курсу: у 2005 р. утилізовано 35 % з обсягу утворених відходів I-IV класів небезпеки, а у 2013 р. та 2014 р. – 32 % та 31,6 %, відповідно [Статистичний, 2015].

На цьому тлі особливо вирізняється і Сумський регіон. Так, незважаючи на те, що обсяги утворених відходів в області за різними класами небезпеки впродовж 2011-2014 рр. мають від’ємну динаміку, за обсягами накопичених відходів I-III класів небезпеки Сумщина посідає друге місце в країні з показником 2084,3 тис. т, що, до того ж, мав тенденцію до зростання протягом 2010-2014 рр. Зрештою, в області накопичено 17,4 % відходів I-III кл. небезпеки із загального їхнього обсягу в країні в цілому [Довкілля, 2015]. У цьому контексті стає зрозумілою необхідність забезпечення «зеленого» розвитку економіки окремих регіонів та країни в цілому.

За своїм змістом «зелена» економіка є економікою, побудованою на інноваціях: продуктових, технологічних, управлінських та ринкових. При цьому пріоритетними є «еко-інновації» [Europe, 2013], тобто нові або удосконалені продуктивні, технологічні, організаційні та маркетингові рішення, реалізація яких сприяє зниженню інтегрального екодеструктивного впливу з розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту при одночасному підвищенні економічної ефективності у сферах їхнього виробництва і споживання [Ілляшенко, 2012; Europe, 2013]. Видові прояви еко-інновацій охоплюють широкий спектр екологічно чистих та безпечних товарів, чистих технологій виробництва, нових видів та форм організації бізнесу та соціальних взаємодій та ін.

Необхідно наголосити на тому, що результати окремих досліджень (наприклад, [Ілляшенко, 2012]) свідчать, як про сформованість окремих ринків екологічних товарів в Україні, так і про достатню вмотивованість

вітчизняних суб'єктів господарської діяльності щодо екологізації власної інноваційної діяльності. Та чи є це достатнім для реалізації «зеленої» економіки в Україні та окремих регіонах чи, принаймні, достатнім свідченням започаткування цього процесу?

Сучасний рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств є низьким – лише 17,2 % від загальної кількості інноваційно-активних підприємств займалися інноваційною діяльністю у 2015 р. [Наукова, 2016]. Оцінюючи статистичні дані щодо інновацій в Сумському регіоні, можна відзначити більш високий рівень реалізації інноваційної діяльності підприємствами, порівняно з середнім в Україні – 19,8 % при цьому 60,1 % з цих підприємств придбали нові машини, обладнання та програмне забезпечення. Частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції регіону становить 7,1 %, тоді як середнє значення в Україні – 1,4 %. Тут також доречно відзначити, що у 2015 р. 70,6 % реалізованої інноваційної продукції в регіоні реалізовано за межі України, а основним «постачальником» інноваційних технологій є вітчизняні розробники – 93 % нових технологічних рішень придбано підприємствами регіону саме в Україні. У загальному обсязі реалізованої у регіоні продукції частка інноваційно активних підприємств - 57,5 %, що є у 1,7 разів вищим ніж середня в економіці (34,1 %), а 12,4 % реалізованої ними продукції були новими для ринку (середнє значення в Україні – 5,8%). Активність підприємств Сумщини щодо впровадження екологічних інновацій (маловідходні та ресурсозберігаючі процеси та технології) є також вищою (27,2 % промислових підприємств, що впроваджували інновації) порівняно з середнім в економіці значенням (21,4 %). Реалізовані ними зелені інноваційні технологічні процеси у 2015 р., порівняно з 2014 р. зросли майже у 10 разів та склали 24 % від загальної кількості упроваджених маловідходних і ресурсозберігаючих технологій в країні. Природоохоронні інноваційні рішення підприємств регіону (у 2014 р.) пов'язані, переважно, із забезпеченням рециркуляції відходів для власного виробництва чи продажу (13,8 % від загальної кількості інноваційно-активних підприємств), енергозбереження у виробництві та споживанні (10,8 % та 12,3 %), але, на відміну від загальноукраїнських тенденцій, майже не націлені на зменшення проблем у сфері подальшої утилізації відходів споживання (3,1 % проти 6,2 % - середнього в Україні) [Наукова, 2016]. Наведені дані дають підстави зробити висновок про досить потужний інноваційний та еко-інноваційний потенціал регіону, але недостатню увагу щодо необхідності реалізації екологічних інновацій у найбільш проблемних екологічних сферах – поводженні з відходами. Це свідчить про те, що, здійснюючи інноваційну діяльність, підприємства все ж залишаються зорієнтованими переважно на власні цілі та бізнес-результати, не враховуючи ефекту синергії, який може бути досягнутий за умови участі в комплексних інноваційних проектах та програмах міжгалузевого характеру [Коблянська, 2015].

Однією з необхідних умов розвитку «зеленої» економіки є системність

реалізації еко-інновацій – вони повинні становити систему пов'язаних змін у всіх сферах вздовж ланцюжка формування споживчої вартості (видобування ресурсів – виробництво – транспортування та розподіл – споживання – утилізація), а також змін у зовнішньому щодо цієї системи середовищі, замість локальних, точкових продуктових (процесних) інновацій на рівні окремих бізнес-одиниць [Еугоре, 2013]. Це вимагає чіткої детермінації складу та структури системи, в якій реалізуються інновації (еко-інновації), взаємозв'язків між елементами, спільного розуміння напрямів змін, цілей і завдань розвитку системи, а також способів їх досягнення тощо.

Реалізація системного характеру інноваційних процесів забезпечується у регіональному вимірі [Федулова, 2009]. Еко-інновації не є виключенням [Мартієнко, 2015]. Можна стверджувати, що полікомпонентність, комплексність, цілісність, керованість, просторово-часова взаємозалежність елементів (організованість у просторі і часі), природно-ресурсна визначеність (взаємозалежність) економічного, соціального та екологічного розвитку – ці базові характеристики регіону визначають потенціал реалізації «зеленого», сталого розвитку економіки і, зокрема, формують територіально-просторову єдність для ефективної системної реалізації інноваційних процесів.

Регіональна інноваційна система (РІС) представляє собою сукупність економічних агентів і видів діяльності, ресурсне забезпечення й інститути, а також зв'язки між ними, важливі для підвищення ефективності інноваційного процесу в регіоні. Блокова модель РІС, сформована організаційними, структурними та функціональними (інституції) компонентами, задіяними у процесі створення та застосування наукових знань та технологій. Ці компоненти визначають правові, економічні, організаційні та соціальні умови інноваційного процесу в регіоні та забезпечують розвиток інноваційної діяльності як на мікро- так і на макрорівні [Федулова, 2009, с. 160].

Однією з основних складових регіональної інноваційної системи є інституційна. Роль інституцій в системі управління інноваційними процесами регіону є головною і полягає у визначенні: цілей та пріоритетів, програм, процедур, методик, а також стимулів та обмежень щодо здійснення інноваційної діяльності на рівні бізнес-одиниць та регіону в цілому. З точки зору реалізації «зеленої» економіки, інституційне регулювання інноваційних процесів повинно бути трансформоване як змістовно, так і організаційно у напрямі забезпечення взаємоузгодження цілей інноваційного розвитку з цілями «зеленого» розвитку регіональної соціо-еколого-економічної системи [Коблянська, 2015].

Інновації є засобом досягнення цілей бізнес-одиниці в умовах конкурентного середовища [Лляшенко, 2012]. Такий підхід можна спроектувати відносно інноваційного процесу в регіоні (сформоване в регіоні інституційне середовище може перешкоджати, стимулювати та спрямовувати інноваційну діяльність бізнес-одиниць). Отже, в умовах реалізації «зеленої» економіки, цілі реалізації інноваційних процесів регіону також набувають «зелених» ознак, а ідеальним варіантом розвитку РІС є повна та комплексна

екологізація інноваційних процесів. Зрозуміло, що такий сценарій розвитку регіонів України є, певною мірою, утопічним, особливо з урахуванням сучасного стану інноваційної діяльності в країні. Втім, особливості реалізації інноваційних процесів в регіоні та оцінка їх розвитку повинні становити основу для вироблення стратегії розвитку регіону в умовах переходу до «зеленої» економіки.

Цілі, завдання та конкретні заходи в системі управління регіональним розвитком відображаються у системі стратегічних та тактичних (галузевих) планів та програм, а також конкретних рішень щодо їх досягнення. В умовах розвитку «зеленої» економіки в основу вироблення стратегії регіонального розвитку повинні бути покладені аналіз найважливіших соціо-еколого-економічних проблем та оцінка перспектив їх вирішення у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі, зокрема, шляхом розвитку інноваційних процесів з метою визначення комплексу найбільш прийнятних та ефективних заходів.

Аналіз загального стану регіональної соціо-еколого-економічної системи відповідно до цільових орієнтирів «зеленої» економіки передбачає дослідження: соціальних процесів та їх динаміки; стану природно-ресурсних об'єктів, їх якісних та кількісних змін; впливу господарського комплексу на стан навколишнього природного середовища та рівня залучення природних об'єктів у господарське використання; економічної динаміки регіонального розвитку, розвитку окремих галузей, чинників конкурентоспроможності регіону та ін. Тут слід визначити основні проблеми регіону, наявні можливості щодо їх розв'язання, зовнішні (національні, глобальні) обмеження та можливості щодо реалізації «зеленого» розвитку. У процесі аналізу може бути використаний широкий спектр як традиційних методичних підходів (екологічний аудит, SWOT – аналіз, спеціальні методи досліджень соціальних процесів), так і сучасних методик оцінки рівня реалізації «зеленої» економіки, зокрема, застосовані у [Tamanini, 2014].

Перспективи вирішення комплексу попередньо визначених проблем можна розглядати з точки зору сформованого еко-інноваційного потенціалу регіонального розвитку. У наукових джерелах пропонуються різні методичні підходи щодо діагностики потенціалу екологічно орієнтованого розвитку організації на інноваційній основі [Ілляшенко, 2012]. Адаптуючи підхід до діагностики потенціалу інноваційного розвитку організації [Ілляшенко, 2012], індикатори щодо оцінки рівня розвитку зеленої економіки [Tamanini, 2014] та інноваційного розвитку регіону [Мартієнко, 2015], реалізації еко-інновацій [Кемп, 2007], виділимо напрями діагностики еко-інноваційного потенціалу регіону (ЕІПР), які можуть становити основу інтегральної оцінки рівня ЕІПР та ґрунтуються на оцінці екологічності таких складових РІС [Коблянська, 2015]:

- ринкової (оцінка потенціалу ринків екологічно чистих товарів та послуг за сформованим платоспроможним попитом чи можливостями його формування; доступність та привабливість ринків чистих та енергоощадних

технологій; сформованість ринків вторинної сировини та технологій її переробки та ін.);

- наукової (наявність науково-дослідних установ, що здійснюють дослідження в сфері чистих технологій, ресурсо та енергозбереження; якість кадрового забезпечення та матеріально-технічної бази наукових досліджень; кількість патентів у сфері «зелених» технологій; показники співпраці науково-дослідних установ та господарських суб'єктів у сфері чистих технологій, ресурсоефективності, охорони довкілля; кількість установ та ліцензований обсяг підготовки щодо фахівців у сфері чистих технологій та ресурсозбереження; залучення науковців до участі у розробленні проектів та програм у екологічній та соціальній сфері; витрати на дослідження у сфері «зелених» технологій; можливості та рівень трансферу технологій та ін.);

- виробничо-інфраструктурної (ступінь зносу та політика оновлення матеріально-технічної бази виробництва і природоохоронної діяльності; частка екологічно чистої продукції та послуг у загальному обсязі валового регіонального продукту; рівень застосування «зелених» технологій виробництва; показники ресурсо-, енерго-, водо-, відходоємності виробленої продукції та їх динаміка; ступінь інтеграції виробничих процесів з метою підвищення ефективності використання ресурсів; питома вага екологічно чистих засобів транспортування у загальній їх кількості; ступінь розвитку інформаційних технологій управління транспортними засобами; еко-інноваційна активність і ефективність інноваційної діяльності організацій; вплив еко-інновацій на навколишнє середовище; рівень конкурентоспроможності інноваційних продуктів екологічно орієнтованих галузей та ін.);

- інституційної (відображення цілей зеленого розвитку у стратегії регіонального розвитку та програмних документах; питома вага екологічно орієнтованих громадських проектів та ініціатив у загальній кількості здійснених заходів; питома вага «зелених» проектів, профінансованих зі спеціального фонду обласного бюджету; умови фінансування та підтримки екологічних інновацій; вплив інноваційних процесів на економіку країни – соціально-економічні наслідки еко-інновацій; проведення міжнародних зіставлень з європейськими країнами та ін.)

Зважаючи на стан розвитку інноваційної складової, зокрема, її потенціалу у реалізації «зелених» трансформацій економіки регіонального господарського комплексу, відповідних змін повинні набути стратегії регіонального розвитку. Поділ регіонів за рівнем еко-інноваційного потенціалу може бути здійснений на основі співставлення інтегральної оцінки рівня розвитку ЕІПР конкретного регіону з середніми значеннями в межах країни.

Регіони з низьким рівнем ЕІПР у визначенні стратегічних пріоритетів, цілей розвитку господарського комплексу регіону та заходів з їх досягнення можуть застосовувати стратегію адаптації інноваційних процесів до цілей «зеленої» економіки. Така стратегія розвитку регіону орієнтується на

випереджаючи темпи економічного зростання за рахунок інновацій, які, втім, не відносяться до групи екологічних (через відсутність можливостей для їх розроблення та реалізації). Стратегічні цілі у сфері природокористування формулюються як недопущення зростання інтегрального екодеструктивного впливу виробничих процесів на одиницю суспільного сукупного продукту. У екологічній політиці підприємства приватного сектора орієнтуються на усунення наслідків забруднення. Діяльність органів влади спрямовується на формування умов для залучення зовнішніх технологій, міжрегіонального трансферу технологій, розвиток проектів фінансової та методологічної підтримки інноваційного розвитку (проекти міжнародної технічної допомоги), удосконалення освітньої системи та сприяння розвитку науково-дослідних установ. Пріоритетними сферами бюджетного інвестування повинні стати природоохоронні галузі та сприяння розвитку громадянського суспільства. Зрештою, реалізація цієї стратегії у середньо- та довгостроковому періоді повинна сприяти формуванню достатнього фінансового ресурсу, а також створенню умов для підвищення ЕІПР.

Регіони з середнім рівнем ЕІПР можуть обрати стратегію розвитку «зелених» моделей виробництва та споживання в окремих, найбільш конкурентоспроможних галузях, через стимулювання еко-інноваційної діяльності бізнес-одиниць з боку регіональної влади шляхом фінансування на засадах державно-приватного партнерства проектів, що мають міжгалузевий характер та уособлюють найбільш важливі екологічні проблеми регіону (поводження з відходами, оновлення систем та мереж житлово-комунального господарства, озеленення територій, оновлення транспортного парку та ін.), надання пільг зі сплати місцевих податків та зборів, податку на землю, передання для здійснення господарської діяльності майна, що перебуває у власності комунальної громади на пільгових засадах та ін. Результатом реалізації цієї стратегії є сприяння більшому розповсюдженню екологічних інновацій в господарській сфері, забезпечення інвестиційної привабливості регіону, підвищення його конкурентоспроможності, посилення рівня розвитку складових ЕІПР. Для регіонів з високим ЕІПР стратегія регіонального розвитку може бути сформульована як стратегія «зеленого», сталого розвитку регіону. Для цієї стратегії характерним є орієнтованість розвитку всіх галузей на впровадження радикальних еко-інновацій: чистих та енергозберігаючих технологій, нових бізнес-моделей, що забезпечують дематеріалізацію економічного розвитку. При цьому передбачається спрямованість зусиль на формування нових «зелених» ринків, галузей та бізнес-моделей та поширення еко-інновацій на всі регіони країни через процеси міжрегіональної взаємодії та співпраці.

Як зазначалось вище, трансформація інституційного регулювання вимагає й відповідної інноваційної зміни щодо принципів його організації. Ці зміни, на наш погляд, повинні охоплювати:

- децентралізацію владних повноважень та фінансового регулювання, зниження рівня корумпованості, а також підвищення якості державного

управління та відповідних документів у системі «влада вищого рівня – регіональна влада»;

- упровадження партнерської моделі співпраці, побудованої на довірі до владних інститутів, забезпечення прозорості прийняття рішень щодо розвитку регіону та окремих сфер, підвищення інформаційної відкритості та інформативності регіональних інформаційних ресурсів у системі «влада-бізнес»;

- сприяння розвитку громадських ініціатив, упровадження соціальних (громадських, «grassroots» [Seyfang, 2007]) інновацій, забезпечення повноцінного доступу до адміністративних та соціальних послуг у системі «влада-громада».

Коментуючи останнє відзначимо, що соціальні інновації [Мейжис, 2012; Набатова, 2011] в українському суспільстві набувають все більших обертів, реалізуючись, передусім, у сферах благодійності, захисту тварин, турботи про безпритульних, культури та мистецтва. При цьому в екологічній сфері активність таких груп дій є низькою [Наша діяльність].

Розглядаючи соціальні інновації як засіб сприяння розвитку «зеленої» економіки в регіонах України, можемо окреслити ряд пріоритетних для впровадження низових інновацій сфер суспільно-громадського життя та галузей:

- житлово-комунальне господарство (теплоенергетика, перехід на альтернативні види палива та енергії);
- поводження з відходами, зокрема, з небезпечними компонентами побутових відходів;
- озеленення та благоустрій територій;
- поширення екологічно чистих способів та засобів транспортування та ін.

Реалізація «зелених» ініціатив у цих сферах, на наш погляд, цілком здатна запуснути ланцюгову реакцію та сприяти екологізації виробничих процесів в інших галузях. При цьому серед факторів, які визначають потенціал соціальних інновацій у вирішенні екологічних задач, можна виділити активну залученість молоді до соціальних мереж Internet-простору і налаштованість українського суспільства на зміни та розвиток (волонтерський рух, громадські акції, благодійність) та ін. Серед стримувальних чинників виділимо, передусім, брак достатніх знань (обізнаності з екологічних проблем і засобів їх розв'язання) та низьку екологічну культуру населення; недостатню згуртованість громадян у вирішенні спільних проблем; бюрократичні перепони (низька ефективність механізмів громадського контролю за діяльністю підприємств, установ та організацій); відсутність належної правової та консультативної підтримки щодо діяльності соціальних груп.

З точки зору сприяння розвитку соціальних інновацій в екологічних сферах, необхідним є забезпечення становлення соціальних груп дій як рівноправних учасників процесу прийняття та реалізації рішень, важливих з точки зору соціо-еколого-економічної ефективності функціонування району,

населеного пункту, регіону тощо. Це вплине на розуміння того, що люди дійсно можуть ініціювати зміни, сприяти їх реалізації та реально її контролювати. Розглядаючи необхідність входження соціальних груп дій у певне правове поле, слід також вказати на те, що у даному випадку існує ризик втрати «новаторства», простоти, автономності, автентичності соціальних взаємодій [Набатова, 2011] та створення звичайних громадських організацій, які за адмініструванням втрачають сенс свого існування та перетворюються на формальні бюрократичні структури, потреба в яких виникає у міру погодження ними тих чи інших владних рішень, які не завжди відповідають інтересам громади. Таким чином, за необхідності інституційного врегулювання діяльності соціальних груп задля ефективного вирішення екологічних завдань, слід також акцентувати увагу на пріоритетності екологічного виховання та освіти, сприяння громадянській активності через інформаційні (мережні) проекти, організаційну, правову та консультативну підтримку з боку владних структур щодо залучення фінансових ресурсів для реалізації соціально-екологічних проектів.

Ключовим чинником ефективної реалізації моделі зеленої економіки в Україні є забезпечення інноваційної моделі розвитку на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць (регіонів). Це вимагає інноваційної трансформації, як змісту регіональної політики щодо регулювання інноваційних процесів, так і організаційних форм її реалізації. Під час формулювання та реалізації відповідних стратегій регіонального розвитку слід виходити з найголовніших проблем розвитку регіону та потенціалу реалізації екологічно-орієнтованих інновацій, здатних забезпечити їх ефективне вирішення. Залежно від рівня розвитку еко-інноваційного потенціалу, в якості стратегії регіонального розвитку може бути обрана стратегія адаптації інноваційних процесів до цілей «зеленої» економіки; стратегія розвитку «зелених» моделей виробництва та споживання в окремих галузях регіонального господарського комплексу, стратегія «зеленого», сталого розвитку регіону. Аналіз сучасного стану розвитку інноваційних процесів в Україні і регіонах, зокрема, Сумській області, вже свідчить про низький рівень розвитку еко-інноваційного потенціалу. За таких умов пріоритетом регіональної політики повинно стати акумулювання та спрямування фінансових ресурсів у розвиток галузей природоохоронного призначення, розроблення стимулів для залучення приватних інвестицій у ці потенційно високоприбуткові галузі. Водночас, більш конкретні рекомендації можуть бути сформовані з використанням результатів оцінки еко-інноваційного потенціалу регіону за запропонованим методичним підходом, що може становити предмет подальших наукових розробок у цій сфері.

Список літератури:

1. Довкілля України за 2014 р. : статистичний збірник / за ред. О.М. Прокопенко. - Київ, Державна служба статистики України, 2015.

2. Ілляшенко С. М. Аналіз ринкових можливостей і потенціалу інноваційного розвитку організації на базі екологічних інновацій [Текст] / С. М. Ілляшенко // Менеджмент і маркетинг інновацій. – 2012. – № 3. – С. 229–241.
3. Коблянська І.І. Інновації як основа стратегії регіонального розвитку в умовах переходу до «зеленої» економіки / І.І. Коблянська // Механізм регулювання економіки. – 2015.–№4.– С. 17-28
4. Мартієнко А. І. Екологічні інновації в регіональній інноваційній системі [Електронний ресурс] / А. І. Мартієнко, С. А. Бондаренко // Ефективна економіка. – 2015. – № 8. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4232>
5. Мейжис І.А. Соціальні інновації в українській сучасності / І.А. Мейжис // Наукові праці. Соціологія. – 2012. – Вип. 172. Т.184. – С. 61–67
6. Набатова О.О. Соціальні інновації: поняття, види, суб'єкти / О.О. Набатова // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2011. –№ 6. – С. 58-66.
7. Наукова та інноваційна діяльність України : статистичний збірник. - Київ, Державна служба статистики України, 2016.
8. Наша діяльність [Електронний ресурс] // Громадська організація «Гараж Генг». – Режим доступу: <http://www.gggg.org.ua/activity/>
9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21.12.2010 № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>
10. Статистичний щорічник України за 2014 р. [Текст] / за ред. І. М. Жук. – К.: Державна служба статистики, 2015. – 586 с.
11. Федулова Л. І. Організаційні механізми формування результативної регіональної інноваційної системи [Текст] / Л. І. Федулова // Регіональна політика та місцеве самоврядування.– 2009. – № 4 (13). – С. 157–165.
12. Чмир О. С. Розроблення Концепції державної політики розвитку «зеленої» економіки в Україні : матеріали доповіді [Електронний ресурс] / О. С. Чмир // Науково-дослідний економічний інститут Мінекономрозвитку України. – К, 2013. – Режим доступу: ndei.me.gov.ua/pdf/PRZ27_2013.pdf
13. Europe in transition: Paving the way to a green economy through eco-innovation [Electronic resource] // Eco-Innovation Observatory. Funded by the European Commission, DG Environment, Brussels, 2013. – Accessed mode : wupperinst.org/en/info/details/wi/a/s/ad/2104
14. Green economy in action: articles and excerpts that illustrate green economy and sustainable development efforts [Electronic resource] // UNDP, august 2012. – 59 p. – Accessed mode : www.un.org/.../green_economy_in_action_eng...
15. Kemp R. Measuring eco-innovation : Final report MEI project about measuring eco-innovation DG Research of the European Commission (Call FP6-2005-SSP-5A, Area B, 1.6, Task 1) [Electronic resource] / R. Kemp, P. Pearson //

UM-MERIT, 2007. - Accessed mode : <https://search.oecd.org/env/consumption-innovation/43960830.pdf>

16. Seyfang G. Grassroots innovations for sustainable development: towards a new research and policy agenda / Gill Seyfang, Adrian Smith [Text] // Environmental politics. – 2007. – Vol. 16, No. 4. – P. 584–603.

17. Tamanini J. Measuring National Performance in the Green Economy 4th Edition [Electronic resource] / Jeremy Tamanini // The global green economy index GGEI 2014, October 2014, Dual Citizen LLC. – Accessed mode : www.dualcitizeninc.com

4.3. Інновації в управлінні персоналом, як складової продуктивних сил, на прикладі сільськогосподарських підприємств Сумської області

У сучасних умовах загострення конкуренції необхідною умовою розвитку організації є використання новітніх технологій, методів роботи, тобто інновацій. Термін „інновація” почав застосовуватись у вітчизняній літературі пізніше, ніж за кордоном. У 1990 році у вітчизняній економічній літературі цей термін ще не використовувався. За кордоном це поняття виникло на початку ХХ століття (1912р. Й.Шумпетер «Теорія економічного розвитку») і отримало подальший розвиток та аналіз у 30-х роках. Найбільш інтенсивно проблема інновацій та їх оцінки почала розвиватися у 60-х роках минулого століття у зв'язку із різким зростанням масштабу та складності виконуваних НДР та ДКР, особливо у авіакосмічній, атомній, радіоелектронній промисловості та при розвитку біотехнологій.

Інновація (нововведення) — кінцевий результат інноваційної діяльності, що отримав утілення у вигляді виведеного на ринок нового чи вдосконаленого продукту, нового чи вдосконаленого технологічного процесу, що використовується у практичній діяльності, або нового підходу до соціальних послуг [7, с.10].

Сьогодні розроблена досить детальна класифікація інновацій за різними ознаками. Однією з ознак є «сфера застосування інновацій». За цією ознакою виділяють: технічні, технологічні, виробничі, економічні, організаційні, управлінські, маркетингові, ринкові, соціальні, екологічні інновації.

В ХХІ ст. важливе значення мають саме управлінські інновації, оскільки дозволяють удосконалити процес управління персоналом, а, отже, і всім підприємством.

Управлінські інновації - будь-яке організаційне рішення, система, процедура або метод управління, який суттєво відрізняється від існуючої практики управління і вперше використовується в даній організації, метою якого є підвищення ефективності управління персоналом зокрема та ефективності управління підприємством в цілому.

Сучасні закордонні та вітчизняні підприємства використовують такі *приклади управлінських інновацій*:

- впровадження інтегрованого процесу управління та комп'ютеризації;
- створення центрів прибутку та витрат;
- впровадження ротаційної системи управління кадрами;
- впровадження нової мотиваційної системи оплати праці;
- впровадження системи контролю за допомогою відео нагляду;
- процесне управління;
- менеджмент знань;
- управління компетенціями та інші.

Вказані приклади управлінських інновацій дають можливість отримати наступні результати:

1. Підвищення ефективності управління персоналом.
2. Зменшення витрат на управління.
3. Повне використання знань і можливостей персоналу.
4. Збільшення рівня поінформованості.
5. Створення умов для розвитку інтелектуального потенціалу працівників.
6. Збільшення розміру заробітної плати внаслідок упровадження нововведення.
7. Розширення прав та скорочення обов'язків.
8. Покращення шансів на майбутнє.
9. Покращення можливостей для самоствердження.
10. Підвищення іміджу підприємства в цілому та окремих працівників зокрема.
11. Розширення неофіційних можливостей покращення благоустрою працівника і членів його сім'ї (освіта, відпочинок, медицина і т. ін.) [1].

Сьогодні в Україні формується ринкове середовище бізнесу, в якому ефективне управління набуває особливого значення, а управління персоналом виходить на передній план. Досвід минулих років засвідчив, що вирішення важливих проблем інноваційного розвитку підприємства неможливе без впровадження принципово нових методів управління трудовими ресурсами й підприємницькою діяльністю в цілому. Персонал є найбільшою цінністю підприємства. Найголовнішим фактором зростання ефективності діяльності підприємства є знання працівника, його кваліфікація, творчі здібності [2].

Далі наведемо систематизацію визначень поняття «управління персоналом» (табл.1), що проведений Лелі Ю.Г. [8].

Таблиця 1 - Аналіз літературних джерел щодо визначення поняття управління [8]

Автор визначення	Визначення управління персоналом
В.І.Крамаренко	Управління персоналом - це система взаємозалежних організаційно-економічних та соціальних заходів для створення умов щодо нормального функціонування, розвитку й ефективного використання потенціалу робочої сили на рівні організації
О. В. Крушельницька	Управління персоналом — це цілеспрямована діяльність керівного складу організації на розробку концепції, стратегій кадрової політики і методів управління людськими ресурсам.
Л. В. Балабанова, А.Н. Германчук	Управління персоналом - вивчає людину в єдності усіх її проявів, що впливають на усі процеси на підприємстві: від її залучення до ефективного використання усього її потенціалу.
Т. В. Зайцева	Управління персоналом - це діяльність організації, спрямована на ефективне використання людей (персоналу) для досягнення цілей, як організації, так і індивідуальних (особистих).
В. А. Спивак	Управління персоналом - це комплексна прикладна наука про організаційно-економічні, адміністративно-управлінські, технологічні, правові, групові та особисті фактори, способи та методи впливу на персонал підприємства для підвищення ефективності в досягненні цілей організації.
В. Ю. Ніколенко	Під управлінням персоналом розуміють усі ті практичні заходи, за допомогою яких менеджер спонукає робітників до дій, що забезпечують досягнення кінцевих цілей підприємства.
В. П. Галенко	Управління персоналом - це комплекс взаємопов'язаних економічних, організаційних та соціально психологічних методів, що забезпечують ефективність трудової діяльності та конкурентоспроможності підприємств.
Т.С.Морщенок	Управління персоналом - сфера формування попиту й пропозиції та механізм, що забезпечує узгодження ціни та умов використання людського потенціалу, яка впливає на процес використання людського потенціалу.

Узагальнюючи визначення, наведені в табл.1, відмічаємо, що управління персоналом – це особливий вид діяльності людини (керівника, менеджера), за допомогою якої вона організовує, координує, а відповідно підпорядковує своїм інтересам та інтересам підприємства діяльність інших людей (підлеглих) шляхом розвитку, мотивації, раціонального використання та забезпечення комфортних умов праці персоналу підприємства.

Функції управління персоналом реалізуються за допомогою системи управління персоналом. Взагалі *система* - це сукупність певних елементів, з яких складається єдине ціле (система), і між якими існують взаємозв'язки. А під *системою управління* розуміємо сукупність всіх елементів, підсистем і

комунікацій між ними, а також процесів, що забезпечують задане функціонування підприємства і має за мету забезпечити ефективне планування, раціональне використання кадрового персоналу, та професійний і соціальний розвиток персоналу. Отже, якщо система складається з елементів, то система управління складається з підсистем, до яких можна віднести наступні:

- аналіз та планування персоналу;
- найм та облік персоналу;
- мотивація персоналу;
- оцінка персоналу;
- управління розвитком персоналу;
- створення умов праці;
- інформаційне забезпечення системи управління персоналом;
- розвиток організаційної структури управління;
- правове забезпечення.

Схема системи управління персоналом із підсистемами представлена на рисунку 1.

Рисунок 1 – Система управління персоналом підприємства

Більш конкретизовано структура системи управління персоналом розроблена Лелі Ю. [8], включає вона одинадцять підсистем:

1. Підсистема загального та лінійного керівництва. Керівництво підприємством в цілому та по виробничим та цільовим підрозділам.
2. Підсистема планування та маркетингу. Планування стратегії, аналізу, організації та прогнозування потреби у персоналі, організацію реклами розробку кадрової політики.

3. Підсистема управління набором та обліком персоналу. Організація, облік, відбір, залучення, звільнення, та управління персоналом.
4. Підсистема управління трудовими відносинами. Регулювання та аналіз відносин керівництва та персоналу.
5. Підсистема забезпечення нормальних умов праці. Дотримання вимог до охорони праці, психофізіології та ергономіки праці.
6. Підсистема управління розвитком персоналу. Перепідготовка та підвищення кваліфікації, навчання, оцінка персоналу та адаптація працівників.
7. Підсистема управління мотивацією поведінки персоналу. Розробка та організація трудового процесу та морального задоволення потреб персоналу.
8. Підсистема управління соціальним розвитком. Розвиток та забезпечення організації охорони здоров'я та соціального страхування персоналу.
9. Підсистема розвитку організаційної структури управління. Функціонування стійкої системи та структури управління організаційною сферою.
10. Підсистема правого забезпечення. Контроль за трудовою дисципліною в рамках правового поля.
11. Підсистема інформаційного забезпечення системи управління персоналом. Автоматизація та систематизація інформації щодо управління персоналом на підприємстві.

Розглянемо основні системи щодо управління персоналом на підприємстві в контексті інноваційної складової, адже існує деякий набір інструментів задля стимулювання, організації та оцінювання інноваційної праці робітників. До того ж, будь-які інноваційні методи в управлінні персоналом потребують проходження всього циклу стадій від зародження до реалізації та подальшого вдосконалення процесу.

На рисунку 2 наведено складові системи управління персоналом з урахуванням інноваційних підходів та встановленням зв'язку між керуючими факторами та способом впливу на інноваційну діяльність.

З рисунку 2 робимо висновок, що основними складовими системи управління персоналом з урахуванням інноваційних підходів є:

- процес найму працівників;
- розвиток персоналу в сфері кваліфікаційних та психологічних складових;
- індивідуальні цілі, як базисна точка розвитку особистості найвищого рівня;
- оцінювання персоналу;
- мотивація персоналу.

Рисунок 2 - Складові системи управління персоналом з урахуванням інноваційних підходів [8]

Процес найму працівників являє собою джерело формування кадрового персоналу підприємства, тобто першочерговим завданням керівництва є пошук інноваційних способів формування персоналу на підприємстві. Адже, в умовах інноваційної діяльності, яка характеризується ризиком та невизначеністю прогнозування щодо набору кадрів ця проблема є актуальною.

При формуванні кадрового персоналу на інноваційних засадах необхідно враховувати потребу в конкретних кваліфікаційних здібностях кожного кандидату та його творчого потенціалу. Для цього необхідна правильна оцінка та розробка ефективних схем мотивації, що дозволить досягти високих результатів праці.

На цей час існує декілька інноваційних підходів до процесу найму працівників, таких як:

1. Хедхантинг (від англ *headhunting* - полювання за головами) - це один з напрямків пошуку і підбору особливо цінних, «штучних» фахівців, як за фахом, так і за рівнем професіоналізму. Часто стають об'єктом уваги "хедхантерів" головні бухгалтери, юристи, керівники підприємств та фахівці вузьких профілів.

2. Скринінг - «поверхневий підбір», який здійснюється за формальними ознаками: освіта, вік, стать, досвід роботи. Цей метод найчастіше застосовують при підборі молодшої ланки персоналу, наприклад водіїв, продавців - консультантів, секретарів, бухгалтерів, менеджерів з продажу.

3. Рекрутинг - послуги спеціалізованих агентств, як ланка між замовником та кандидатом з якісного та грамотного підбору персоналу різних спеціальностей, покликаних виконувати необхідні для виробничого процесу роботи.

Наступною важливою складовою системи управління персоналом є *розвиток персоналу*. Сьогодні підприємства застосовують такі заходи для розвитку свого персоналу: навчання у вигляді семінарів, лекцій, розбору ділових ситуацій, читання літератури, ділових ігор, рольового тренінгу тощо. Для підготовки менеджерів всіх ланок застосовують Також застосовують ротацію по службі, переміщуючи менеджера низової ланки з відділу у відділ на термін від трьох місяців до одного року, таким чином відбувається ознайомлення нового менеджера з багатьма сторонами діяльності підприємства за короткий проміжок часу. Деякі компанії практикують такі програми підготовки та розвитку нових менеджерів, за якими перспективним новим менеджерам із самого початку діяльності доручають важку відповідальну роботу, яка є випробуванням їхніх здібностей.

Схематично інноваційні підходи до розвитку персоналу представлені на рис. 3.

Інноваційний підхід у розвитку персоналу в сфері кваліфікаційних та психологічних складових полягає у пошуку шляхів виявлення творчого потенціалу персоналу, що здійснюється за допомогою:

- ротації між підрозділами підприємства, з метою збільшення продуктивності та формування сприятливої середовища для генерування нових ідей;
- управління просуванням персоналу для пошуку зв'язку між потребами ринку та технічними можливостями підприємства протягом всього кар'єрного часу
- введення в дію практики метою якої є забезпечення персоналу певними ключовими можливостями та практичними навичками.

Наступна складова системи управління персоналом - *індивідуальні цілі* - являє собою базисну точку розвитку особистості найвищого рівня і надає можливість витратити 10-15% робочого часу на власні розробки (ідеї, проекти), які в майбутньому можуть принести користь підприємству.

Рисунок 3 – Інноваційні підходи до розвитку персоналу, які використовуються на сучасних підприємствах [8].

Оцінювання персоналу, як складова системи управління персоналом з урахуванням інноваційних підходів, являє собою компонент діагностики персоналу, який включає у себе аналіз таких груп показників, як ефективність праці, професійна культура та поведінка, особисті якості працівників тощо.

Персонал є головним ресурсом будь-якої організації. Саме від його професійного розвитку, рівня кваліфікації, здібностей та вмінь залежить розвиток та ефективність роботи підприємства. Але, на жаль, досить складно лише за документами про освіту визначити здібності персоналу до праці та його професіоналізм. Тому на сучасних закордонних та деяких вітчизняних підприємствах застосовують оцінку персоналу, яка служить критерієм професійних здібностей персоналу, показує особисті якості та перспективні можливості працівників. Об'єктивно та якісно проведена оцінка персоналу не тільки дає можливість працівникові мати уявлення про те, як було оцінено виконану ним роботу, а й значною мірою впливає на мотивацію щодо удосконалення його подальшої трудової діяльності.

Отже оцінка персоналу є важливим і досить інноваційним, як для вітчизняних підприємств, елементом управління персоналом.

Оцінка - це необхідний засіб вивчення якісного складу кадрового потенціалу організації, його сильних і слабких сторін, а також ступеня відповідності професійних, ділових та особистих якостей працівника, кількісних і якісних результатів його трудової діяльності визначеним вимогам.

Оцінка персоналу є основою для удосконалення професійних, кваліфікаційних та особистих здібностей працівника для підвищення ефективності використання як персоналу так і господарювання в цілому.

У загальному вигляді система оцінювання персоналу містить чотири блоки (рис. 4):

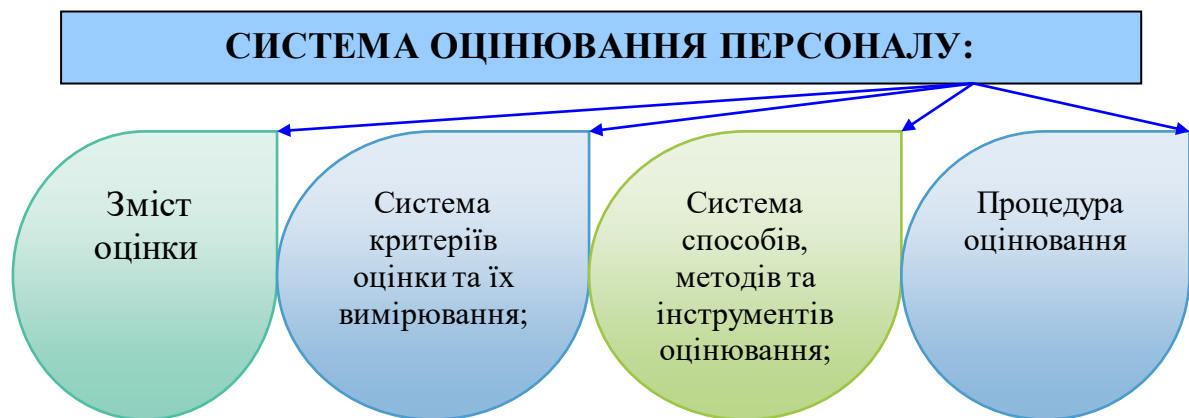

Рисунок 4 – Блоки системи управління

Блок I «Зміст оцінки» включає визначення об'єкту аналізу, тобто конкретного працівника чи колективу в цілому; визначення напрямку оцінювання: конкретних професійних чи особистих якостей людини, її поведінки, результатів її праці тощо.

Блок II «Система критеріїв оцінки та їх вимірювання» включає визначення критеріїв, за якими буде проводитися оцінювання, наприклад, рівень досягнення цілей, процент зростання виручки, схильність людини до конфліктів тощо.

Блок III «Система способів, методів та інструментів оцінювання» дає можливість з'ясувати як та за допомогою чого буде проводитись оцінювання.

Блок IV «Процедура оцінювання» включає визначення порядку оцінювання, місця проведення оцінки, суб'єктів оцінювання, термінів та періодичності оцінки, технічних та організаційних засобів, що будуть використовуватись під час оцінювання персоналу.

Оцінювання персоналу служить трьома цілям (рис.5).

Рисунок 5 – Цілі оцінки персоналу

Адміністративна ціль полягає в прийнятті кадрових рішень на об'єктивній і регулярній основі (наприклад, розміщення кадрів, їх переміщення, підвищення чи зниження по службі припинення трудового договору).

Інформативна ціль – забезпечення керівників необхідними даними про кількісний та якісний склад персоналу, а також для того, щоб інформувати персонал про їх сильні та слабкі сторони та відносний рівень роботи;

Мотиваційна ціль – орієнтація працівників на покращення трудової діяльності в потрібному для організації напрямку. Визначивши кращих працівників, адміністрація може винагородити їх подякою, заробітною платою чи підвищенням на посаді. Якщо адміністрація систематично мотивує працівників на основі їх оцінки, то це позитивно впливає на підвищення продуктивності праці в майбутньому.

Результати оцінки використовуються для розв'язання таких завдань:

- підбір і розстановка нових працівників;
- висування в резерв і на нові посади;
- прогнозування просування працівників по службі і планування кар'єри;
- покращення структури, стилю, методів управління персоналом;
- зміцнення взаємозв'язків керівників і підлеглих;
- побудова ефективної системи мотивації трудової діяльності;
- оцінка ефективності навчання працівників;
- удосконалення планів і програм підвищення кваліфікації кадрів;
- визначення вкладу кожного працівника в діяльність підприємства;
- оцінка ефективності роботи трудових колективів і окремих працівників.

Для проведення оцінки необхідно підібрати необхідний метод, який є найголовнішою складовою оцінки персоналу. Методи оцінки персоналу ділять на традиційні і нетрадиційні [9]. Традиційні методи наведені в табл. 2.

Таблиця 2 - Традиційні методи оцінки персоналу

Назва методу	Короткий опис методу
1. <i>Біографічний метод.</i>	аналіз кадрових даних, аркушу по обліку кадрів, особистих заяв, документів про освіту, характеристик.
2. <i>Метод заданої бальної оцінки</i>	полягає в присвоєнні наперед встановлених балів за кожне досягнення працівника з подальшим визначенням його загального ділового рівня у вигляді набраних очок.
3. <i>Метод попарних порівнянь.</i>	Порівняння керівником роботи одного співробітника свого підрозділу з результатами інших.
4. <i>Метод еталону.</i>	Порівняння керівником роботи одного співробітника з характеристиками найбільш успішних працівників даного напрямку
5. <i>Ранжування.</i>	Присвоєння працівникам балів (очок) за кожне виконане завдання і розташування їх по порядку - від самого кращого до самого гіршого.
6. <i>Оцінка за результатами.</i>	Оцінювання всієї роботи працівника за певний період часу.

Традиційні методи з одного боку є досить простими, оскільки сфокусовані на окремому працівнику і оцінці керівником своїх підлеглих. Але одночасно вони дають суб'єктивний результат, оскільки оцінка дається окремому працівнику лише його керівником без врахування цілей організації, при повному ігноруванні думки колег по роботі, підлеглих, клієнтів і т. д.; орієнтується на минуле (досягнені результати) і не враховуються довготермінові перспективи розвитку організації і працівника. Традиційні методи були ефективні у великих ієрархічних організаціях, які працюють в умовах досить стабільного зовнішнього середовища.

Однак сучасне зовнішнє середовище нестабільне. В ринковій економіці однією з важливих вимог, що висувається до працівників, є здатність працювати в команді, брати на себе колективну відповідальність за результат. Тому сучасні підприємства користуються нетрадиційними (сучасними) методами оцінки.

Нетрадиційні методи розглядають трудовий колектив (підрозділ, бригаду, відділення) і ставлять акцент на оцінку працівника його колегами і здатність працювати в колективі. Оцінка окремого працівника і трудового колективу проводиться з урахуванням результатів роботи всього підприємства, і до уваги береться не тільки успішне виконання сьогоденних функцій, а й здібності до професійного розвитку й освоєння нових професій і знань. Характеристика нетрадиційних методів представлено в табл.3.

Таблиця 3 - Нетрадиційні (сучасні) методи оцінки персоналу

Назва методу	Короткий опис методу
1. Атестація.	Оцінка відповідності діяльності працівника стандартам виконання робіт на конкретному робочому місці за конкретною посадою у визначений період часу.
2. Метод «360° атестація»	Працівник оцінюється своїм керівником, своїми колегами рівними за рангом, підлеглими, клієнтами.
3. Метод асесмент-центру.	Метод комплексної оцінки <u>професійних і психологічних</u> якостей, заснований на моделюванні діяльності оцінюваного кандидата.
4. Аналіз людських ресурсів (HRA).	Виявлення прихильності співробітників своїй праці і підприємству, а також ступеня їх задоволеності.
5. Метод управління за цілями.	Систематичний і організований підхід, що дозволяє працівникам підприємства фокусуватися на досягненні цілей.
6. Метод оцінки за ключовими показниками ефективності діяльності (KPI)	Оцінка критеріїв успішності виконання робочих завдань працівником підприємства.

Розглянемо детальніше характеристики кожного методу.

Атестація є найбільш традиційним серед сучасних методів оцінювання. Цей метод використовувався на території СНД досить давно. Так, в 1969 р. Державним комітетом з науки та техніки спільно з Держбудом СРСР було затверджено «Положення про порядок проведення атестації робітників науково-дослідних, проектних, проектно-конструкторських, технологічних організацій та науково-дослідних підрозділів вищих

навчальних закладів». «Положення про порядок проведення атестації керівних інженерно-технічних робітників та інших фахівців підприємств та організацій промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту та зв'язку», затверджене в 1973 р., підтверджувало правомірність застосування атестації у всіх галузях народного господарства [9].

З початком економічних реформ цей метод забули, як пережиток планової економіки, але сьогодні до нього знову повертаються. Однак, ринкові відносини дещо змінили зміст та сутність атестації, оскільки крім виконання посадових обов'язків від працівників в умовах конкуренції почали вимагати залученості до корпоративної культури організації, креативності в роботі, вміння працювати в команді, розвитку комунікативних навичок, тобто оцінюванню підлягають такі аспекти як індивідуальні здібності, потенціал зростання, орієнтація на досягнення результату.

Атестація персоналу (оцінювання відповідності посаді, що обіймається) визначається як процедура систематичного формалізованого оцінювання згідно з заданими критеріями відповідності діяльності працівника чітким стандартам виконання робіт на конкретному робочому місці за конкретною посадою у визначений період часу. Таким чином, при атестації працівники не порівнюються один з іншими, а оцінюється відповідність вимогам до його кваліфікації та сумлінності праці [9].

Використання методу оцінювання персоналу «360° атестація» означає, що працівник оцінюється і керівником, і колегами, і своїми підлеглими, і клієнтами, тобто дається всебічна характеристика працівника. Оцінка проводиться через рівні проміжки часу (наприклад, рік), що дає змогу відстежувати зміни сприйняття працівника його оточенням в колективі та є потужним інструментом подальшого розвитку трудового потенціалу працівника. Зазначений метод широко використовується для оцінювання менеджерів, оскільки він дає змогу оцінити їхні якості як лідера та стиль управління. Однак застосування для оцінювання персоналу тільки цього методу не бажано. Перешкодами впровадження даного методу на підприємстві є специфічна корпоративна культура та неготовність керівників підприємства до оцінки їх підлеглими. Також метод оцінки персоналу «360°атестація» не рекомендується використовувати з метою визначення грошового заохочення робітника або для вирішення питань щодо його кар'єри, оскільки в даному випадку оцінка може бути необ'єктивною з боку колег, з якими даний працівник знаходиться не в кращих стосунках.

Метод *"ассесмент-центр"* означає, що створюється спеціальний підрозділ з кадрової роботи, до якого входять спеціально навчені працівники-оцінщики. Вони із застосуванням спеціальних оціночних інструментів і проводять оцінку персоналу. Такими оціночними інструментами є: тести здібностей, професійні особистісні опитувальники, групові вправи, рольові ігри, бізнес-кейси, аналітичні та індивідуальні ділові вправи, вправи на пошук інформації, структуроване інтерв'ю, психодіагностичні процедури, спостереження за поведінкою працівника в нестандартних ситуаціях. При

використанні даного методу оцінюються десятки, а іноді й сотні критеріїв: інтелектуальні здібності, професійні якості, ціннісні орієнтації, рівень лідерських якостей, здатність працювати в команді, комунікативні навички, контактність, особливості соціального сприйняття, здатність до творчості, самооцінка, гнучкість поведінки, норми поведінки, кар'єризм, терпимість до нестандартних умов роботи, стресостійкість, інтереси, енергійність, організованість, готовність приймати рішення, схильність до конфліктів, можливість довго працювати за уже напружених умов або за низької заробітної плати та багато інших. До переваг асесмент-центру відноситься: висока об'єктивність результатів, оскільки оцінку здійснюють незацікавлені особи; використання набору сучасних інструментів оцінки; неформальна обстановка, в якій проходить процедура. Але у цієї методики є й серйозні мінуси – проведення процедури оцінювання вимагає відволікання персоналу від роботи на значний час та висока вартість проведення такого оцінювання. Також результати оцінювання залежать від професіоналізму оцінювачів.

Аналіз людських ресурсів (HRA). За допомогою анкетування, опитування чи комп'ютерного тестування виявляється рівень прихильності працівників інтересам свого підприємства, рівень задоволеності зарплатою, умовами праці, можливістю кар'єрного зростання, керівництвом тощо. Методика дає змогу виявити основні фактори, що впливають на мотивацію та поведінку співробітників, та прийняти необхідні управлінські рішення.

Метод управління за цілями. Даний метод базується на тому, що на початку періоду (місяця, кварталу, року) підприємству, підрозділам, відділам, окремим співробітникам встановлюються чіткі завдання, від яких залежить їх премія. Цілей не повинно бути багато на кожному рівні. Оптимальною вважається кількість цілей від 3 до 5. Після закінчення періоду керівником разом з підлеглими проводиться підрахунок, наскільки працівникам вдалося виконати поставлені цілі, від цього і залежить премія, яка згодом виплачується.

Метод оцінки за ключовими показниками ефективності діяльності (KPI). Показники ефективності кожного окремого працівника пов'язані із показниками ефективності роботи його підрозділу та вимірюються в кількісному (час, кількість виготовленої продукції, обсяг прибутку, відсоток браку, відсоток зростання виручки, відсоток зростання експортної виручки, прибуток на гектар, прибуток на одного клієнта тощо) або якісному виразі (рівень компетентності, якість обслуговування, тощо). Для кожного KPI встановлюються мінімальне, цільове та максимальне значення. KPI формуються для кожного співробітника на 1 рік, в кінці встановленого терміну отримані результати порівнюються із запланованими ключовими показниками ефективності діяльності та визначається розмір грошового заохочення для працівника [3,4,6,9].

Зазначимо, що не має єдиного вірного методу оцінки на всі випадки. Кожен з розглянутих має право на життя, всі вони мають як переваги так і недоліки. Тому сьогодні підприємства використовують не один метод, а їх

комбінацію, за якої методи оцінки доповнюють один одного, дозволяючи отримати найбільш об'єктивний результат оцінки.

Провівши процедуру оцінки персоналу з використанням розглянутих методів можна отримати наступну інформацію:

- результати тестування (екзамену) професійних знань та вмінь;
- оцінка рівня виробничої кваліфікації;
- оцінка рівня компетентності працівника;
- соціально-психологічний портрет особистості;
- оцінка ділових і моральних якостей;
- аналіз шкідливих звичок і захоплень;
- висновок атестаційної комісії.

Таким чином за результатами оцінки персоналу керівник підприємства може :

- отримати інформацію про ефективність роботи працівників, їх потенційні можливості і перспективи росту;
- виявити причини неефективної роботи окремих спеціалістів;
- проаналізувати потреби і пріоритети в навчанні та підвищенні кваліфікації;
- відмітити кращих працівників за допомогою матеріального чи морального стимулювання;
- знайти шляхи удосконалення організації праці тощо.

Варто відмітити, що наявність матеріального чи морального стимулювання за результатами оцінки є обов'язковим і стимулюватиме працівників до подальшого розвитку свого трудового потенціалу. За відсутності стимулювання оцінка носитиме формальний характер і не стане чинником подальшого розвитку підприємства.

Далі розглянемо досвід зарубіжних підприємств з питань оцінки персоналу підприємства.

В зарубіжних організаціях функції з проведення оцінки кадрів розподіляються між лінійними керівниками та кадровими службами. Кадрові служби, виходячи із корпоративної політики, розробляють процедури їх практичного використання. Кадровики допомагають впроваджувати систему оцінок, розробляють програми навчання, проводять опитування, організують збереження всієї інформації в банках даних. Фактична й оціночна інформація, що збирається на багатьох фірмах за найширшою програмою, являє собою реальну базу кадрового планування, розрахунку потреб у допоміжному персоналі, прогнозування програм внутріфірмового навчання, організації конкурсного заміщення вакантних посад і, безумовно, оплати праці співробітників. У різних організаціях акцент робиться залежно від кадрової політики на ті чи інші проблеми.

Вирішальна роль в оцінці персоналу належить безпосередню начальнику, який добре знає своїх підлеглих, несе повну відповідальність за результати їх діяльності, застосування заходів заохочень та покарань, за їх

навчання та розвиток. Безпосередній керівник особисто заповнює оціночну форму. [10].

Щодо методів, то за кордоном використовують розглянуті вище методи оцінки персоналу в комплексі, як такі, що доповнюють один одного.

Основними параметрами, що оцінюються є: результати праці та якості, які впливають на досягнення результатів. Корпоративні процедури передбачають індивідуальне обговорення підсумків оцінки з підлеглим.

Використовують і метод самооцінки, тоді працівники повинні підготувати відповіді з наступних питань:

- як він сам оцінює свою діяльність;
- як успішно справився з поставленим завданням і що перешкодило досягнути кращих результатів;
- що потрібно зробити для покращення якості роботи.

Періодичність проведення оцінки персоналу – щорічно, але з метою підтримання контролю над підлеглими та недопущення помилок в роботі може бути і частіше. Так, наприклад, в компанії «Макдональдс»:

1. Атестація для нових працівників проводиться кожні три місяці.
2. Атестація для переведених з інших посад – через 30 днів.
3. Атестація керівників та спеціалістів при кожній зміні на посаді.
4. Атестація для працівників - кожні півроку (методи: анкетування, тести, «тайний покупець», оцінка керівником своїх підлеглих, 360° атестація).

Таким чином, зазначимо, що принципової різниці в методах та процедурі оцінки в закордонних підприємствах не існує. Однак існує різниця в завданнях оцінки (табл.4).

Таблиця 4- Завдання оцінки персоналу за кордоном

Американський досвід	Завдання оцінки – виявлення резервів підвищення ефективності роботи працівника.
Японський досвід	Завдання оцінки - жорсткий зв'язок результатів оцінки з оплатою та преміюванням. 30-40% розміру оплати залежить від результатів оплати.
Європейський досвід	Завдання оцінки – за результатами оцінки визначається контингент для скорочення

Як свідчить табл.4 оцінка персоналу за кордоном також має адміністративну, інформативну та мотивуючу цілі.

Розглянемо практику оцінки персоналу на прикладі ТОВ «Урожайна країна», яке входить до складу агрохолдингу ПАТ «Миронівський хлібопродукт». Вказане товариство займається вирощуванням рослинницької продукції в шістьох районах Сумської області. Підприємство обробляє понад 30тис. га землі. В ньому працює біля 400 осіб працівників.

Процедура оцінки була започаткована в 2014 році. Періодичність оцінки – раз на рік. Поки що оцінку проходили керівники та спеціалісти, але в подальшому планується запровадити оцінку для всіх категорій працівників.

Мета оцінки: підвищення ефективності та зацікавленості працівників підприємства; розвиток управлінських та особистих компетенцій працівника; мотивація найкращих; формування та розвиток кадрового резерву; ротація співробітників та пошук «свіжих» рішень.

Методи оцінки – комбінація сучасних методів:

- Атестація;
- Метод «360° атестація»,
- Самооцінка;
- співбесіда з комісією (керівник підрозділу, головний спеціаліст, психолог, директор ТОВ, представник з центрального офісу),
- управління за цілями,
- Метод оцінки за ключовими показниками ефективності діяльності (КРІ)

В 2015 році було застосовано нововведення по процедурі оцінки. Тепер до проходження співбесіди працівники повинні були заповнити особистий кабінет в базі 1С. В цьому кабінеті заповнювалися задачі року, вказувалися ключові показники ефективності, самооцінка по компетентності.

Ключовими показниками є урожайність сільськогосподарських культур, що вирощуються в товаристві, прибуток на гектар, а також сучасний показник прибутковості, який цікавить інвесторів, показник EBITDA (прибуток до виплати процентів, податків та амортизації).

Так, урожайність пшениці повинна становити не менше 60ц/га, кукурудзи на зерно – 90ц/га, соняшнику 40 ц/га. Показник EBITDA – не менше 250 дол/га.

Також для керівників розроблені компетенції, рівень розвитку яких оцінюється за 5-бальною шкалою. Такими компетенціями ми є:

- розвиток підлеглих;
- лідерство;
- орієнтація на результат;
- комунікації;
- стратегічне мислення;
- інноваційне мислення;
- управління залученням;

У ході проведення оцінки персоналу перевіряється ефективність та результативність конкретного працівника за певний проміжок часу, тобто за рік. Також оцінюється динаміка розвитку компетенцій (вміння застосовувати на практиці досвід та знання), перевіряється потенціал співробітника.

За результатами оцінки здійснюється ранжування працівників за наступною схемою:

«Зелена зона» - це кадровий резерв, ті, хто найкраще виконує поставлені перед ним задачі;

«Жовта зона» - працівники, які добре виконують свої обов'язки; та справляються з виконанням завдань без зауважень;

«Червона зона» - працівники, які не приносять користі підприємству та затримують його розвиток.

За результатами оцінки були отримані такі дані (табл.5).

Таблиця 5 – Розподіл працівників за результатами оцінки, %*

Зона	2014р.	2015р.
«Зелена зона»	10	14
«Жовта зона»	70	70
«Червона зона»	20	16

*Дані отримані з власних спостережень та спілкування з фахівцями підприємства

Як бачимо з табл.5 в 2015 році розподіл працівників покращився на користь зеленої зони, що говорить про дієвість процедури оцінки. Проведена в 2014 році мала позитивні результати щодо підвищення вмотивованості працівників.

Мотиваційні заходи, що застосовуються в ТОВ «Урожайна країна»:

- публічне визнання з врученням пам'ятних нагород (кращі працівники запрошуються до центрального офісу в м.Київ, де нагороди їм вручає вище керівництво ПАТ «МХП»);

- навчання та розвиток (для кожного найкращого працівника складається особиста програма розвитку, яка включає навчання, тренінги, семінари. Оплата заходів здійснюється компанією);

- матеріальне заохочення (виплата всім працівникам «13-ї зарплати», розмір якої залежить від результатів оцінки, при цьому ця винагорода у працівників «Зеленої зони» значно вища, ніж у співробітників на аналогічній посаді; оплата відпочинку працівникам «Зеленої зони» в Туреччині).

Якщо ж працівники потрапили до «червоної зони», то частині з них пропонують інші посади або ж випробувальний термін, а деяких звільняють.

Таким чином, досвід зарубіжних підприємств та досвід ТОВ «Урожайна країна» свідчить про те, що оцінка персоналу – це захід, який вадливий не лише для підприємства, а й для кожного окремого працівника, оскільки є дієвим інструментом, що мотивує та стимулює працівників ставати кращими та постійно розвиватися.

Отже, оцінка персоналу є дійсно інноваційним заходом управління персоналом. Однак при цьому зазначимо, що моральні та матеріальні стимулюючі заходи за результатами оцінки повинні слідувати обов'язково. Бо їх відсутність перетворює оцінку на формальну процедуру і ніяким чином не вплине на підвищення ефективності управління персоналом.

Список літератури:

1. Апопій В.В. Інноваційні аспекти управління персоналом торговельних підприємств / В.В. Апопій // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – 2011.- № 5 (50). – С.247-254.

2. Брадул О. М. Удосконалення менеджменту персоналу на підприємствах гірничозбагачувального комплексу / О. М. Брадул, К. А. Волошина, Г. С. Матвіюк // ВІСНИК ЖДТУ. – 2013. – № 1 (63). – С. 226–229.
3. Вертегел С.Я. Оцінка та розвиток персоналу / С. Я. Вертегел, І. І. Долженко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). - 2013. - № 2(5). - С. 47-53. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdau_2013_2\(5\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpdau_2013_2(5)_8)
4. Голоджун Н.І. Методичні підходи щодо оцінювання кадрового потенціалу інноваційного підприємства / Н. І. Голоджун, Гаврись Я. // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. - № 6. - Т. 4.- С.270-273.
5. Григор'єва Л.В. Аспекти застосування на підприємстві інноваційних технологій в управлінні персоналом при наданні послуг з переробки давальницької сировини / Л.В. Григор'єва // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. - 2013. - № 769. - С. 244-251. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPM_2013_769_38
6. Дідур К.М. Сучасні методи оцінки персоналу / К.М. Дідур // Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка". - Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=776>
7. Йохна М.А., Стадник В.В. Економіка і організація інноваційної діяльності: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2005. – 400 с.
8. Лелі Ю.Г. Інноваційні підходи до управління персоналом підприємства в сучасних умовах: дис. ... кандидата екон. наук : 08.00.04 / Лелі Юлія Георгіївна. – Запоріжжя, 2015. – 199 с.
9. Миронова Л.Г. Сучасні методи оцінювання персоналу підприємств / Л.Г. Миронова [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/KNP/214/knp214_46-50.pdf
10. Чурсіна Л.А. Сертифікація персоналу: навч. посіб. / Л. А. Чурсіна, Ю. В. Березовський, Г. А. Тіхосова. – Київ: Ліра-К, 2012. – 316 с. – С.207-212.

ВИСНОВКИ

Провівши дослідження вдосконалення розміщення, використання та відтворення продуктивних сил Сумської області, отримали такі висновки:

1. До перспективних напрямів розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил слід віднести: структурну трансформацію народного господарства з метою збільшення в галузевій структурі наукомістких галузей обробної промисловості і галузей споживчого сектора економіки; інтенсивний розвиток соціальної інфраструктури; підвищення ефективності розміщення нових об'єктів на основі вирішення проблеми використання відходів виробництва, зниження водо-, енерго- та матеріаломісткості виробництва; розвиток екологічного напрямку в розміщенні продуктивних сил, санація територій колишніх військових об'єктів, поглиблення конверсії військово-промислового комплексу, диверсифікація виробництва.

2. Для підвищення ефективності використання наявного ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств в сучасних економічних умовах, слід застосовувати механізми державної підтримки аграрних товаровиробників, забезпечити еквівалентний обмін між сільським господарством та іншими галузями національної економіки, пільгове кредитування, оподаткування тощо. Для цього необхідно продовжувати реформи в аграрному секторі в напрямі оптимального поєднання промислового й аграрного виробництва, підпорядкування їх діяльності потребам внутрішнього й зовнішнього ринків.

3. Сумська область має достатньо високий рівень потенціалу з виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, проблемними питаннями розвитку агропромислового комплексу та сільських територій області є:

- недостатній рівень технологічного і технічного забезпечення сільськогосподарських та переробних підприємств;
- недосконала система ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;
- нераціональне використання земель сільськогосподарського призначення;
- недостатній рівень державної підтримки вітчизняного дрібнотоварного сільськогосподарського виробника;
- невідповідність сільськогосподарської продукції міжнародним стандартам якості та безпеки;
- зниження попиту на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку внаслідок зменшення платоспроможності населення;
- недостатнє фінансове забезпечення сільськогосподарських виробників;
- недостатня забезпеченість висококваліфікованими кадрами;
- недостатній розвиток логістичної інфраструктури.

Вирішення проблемних питань розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області вимагає розроблення, прийняття та виконання Програми розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Сумської області на період до 2020 року. Також слід створити умови для інвестування.

4. Для зміцнення агро- та лісо ресурсного потенціалу Сумської області пропонується застосовувати екологічний менеджмент, що орієнтований на реалізацію функцій лісів: стратегія **A** – переважна орієнтація менеджменту на реалізацію соціально-екологічних функцій лісів; **B** – рівноспрямована орієнтація менеджменту на реалізацію економічних та соціально-екологічних функцій лісів; **C** – переважна орієнтація менеджменту на реалізацію економічних функцій лісів; **B**** – позначення районів, які рекомендовані для першочергового впровадження елементів системи екологічного менеджменту у лісовому господарстві.

5. Для зміцнення земельного потенціалу пропонується посилення участі держави в управлінні земельними ресурсами, скорочення вилучення земель для несільськогосподарських потреб, регулярний моніторинг земельних ресурсів та контроль за дотриманням законодавства про охорону земель, поліпшення загальної культури землеробства, популяризація нових високоефективних технологій обробки ґрунту, інноваційних підходів до прийняття управлінських рішень у землеробстві, застосування програм розвитку органічного та екологічного землеробства.

6. Для надання імпульсу економічному розвитку регіону слід розробляти стратегії, в яких пов'язані конкретні заходи з ресурсними можливостями регіону і з його іншими напрямками діяльності. Вихідними позиціями розробки стратегії стимулювання економічного розвитку регіону стають теоретичні, методологічні і методичні положення, керуючись якими з'являється реальна можливість вибору найбільш прогресивних напрямів, рух за якими дозволить значно підвищити не тільки регіональну конкурентоспроможність регіонів в середині, але й, що дуже важливе у глобалізаційному світі, міжнародну їх конкурентоспроможність.

7. Аналіз сучасного стану розвитку інноваційних процесів в Україні і регіонах, зокрема, Сумській області, свідчить про низький рівень розвитку еко-інноваційного потенціалу. За таких умов пріоритетом регіональної політики повинно стати акумулювання та спрямування фінансових ресурсів у розвиток галузей природоохоронного призначення, розроблення стимулів для залучення приватних інвестицій у ці потенційно високоприбуткові галузі. Залежно від рівня розвитку еко-інноваційного потенціалу, в якості стратегії регіонального розвитку може бути обрана стратегія адаптації інноваційних процесів до цілей «зеленої» економіки; стратегія розвитку «зелених» моделей виробництва та споживання в окремих галузях регіонального господарського комплексу, стратегія «зеленого», сталого розвитку регіону.

8. Для підвищення ефективності управління персоналом, як складової продуктивних сил, слід проводити його оцінку, яка є інноваційним заходом

управління персоналом. Однак при цьому моральні та матеріальні стимулюючі заходи за результатами оцінки повинні слідувати обов'язково. Бо їх відсутність перетворює оцінку на формальну процедуру і ніяким чином не вплине на підвищення ефективності управління персоналом.